



2017/6

HONISMERET

A HONISMERETI SZÖVETSÉG FOLYÓIRATA

XLV. ÉVFOLYAM



Reformáció 500

Dr. M. Luther.

HONISMERET

XLV. évfolyam, 6. szám
2017. december

Kiadja a HONISMERETI SZÖVETSÉG
1088 Bp., Múzeum krt. 14–16.

FELELŐS KIADÓ:
DEBRECZENI-DROPPÁN BÉLA
elnök

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:
ANDRÁSFALVY BERTALAN
BARTHA ÉVA
DEBRECZENI-DROPPÁN BÉLA
FEHÉR JÓZSEF
GÁLNÉ JÁGER MÁRTA
GÖNCZI AMBRUS, HALÁSZ PÉTER
HÁLA JÓZSEF, KOVÁTS DÁNIEL
SEBESTYÉN KÁLMÁN
SELMECZI KOVÁCS ATTILA
SZÉKELY ANDRÁS BERTALAN
ZIKA KLÁRA

SZERKESZTI:
HÁLA JÓZSEF

SZERKESZTŐSÉG:

Budapest V., Magyar u. 40.
Levelezési cím: 1370 Budapest, Pf. 364
Tel/fax: +36 1 327 7761
Internetes elérési cím: www.honismeret.hu
INDEX 25387
E-mail: honismeret25@gmail.com

Megjelenik
az **Emberi Erőforrások Minisztériuma**
a **Nemzeti Kulturális Alap**
és a **Magyar Nemzeti Múzeum**
támogatásával.

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt.
Postacím: 1900 Budapest
Előfizetésben megrendelhető az ország bármely
postáján, a hírlapot kézbesítőknél,
www.posta.hu WEBSHOP-ban
(<https://eshop.posta.hu/storefront/>),
e-mailen a hirlapelofizetes@posta.hu címen,
telefonon +36 1 767 8262 számon, levélben
a MP Zrt. 1900 Budapest címen.
Külföldre és külföldön előfizethető
a Magyar Posta Zrt.-nél: www.posta.hu
WEBSHOP-ban (<https://eshop.posta.hu/storefront/>), 1900 Budapest, +36 1 767 8262,
hirlapelofizetes@posta.hu
Belföldi előfizetési díjak:
egy évre 1980 Ft, fél évre 990 Ft

Arculat: Farkas Anna
Technikai szerkesztő: Geiger Annamária
Nyomdai munkák:
Opticult Bt., mondAT Kft.
ISSN 0324-7627 (nyomtatott)
ISSN 1588-0672 (online)

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Balázs Géza, CSc. nyelvész, néprajzkutató,
tanszékvezető egyetemi tanár, Budapest
Bodnár Mónika, PhD. etnográfus, Miskolc
Csohány János, PhD. lelkész, gimn. tanár, ny. református
hittudományi egyetemi tanár, újságíró, Debrecen
Csoma Zsigmond, DSc. etnográfus, egyetemi tanár,
Kisoroszi
Debreczeni-Droppán Béla történész, Budapest
Elekes Botond főgondnok, Magyar Unitárius Egyház,
Budakalász
Ferencz Győző újságíró, helytörténész, Zalaegerszeg
Halász Péter ny. főtanácsos, Gyimesközéplak
Harmati Béla László, PhD. művészettörténész,
múzeumigazgató, Budapest
Karacs Zsigmond helytörténész, Budapest
Kiss Endre József református lelkész, ny. könyvtáros,
Sárospatak
Kocsis Annamária PhD-hallgató, Károli Gáspár
Református Egyetem BTK TTDI, Tunyogmatolcs
Kulcsár Tibor baptista lelképásztor,
a Magyar Evangéliumi Rádió igazgatója, Budapest
Magyar Zoltán, PhD. folklórkutató,
MTA BTK Néprajztudományi Intézet, Nagymaros
Merényi-Metzger Gábor, PhD. történész, Budapest
Nagy Sarolta, PhD. habil. református lelkész,
egyetemi tanár, Sárospatak,
Novák László Ferenc, DSc. néprajzkutató, történész,
geográfus, c. múzeumigazgató, Nagykovács
Sári Zsolt, PhD. néprajzkutató,
általános főigazgató-helyettes, Skanzen, Szentendre
Selmeczi Kovács Attila, DSc. etnográfus, Göd
Ugrai János, Dr. egyetemi docens, Eger

A borítón:
Luther Márton, karzatkép a murgai evangélikus templomban
(Harmati Béla László cikkéhez)

TARTALOM

REFORMÁCIÓ 500

A reformáció magyarországi kezdetei és irányzatai (<i>Csohány János</i>).....	3
A reformáció harmadik ágának magyarországi megjelenése és hatásai (<i>Kulcsár Tibor</i>)	8
A református kollégiumok a közműveltség szolgálatában (<i>Ugrai János</i>).....	15
A protestáns nevelés virágzása Sárospatakon (<i>Kiss Endre József</i>).....	20
A zalai reformáció kezdetei (<i>Ferencz Győző</i>).....	29
Pillanatképek a pesti református egyház újjászületésének a korából (<i>Karacs Zsigmond</i>).....	32
A reformáció hatása a magyar nyelvi művelődésre (<i>Balázs Géza</i>)	38
Unitárius reflexió a „Reformáció 500” emlékévre (<i>Elekes Botond</i>)	45
A reformáció a képzőművészetben (<i>Nagy Sarolta</i>)	49
Luther és a művészetek a Kárpát-medencében a XVIII–XXI. században (<i>Harmati Béla László</i>)	59
A reformáció korának mondanévkönyve (<i>Magyar Zoltán</i>)	73
A pilisi evangélikus templom kriptája és a benne eltemetett Beleznyak (<i>Merényi-Metzger Gábor</i>)	81
Protestáns sírjelek. A fejfák (<i>Novák László Ferenc</i>)	88
Ajándék a Sárospataki Református Tudományos Gyűjteményeknek (<i>Bodnár Mónika</i>)	97

ÉVFORDULÓK

Száz éve született Balassa Iván, a református néprajztudós (<i>Csoma Zsigmond</i>)	98
A száz esztendeje született Töltési Imrere emlékezve (<i>Halász Péter</i>).....	102
Száz éve hunyt el báró Szalay Imre (<i>Debreczeni-Droppán Béla</i>).....	107
50 éves a Szabadtéri Néprajzi Múzeum	
Fél évszázada alakult meg a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum (<i>Sári Zsolt</i>).....	113
A honismereti mozgalom szerepe az 50 esztendő Szabadtéri Néprajzi Múzeum létrehozásában (<i>Halász Péter</i>)	121

KÖNYVESPOLC

Tanulmánykötet Balassa Iván életművéből (<i>Selmeczi Kovács Attila</i>)	124
Csoma Zsigmond könyve a reformáció borairól és virágairól (<i>Kocsis Annamária</i>)	126

HONISMERETI BIBLIOGRÁFIA (Összeállította: <i>Halász Péter</i>)	130
---	-----

A 2017. ÉV TARTALOMJEGYZÉKE (Összeállította: <i>Selmeczi Kovács Attila</i>)	140
--	-----

Tisztelt Szerzőink!

Kérjük, hogy a folyóiratunkba szánt írásaikat lehetőleg elektronikus úton egyszerű Word formátumban szíveskedjenek megküldeni a honismeret25@gmail.com címre. Továbbá kérjük, hogy a terjedelem kötöttségére való tekintettel a megküldött írás ne haladja meg a 4–5 oldalt (10–15 ezer leütést), az esetleges hivatkozások esetén lábjegyzetelést kérünk, a képmelléleteket szintén elektronikusan, lehetőleg 300 dpi felbontásban kérjük megküldeni. Aszerzői korrektúrát szintén elektronikus úton küldjük meg.

Lapzárta minden páratlan hónap 5-én, megjelenés minden páros hónap 10-én. A közlésre szánt cikkeket a szerző nevének, titulusanak és címének feltüntetésével tudjuk fogadni. Kérjük, hogy a lábjegyzeteket vagy irodalomjegyzéket tartalmazó írások esetében a hivatkozások, bibliográfiai adatok legyenek hiánytalanok, pontosak és azok a Honismeretben használt formában készüljenek! Ellenkező esetben a cikket nem áll módunkban elfogadni!

a Szerkesztőbizottság

A Honismeret folyóirat megvásárolható:

Honismeret Szerkesztősége (1053 Budapest, Magyar u. 40.),

Néprajzi Múzeum Boltja (1055 Budapest, Kossuth tér 12.)

Magyar Nemzeti Múzeum Könyvesboltja (1088 Budapest, Múzeum krt. 14–16.)

REFORMÁCIÓ 500

A reformáció magyarországi kezdetei és irányzatai*

A MAGYAR REFORMÁCIÓ SAJÁTÓSÁGAI

Bevezetéképpen azért kell a magyar reformáció sajátosságairól beszélnünk, mert az ország magyar nyelvű népességének reformációja mutatott fel figyelemre méltó sajátosságokat, szemben a magyarországi német lakosság körében végbement reformációval. A magyarországi németiség egyszerűen elfogadta a lutheri reformációt és amellet ki is tartott a későbbi időkben is, ha csak az ellenreformáció később római katolikus hitre nem kényszerítette. Az a sajátossága a magyarországi német lutheránus egyháznak is megvolt, hogy kénytelenségből autonóm egyházigazgatása alakult ki, mivel a magyar uralkodónak nem biztosította a magyar alkotmány azt a jogot, hogy maga adjon egyházalkotmányt és nevezzen ki az evangélikus egyház élére konzisztóriumot.

A magyar lakosság reformációja nem a nyugati reformáció pusztá másolásaként alakult ki. Sajátos előzményei, feltételei voltak és habitusa is sokban különbözött a nyugati reformációs irányzatokétól. A magyarországi reformátorok közül a magyar nemzetiségűek reformációs tanai és gyakorlata is számos önálló vonást mutat. Mindennek több oka volt. A magyar obszerváns ferences szerzetesek körében huszita hatásra megerősödött az egyház kritikája, ami annak evangéliumi megújítását, egyszerűsítését célozta, egyszersmind a feudális társadalom igazságtalanságainak megszüntetését akarta. 1514-ben a keresztes hadat toborzó obszerváns ferencesek ezt a kettős célkitűzést óhajtották egyszerre megvalósítani, miközben sürgette és erősítette őket az a hiedelem, hogy Krisztus ezeréves országlásának eljövetele küszöbön áll és ők, ha végrehatják programjukat, akkor Krisztus visszajövetelét készítik elő. A keresztes háborúból parasztháború lett, amit levertek és az egyházi reform is elmaradt. Luther érdeme, hogy ő az egyházi reformot tette első helyre és a társadalmi reformot békés úton, az evangéliumi hitre jutott uralkodóktól várta. Az elmondottak magyarázzák azt, hogy a magyar reformációban az obszerváns ferences szerzetesek játszották a kezdeményező és vezető szerepet, másfelől, hogy tanításaikban a társadalmi igazságosságnak evangéliumi alapon történő követelése hangsúlyozottabb volt a nyugati, főleg a lutheri reformáció ilyen tanainál.

A magyar reformáció magyar etnikumú reformátorai szabadon válogattak a nyugati reformátorok tani közül és azt ugyancsak szabadon alkalmazták a magyar viszonyokra, aminek a ferences teológiai hagyomány és az ő önálló gondolkodásuk volt az oka. A nyugati reformációra hivatkozás sokszor mindössze azért történt, hogy a Nyugattól el ne szakadjanak őseink. Minden valamirevaló református zsinat hitvallást alkotott. A XVI. századból több mint száz református hitvallás maradt fenn. 1567-ben a debreceni református zsinaton elfogadták a *II. Helvét Hitvallást*, hogy nemzetközi kapcsolatukat demonstrálják.

* Elhangzott a XLV. Országos Honismereti Akadémián, Sárospatakon 2017. július 4-én.

Míg a nyugat-európai országokban, főleg Németországban a törvényekben a *cuius regio, eius religio* elve volt érvényben, addig Magyarországon a *ius patronatus* elve. Míg Nyugaton az uralkodó határozta meg országa vallását, addig Magyarországon a patrónusok joga volt az általuk patronált területen a vallási helyzet szabályozása. A patrónus szabta meg, hogy kit alkalmaz egyházközségében plébánosként. Mindössze be kellett mutatnia az illetékes püspöknek jelöltjét, és ha az kánonjogi kifogást nem talált a jelöltben, akkor kötelességszerűen kinevezte plébánosnak a patrónus által megnevezett plébániára. A magyar király csupán saját földesúri birtokain volt patrónus, ott rendelkezett patrónusi joggal. A világi és egyházi földesurak, a szabad királyi városok és a kiváltságos területek, pl. a nemes falvak, az erdélyi Szász Egyetem, a Jászkun Kerület patrónusi joggal rendelkeztek saját egyházi ügyekben. Ez meghatározta a reformáció terjedését és meggyökeresedését. A Bocskai-szabadságharcot lezáró bécsi béke és annak az 1608-ban országgyűlési törvénybe történt iktatása biztosította az autonóm szervezetű vallásszabadságot a Magyar Királyságban a római katolikus egyház mellett a református és az evangélikus egyháznak. Ez felülírta a patrónusi jogot is. Erdélyben, annak államisága megszilárdulása után 1550-ben indult meg az a folyamat, amelynek keretében országgyűlési törvények születtek a római katolikus egyház mellett először az evangélikus, aztán a református, végül az unitárius egyház vallásszabadságának biztosítására.

Teológiai oka volt a magyarországi reformációnak, amelyet a lelkészek kezdeményeztek és nem a világi patrónusok. A patrónusokat lelkészek győzték meg a reformáció szükségességéről, akik aztán a lelkészekre bízta annak végrehajtását, az új egyházszervezet kialakítását. A római katolikus egyház szervezeti tradícióját igyekeztek megtartani a reformált egyházakban is. Kizárólag lelkészekből álló gyűléseken (zsinatnak nevezték őket), kizárólag lelkészekből álló vezetőket választottak, az egyházmegyék élére espereseket, az egyházkerületek élére püspököket. A világiakból álló egyházközségi presbitériumok a református egyházban majd a XVII. században jelentek meg, az evangélikus egyházban az egyháztanácsok szintén a reformáció százada utáni képződmények. A világiak bevonása a felső egyházi vezetésbe a XVII. század végén, a XVIII. század elején következett be.

A MAGYARORSZÁGI REFORMÁCIÓ KEZDETEI

A magyarországi reformáció kezdeményezésében a hazai német lakosságú városok és a királyi udvar jártak az élen. A kb. 30 szabad királyi város felének a lakossága vagy teljesen, vagy részben német volt, e városok szoros, valójában napi kapcsolatot tartottak fenn a Német Birodalom városaival. Ez a kapcsolat egyszerre volt kereskedelmi, szellemi és társadalmi. A reformáció tanait e városok lakosai első kézből kapták. 1518-tól vannak adatok a reformáció tanainak terjesztéséről, sőt, annak első vértanúiról. A patrónusi jog a német szabad királyi városoknak, szabad bányavárosoknak és más privilegizált német területeknek megadta a jogi alapot lutheránus lelkészek, iskolamesterek alkalmazására. Szatmári György pécsi püspök, fő- és titkos kancellár 1521-ben a templomi szószékekről kihirdettette a pápának Luther tanait kárhóztató 1520. június 15-i bulláját.

A királyi udvar volt a reformáció tanainak másik korai közvetítője. A XVI. század elejétől Rotterdami Erasmus (1466–1536) humanista tudós hívei megtalálhatóak voltak az udvarban, akik mintegy előkészítették a reformáció tanainak elfogadását. Erasmus kritizálta a római katolikus egyházat, reformjavaslatai voltak, kiadta 1516-ban az általa gondos szövegkritikai munkával összeállított görög nyelvű *Újszövetséget*, az lett a reformátorok bibliafordításainak alapszövege, de maga külsőleg megmaradt római katolikusnak. Eras-

mistának lehetett lenni, az még nem számított eretnekségnek, így a reformáció kezdeti híveinek óvatosabbjai erasmistának mondták magukat. Erasmista volt Brandenburi György, II. Lajos király egyik gyámja, aki 1509-ben felségül vette Corvin János özvegyét és vele a mérhetetlen Hunyadi-birtokok ura lett. Brandenburi György adott menedéket az 1520-ban Bécsből reformációs meggyőződése miatt elüldözött Gryneus Simonnak (1495–1541), Melanchthon volt iskolatársának, és alkalmazta a budai iskolában tanári állásra. Winsheimius Ortel Vitus (1501–1570) Gryneusszal egy időben tanított Budán és őt is reformatori meggyőződése miatt Gryneusszal együtt utasították ki az országból 1523-ban.

Habsburg Mária magyar királyné szintén Erasmus híve volt, a királyné nagy hatást gyakorolt Cordatus Konrád (1475–76–1546), aki 1523–24-ben udvari papja volt, ez idő alatt Wittenbergben is járt, ezért állását elvesztette. A lőcsei születésű Henckel János (1481–1539) két ízben, 1524–26-ban és 1528–30-ban volt a királyné udvari papja, aki már azt megelőzően magyarországi német városokban a reformáció szellemében prédikált.

Az *udvari párt* a főurakat tömörítő politikai képződmény nevét a vele szemben álló köznemesi, ún. *nemzeti párt* tagjaitól kapta. Az udvari pártba tartozó főurak nagyobb része már Mohács előtt a reformáció felé hajlott.

A politikai élet ellenzékét a köznemesekből álló ún. *nemzeti párt* képezte, élén az egyik legnagyobb vagyonú főúrral, Szapolyai (Szepesi) Jánossal. A *nemzeti párt* Mohács előtt hevesen ellenezte a reformációt. A köznemesek német dolgot látott benne és az általuk gyűlölt Brandenburi György, a német udvaroncok és az udvari párt machinációját. Tartottak tőle, hogy a reformáció miatt a pápa és a katolikus uralkodók segítsége elmarad, amire pedig a török elleni védekezéshez mulhatatlanul szüksége volt az országnak. Az 1514. évi parasztháború megisméltődésétől is félték, hiszen akkor az obszerváns ferencesek is egyházi reformot követeltek, továbbá a társadalmi élet teljes átalakítását. A Mohács előtti években a magyar obszerváns ferencesek visszafogottak voltak, maguk is tájékozódtak, hogy miben áll a Luther által kezdeményezett reformáció. 1523–25 között lezajlottak a német parasztháborúk, amelyekről Luther elhatárolta magát és kifejtette, hogy csupán egyházi reformot akar, aminek következtében a földesurak, uralkodók az evangéliumi tanításokat magukévá teszik és testvériesen bánnak alattvalóikkal, nem követelnek tőlük nagyobb szolgálatot, mint amit a törvény megenged. Ezek az ismeretek azonban csupán Mohács után jutottak el a ferencesekhez és a magyar főurakhoz, köznemesekhez. A főurak mellett a köznemesek is a reformáció pártjára álltak Mohács után és 1530–31-től kezdve patrónusi joguk alapján a reformáció robbanásszerű terjedését segítették elő, mert a mohácsi katasztrófát követően előállt zavaros helyzetben a történeteket Isten büntetéseként értelmezték, viszont a reformációban a személyek lelki és az egyház lelki és intézményes megtisztulásának szükségességét hirdették, ami Isten megtartó kegyelmének kiáradását, az ország békéjének helyreállítását, a szociális igazságosság és méltányosság megvalósítását vonja majd maga után. Minderre lelkileg szüksége volt a lakosság nyugati egyházba tartozó részének. A magyar, német, szlovák és vend lakosság világi patrónusaival együtt szívesen fogadta a reformációt. 1529-ben iratkoztak be az első magyar nemzetiségűek a wittenbergi egyetemre és tájékozódtak a lutheri reformáció forrásánál, 1530–31 táján már többük belevetette magát itthon az új eszmék terjesztésébe.

A REFORMÁCIÓ A MAGYAR TÖRVÉNYHOZÁSBAN

A *nemzeti párt* Mohács előtt az országgyűlésen is igen aktívan lépett fel a reformáció ellen. Az előbb felsorolt indokok mellett a kincstár megtöltésének szándéka is vezette a köznemeseket, amikor az 1523. évi LIV. tc.-et megszavazták az országgyűlésen. E törvény kimondta,

hogy a hitújítás tilos és a lutheránusokat mint Szűz Mária ellenségeit halálbüntetéssel és vagyonelkobzással sújtja. Az 1525. évi hatvani országgyűlést a köznemesi párt hívatta össze és azon a lutheránusok elleni tilalmat, a vagyonelkobzást újra kimondva, a halálbüntetést megégetésre súlyosbította. Ez utóbbi törvény nem kapott királyi szentesítést és az udvari párt nyomására az 1526. áprilisára összehívott országgyűlés eltörölte. A reformáció ellen hozott említett törvényeknek a köznemesség beállítottsága volt az oka és az a leplezetlen szándéka, hogy a lutheránus főurak és német polgárok vagyonának elkobzásával a királyi kincstárat feltöltsék és a török elleni védelem anyagi alapját megteremtsék. Ez nem valósult meg, szerencsére a tömeges kivégzések és vagyonelkobzások elmaradtak, de lutheránus ige hirdetők és velük Luther könyveinek megégetésére néhány esetben sor került.

Mohács után 1527-ben mindkét király, I. (Szapolyai) János és I. (Habsburg) Ferdinánd rendeletben tiltotta meg a reformációt. A későbbi időkben rendre megújították e tilalmat az országgyűléseken. 1548-ban I. Ferdinánd országgyűlési törvényben tilalmazva, ekkor említette először az anabaptistákat és szakramentáriusokat (szentségtagadókat, reformátusokat). A reformációt tilalmazó királyi rendeletek és országgyűlési törvények eredménytelenségének az általunk már tárgyalt patrónusi jog volt az oka, mivel az felülírta nem csupán a királyi rendeletet, hanem az országgyűlési törvényeket is.

I. FERDINÁND MAGYAR KIRÁLY

Sajátos és egész Európában akkor példa nélküli jogi helyzet alakult ki az 1541 után állami létre kényszerült Erdélyben. A csecsemő II. János választott királyt I. Szulejmán szultán elismerte magyar királynak és Lippát jelölte ki székhelyéül, uralma alá adta Erdélyt, a Tiszántúlt és Temesközt, míg maga birtokba vette Budát. II. János, a későbbi János Zsigmond néven erdélyi fejedelem 1550-ben, a tordai országgyűlésen a római katolikus egyházzal egyenlő vallásszabadságot biztosított a már többséget alkotó evangélikus (lutheránus) egyháznak. A következő évben II. János kormánya megegyezett I. Ferdinánd királlyal, hogy országrészüket átadják neki, ha felszabadítja az Oszmán Birodalom által meghódított magyar királyi területeket. Ennek fejében az erdélyi törvények hatályban maradnak, Erdély országgyűlése tovább működik és Ferdinánd vajdával, autonóm területként kormányozza. 1551-ben, az I. Ferdinánd uralma alatt megtartott erdélyi országgyűlés megújította az előző évben alkotott vallásszabadsági törvényt.

JÁNOS ZSIGMOND ERDÉLYI FEJEDELEM

1556-ban Erdély visszahívta II. János királyt és anyját, Izabella királynét, mert elégedetlen volt I. Ferdinánd uralmával, aki nemhogy a Magyar Királyság hódoltatott területeit nem tudta felszabadítani az oszmán uralom alól, de Erdélyt sem volt képes megvédeni a török támadásaitól. 1556-ban a kevés kivétellel evangélikussá lett országban az erdélyi és a váradi püspökséget nem töltötték be, előbbi javait nyomban, utóbbiét valamivel később szekularizálták, a katolikus papok működését korlátozták. 1557-ben a II. János által összehívott országgyűlés immár harmadszorra megszavazta az evangélikus és római katolikus vallás egymással egyenlő vallásszabadságát. 1564-ben újabb erdélyi országgyűlés az előző két egyházzal azonos szabadságot adott az akkor már többséget alkotó református egyháznak. 1566-ban tovább korlátozták a katolikus papok működési területét. 1567-ben II. János sereget küldött a katolikus csíki székelyek ellen, hogy az unitárius (akkori nevén antitrinitárius) egyházba kényszerítse őket. A katolikus hitükhöz ragaszkodó székelyek

fegyvert fogtak és megverték II. János seregét, ennek emlékére is ünneplik máig a csíksomlyói búcsút.

1568-ban az unitárius vallás szabad gyakorlása érdekében hoztak egy furcsa törvényt, ami szó szerint értelmezve teljes vallási anarchiát hozott volna, mert minden lelkésznek megengedte, hogy saját felfogása szerinti tanokat hirdessen. Ez az anarchia nem következett be, mivel II. János akkor már az unitárius hitet vallotta és uralkodói hatalmával támogatta annyira, hogy a reformátusok többségét is az unitárius egyházba tagoltatta, azoknak a püspöksége is megszűnt. Ennek ellenére van annak létjogosultsága, hogy az erdélyi vallásszabadság közjogi fejlődését a korabeli Európában páratlanul szabadnak véleményezzük, ahol akkor véres vallásháborúk dúltak nem egy országban.

A MAGYARORSZÁGI REFORMÁCIÓ IRÁNYZATAI

A lutheri irányzat hamar elterjedt a német lakosság körében. A magyar lakosság között 1530–31 tájtól robbanásszerűen terjedt el ugyanez az evangélikus reformáció. Terjesztőinek egy része a német települések reformátoraihoz hasonlóan vagy maguk is Wittenbergben tanultak, vagy közvetve ismerték meg és tették magukévá ezt a vallási felfogást. Jelentős szerepe volt az evangélikus egyház szervezésében a patrónusoknak. Mindenekelőtt a főurak terjesztették saját birtokaikon, de a nép is szívesen fogadta, hiszen anyanyelvén hallhatta a szertartásokat, a prédikációk rendszeresekké lettek, lecsökkentek a dologtiltó egyházi ünnepek, így több idejük maradt a munkára, ami emelte életszínvonalukat. Magyarországon mintegy 800–900 mezőváros (oppidum) volt, amelyek lakói jogilag jobbágyok voltak és földesúri joghatóság alá tartoztak, de közülük mintegy 200 már rendelkezett olyan szabadsággal, hogy a patrónusi jogot a földesúrral együtt gyakorolta, akár úgy is, hogy a plébánosválasztáshoz a földesúr beleegyezése formális volt. E mezővárosok parasztpolgárait nevezték cíviseknek, akik lelkesen támogatták a reformációt.

Mohács után előbb a német területeken, aztán a magyarlakta vidékeken a római katolikus parókiák addigi köreiből, a fraternitásokból protestáns egyházmegyékké szerveződtek, élükön az esperesekkel (nevezték dékánoknak, szenioroknak is őket). 1544-ben Erdélyben a Szász Egyetem (Universitas Saxonum) gyűlése kimondta autonóm területén a lutheri egyházszervezet bevezetését, 1552-ben már püspököt is választottak.

A magyar lakosság evangélikussá lett területein megindult ugyanez a folyamat. Náluk azonban az 1540-es években megjelentek a helvét irányzat, más néven a református tanok terjesztői. Az 1550-es években mind több lelkész hirdette e tanokat és a mezővárosok, de a falvak lakossága, beleértve a kis- és középnemességet, szívesen fogadta és magáévá tette, mert tanai megegyeztek felfogásával, életérzésével. Ezért sokszor a korán alakult protestáns magyar egyházmegyéekben és egyházkerületekben együtt voltak a lutheránus és a református egyházak.

1550-ben Temesvár főkapitányi területén megalakult az első magyar protestáns egyházkerület, élére Gönci Máté személyében püspököt is választottak. E terület főkapitánya és ott nagy birtokokkal rendelkező földesura, Petrovics Péter védelmének volt ez köszönhető, aki azonban hamarosan kénytelen volt elcserélni birtokait a Munkács környéki, ugyancsak nagy birtokokra, így ez a kerület rövid életűnek bizonyult. Az erdélyi nem szász evangélikusok 1553-ban vagy 1554-ben alkottak országos egyházat és választottak püspököt. A Szatmár vidéki evangélikusok és köztük ismeretlen számban lévő reformátusok 1554-be szintén egyházkerületet alkottak, élére püspököt választottak. 1557-ben alakult meg a tiszántúli református egyházkerület a volt váradi római katolikus püspökség területén, a

hozza csatlakozott Szatmár vidéki evangélikus, vagy inkább protestáns egyházkerületből. Kuriózumnak számított a Tiszán inneni négy esperességből alakult először evangélikus, majd 1566-tól református egyházkerület, amely 1735-ig nem választott püspököt.

A három részre szakított ország királyi és hódoltsági területein hasonló folyamatban szerveződtek eleinte lutheránus, majd helvét hitvallásúakkal vegyes egyházkerületek, amelyek később felekezetek szerint különváltak. Utoljára 1591-ben a dunántúli protestáns egyházkerületből alakult külön evangélikus és református egyházkerület és 1592-ben a Felső-Duna melléki egyházkerületben ment végbe ugyanez a folyamat. Országos egyházat a politikai szétszakítottság miatt az Erdélyen kívüli területen nem alkothattak a protestánsok.

Az unitáriusok erdélyi egyházszerveződését az ottani vallásszabadsági törvények ismertetésekor áttekintettük. A Magyar Királyságban nem szerveződtek unitárius egyház-megyék, bár Egri Lukács ungvári lelkész, ungi esperes korában kísérletet tett rá. A török hódoltságban viszont elterjedt az unitarizmus és alföldi, vagy dél-magyarországi néven egyházkerületté szerveződött, ami azonban fokozatosan csökkent, mígnem a felszabadító háborúk után megszűnt.

Az anabaptizmus megjelent ugyan Magyarországon, de terjedését erőszakkal megakadályozták. A XVI. század végére az egész történelmi Magyarország területén a római katolikus egyház híveinek száma kb. 10%-ra, vagy az alá csökkent.

Csohány János

A reformáció harmadik ágának magyarországi megjelenése és hatásai

Baptisták, anabaptisták – a szavak mindmáig sokaknak idegenül csengenek, pedig ők képezik a reformáció harmadik ágát. Nevük ellenfeleiktől származik, jelentése a keresztség újszövetségi formáját, az alámerítéssel gyakorolt, hitvalló keresztelést rejti. Kevesen tudják, hogy csoportjaik szinte ugyanakkor indultak Európa-szerte, mint a lutheri reformáció. Sőt, első igehirdetőik már az 1520-as évek első felében megjelentek a Magyar Királyság területén is.

Azok a hittételek, amelyeket az ún. *anabaptisták* különféle csoportjai a reformáció idején hirdettek, egyáltalán nem voltak előzmény nélküliek. A megelőző évszázadokban újra és újra felszínre törtek, mozgalommá növekedtek. Volt, amikor katharoknak, pauliciánusoknak, valdenseknek, albigenseknek, bogumiloknak, huszitáknak nevezték őket, de mindegyiknek ez volt a belső indítéka: vissza a gyökerekhez! A reformáció ugyanis reakció. Törekvés a környezet hatásaira megváltozó, eldeformálódó hitvallás és életgyakorlat *reformálására*, azaz helyreállítására.

A reformáció idejére a Gutenberg-féle könyvnyomtatási módszer lehetővé tette, hogy a *Biblia* gyorsan és viszonylag nagy példányszámban az emberek kezébe kerüljön. A reformáció nem nagy emberek mozgalma – még ha egy-egy irányzat általában emberek nevével fémjelzett is –, hanem a *Szentírás* olvasásának és tanulmányozásának egyértelmű és elháríthatatlan következménye.

Az anabaptista irányt nagyon sokszor azonosítani szokták a társadalmi megújulást követelő mozgalmakkal. A zwickaui próféták – Mark Stübner és Niculus Storch –, illetve

Münzer Tamás, vagy Leideni János személye valóban összekapcsolódott a társadalom gyökeres átalakítását követelő mozgalmakkal. Ám a negatívumok mellett érdemes tudni, hogy Münzer volt az első, aki a mise szövegét és teljes liturgiáját németre változtatta. Ez először nagy ellenérzést váltott ki Luther Mártonból, de a későbbiekben maga is követendő gyakorlattá tette az anyanyelv használatát.¹ Sajnos az évek során Münzer mind hitvallásában, mind tanításában radikalizálódott. Elhíresült münsteri ténykedése az egész anabaptista irányra máig hatóan fájó bélyeget nyomott.

Az anabaptista irány igazi bölcsője Svájc. Zwingli Ulrich, aki 1519 januárjától volt a zürichi Grossmünster lelkésze, az első pillanattól reformatori hangot ütött meg. Prédikációi és a kor gyakorlata szerinti ismétlődő hitviták egész Zürich városát lázba hozták. 1523-ban döntés született, amely az egész kantonra nézve elrendelte a *Bibliából* nem kiolvasható hagyományokkal való szakítást és a *Szentírást* mondta ki az egyházi kérdésekben az egyedüli tekintélynek.

Még abban az évben két legbelső embere és munkatársa, Manz Félix és Grebel Konrád (a héber, illetve a görög nyelv tudósai) számos kérdésben azonnali változtatást sürgetett. Az állam és az egyház szétválasztását követelték. Zwingli 1523-ban még azon a véleményen volt, hogy a csecsemőkereszttség tarthatatlan, ám amikor 1524-ben szembesült azzal, hogy Grebel Konrád, Mantz Félix és Blaurock György – más bibliatanulmányozókkal együtt – már nem csak elvben beszélnek a felnőttkeresztiségről, hanem egymáson végre is hajtották azt, mereven ellenkező álláspontra helyezkedett. Alan Thomson egyháztörténész szerint: *„Mind Zwingli, mind a zürichi lázadók világosan látták, hova vezethetnek a vitáik. Ha csak felnőttek részesülnének kereszttségben, akkor az egyház csak valóban hívőkből állna. Többé nem tartozna oda a város, vagy az ország minden polgára. Az egyház »szabad« egyházzá válna, melyet saját tagjai tartanak fenn, és nem tartozik közvetlen felelősséggel a kormánynak. Ha az egyháztagság és a polgárság nem lenne többé azonos, elszakadna az a kötelék, mely az egyházat és a társadalmat Konstantin óta egybeköti.»²*

Az *újrakeresztelő* csoport először csak a külvárosba, Zollikonba szorult ki, majd kitiltották az egész kanton területéről. Mantz mártírhalált halt, Grebel egész hátralévő életét börtönben töltötte, Blaurock Györgyöt száműzték – de azok a felismert igazságok, amelyekért az életüket áldozták, tovább terjedtek és végezték munkájukat.

AZ ELSŐ MAGYARORSZÁGI MEGJELENÉS

Ha az évszámokat figyeljük, akkor megdöbbenve kell észrevennünk, hogy miközben Svájcban éppen születőben van az anabaptista irányzat, 1523-ban egy Schröter Kristóf nevű igehirdető érkezett Eperjesre. Luther Márton Kisszebeni Jánost küldi utána, hogy rábírja tanainak feladására. Ám a dolog fordítva sül el. Kisszebeni magáévá teszi Schröter Kristóf tanításait, munkatársakká válnak, s oly hatékonyan munkálkodnak, hogy három esztendő után a kassai katolikus pap felszólítja az eperjesieket, hogy lépjenek fel a két igehirdető ellen. Ám ez akkor sikertelen marad.³

Közben Európa-szerte gomba módra szaporodnak az anabaptista közösségek. Az igehirdetők tömegével adnak ki írásokat, s mivel az istentisztelet megújításán fáradoznak, új énekek és a nép gondolkozásához közel álló katekizmusok születnek, amelyeknek alapján

1 *Szebeni Olivér*: Anabaptisták. Bp., 1980. 3–5.

2 *Thomson, Alan*: New Movements, Reform-Rationalism-Revolution. Church History 3. 38.

3 *Szebeni Olivér* i. m. 77.

a hit alapvető tételei könnyen megérthetőek és továbbadhatóak. Ezek közül némelyek máig fennmaradtak, köszönhetően annak a közel 200 anabaptista kódexnek, amelyek az évszázadok viharait túlélték és ma is rendelkezésünkre állnak. A legtöbb azonban ugyanúgy a tűz martaléka lett – mint íróik és olvasóik...

A kor egyik legtermékenyebb írója: dr. Hubmayer Baltazár. Luther személyes ismerője és Zwingli barátja, egészen addig, míg az anabaptista eszméket magáévá nem teszi. Több helyről való elüldöztetés után 1526 és 1527 között Hubmayer Nicolsburgban, a Lichtenstein bárók birtokán létrejött anabaptista közösség lekipásztoraiként működik. Munkájának eredményességét mutatja, hogy gyülekezete 6000 felnőttkeresztségben részesült tagból áll, s maga a birtokos, Leonhard von Liechtenstein (1482–1534) is a gyülekezet tagja.⁴ Ám az üldözés őt is utoléri. Mint ahogy a legtöbb nevezetes igehirdetőt, Hubmayert is máglyahálóra ítélték, feleségét pedig Bécs mellett vízbe fojtották.



Hubmayer Baltazár

(Internet: Wikimedia Commons)

Mindeközben a Magyar Királyság területén újabb jelentős igehirdető kezdett munkálkodni: Fischer András. Fischer száz eredetű, wittenbergi hittudósként kezdi munkáját. A felvidéki bányavárosok jelentették számára az első munkamezőt. A német ajkú lakosság között a bűnbánat és a megtérés keresztségét hirdeti. Körmöcbánya, Lőcse, később a Szepesség és Gömör vármegye tartozott munkaterületéhez. Ám munkája nem csak új hívőket eredményez – mint például Lőcse város főbírája, Mild Gergely és a nemes Csetnek család, akik komoly támogatóként és védelmezőként is álltak a miszsiója mögött –, de adáz ellenségeket is szerez neki. Bebek Ferenc gömöri főispán Csetnek várát miatta veszi ostrom alá, s ekkor elmenekül Morvaországba. A *morva testvérek* egyik haushabenjából keltezett leveléből sejtjük, hogy maga is ehhez a pacifizmusáról is nevezetes irányzathoz tartozhatott. Néhány éves szünet után visszatér korábbi munkaterületére, de Bebek végül törbe csalja és 1540-ben Krasznahorka várának ormáról a mélybe dobva kivégezteti.

Anabaptizmus és mártírság – a kettő közé akár egyenlőségjelet is tehetnénk. Néhány év leforgása alatt több mint 2000 mártírja volt az anabaptista közösségnek. S míg a lutheránusoknak szabadságot biztosít az augsburgi vallásbéke,⁵ s majd 100 esztendővel később a westfáliai béke a kálvinistákra is kiterjeszti a befogadást,⁶ az anabaptistákkal és a későbbi felnőttkeresztséget gyakorló, hitvalló közösségekkel kapcsolatban még évszázadokon keresztül nem születik ilyen döntés. (Magyarországon a baptisták „törvényesen elismert felekezetté” nyilvánítására 1905-ig, egyenjogú felekezetté nyilvánítására 1947-ig kellett várni, de Ausztriában mindez a XXI. századra maradt!)

4 Enzenberg, Jozef Franz: Hubmayer Baltazár mártírhalála és ennek hatása a reformációra Ausztriában. Múlt, Jelen, Jövő – Baptista kalendárium, Budapest, 2014. 159–163.

5 1555. szeptember 25-én I. Ferdinánd békét köt a rendekkel. A Német Római Birodalomban ettől kezdve minden fejedelem szabadon dönthet, hogy katolikus, vagy lutheránus hitet követ-e, alattvalóiknak pedig követniük kell uruk hitvallását.

6 1648. október 24-én, Osnabrück és Münster városában kötötték meg a hadviselő felek a harmincéves háborút lezáró egyezményt, amellyel felülírják az augsburgi vallásbéke határozatát és törlik a „*cuius regio, eius religio*” (akié az ország, annak a vallása követendő) elvét.

A HABÁNOK MEGJELENÉSE MAGYARORSZÁGON

1546-ban már új anabaptista csoport érkezik Magyarországra. A Morvaországból elüldözött *hutteriták* itt keresnek új területeket. Átmeneti időre ez Szobotiszt környékén *habán* telepek létrejöttéhez vezetett. Nyáry Ferenc Pozsony megyében: Alsódiósdon, Berencsváralján és Kuttiban, Bakyth Péter Nyitra megyében: Holics, Sasvár és Szobotist községekben telepítette le őket. A közösség gyorsan erősödik, és gyarapodik. Ferdinánd király 1548-ban kiadott újabb vallásüldöző rendelete ellenére – bár súlyos veszteségek érik a közösségeket – a Pozsony és Nyitra megyében élő anabaptisták hosszabb időre megvetik a lábukat.

Ugyanebben az időben Sopronban és annak környékén is megtelepednek *újkeresztyének*. A Nádasdyak védelmét élvezik és birtokaikon megbecsült munkások. Nagy oka kell legyen annak, ha a Habsburgok anabaptistákat kiűzni parancsoló rendeletét a nádor Nádasdy Tamás gyakorlatilag figyelmen kívül hagyja...⁷

A HABÁNOK

Kik ezek a *habánok*, akik a XVI. és XVII. században újra és újra feltűnnek a Magyar Királyság és Erdély területén?

Hutter Jakab, akit alapítójukként tiszteltek és akiről nevüket is hordozták mint *hutteri testvérek*, Dél-Tirolból menekült Morvaországba. Egész csapat elüldözött társával csatlakozott azokhoz, akik már korábban is fontolgatták a vagyonközösséget. Az ő nevéhez fűződik a *haushabének* – ebből jöhet a *habán* név –, azaz a *habán udvarok* szabályzatának és fenntartási módjának megalkotása.

Ezek az udvarok szövetségbe tömörültek. Intenzív missziós tevékenységet folytattak, bár igehirdetőik nagy része áldozatul esett az üldözésnek. Hutter Jakabot Ferdinánd király parancsára 1536-ban kivégezték, de az általa elindított *haushabének* évszázadokig életképesnek bizonyultak. Hutter halálát követően néhány évtized alatt több tízezeren éltek ilyen közösségekben. Az egyik hutterita udvarról például feljegyezték, hogy saját kórházuk, gyógyfürdőjük, saját temetőjük is van, sőt, az élelmezés biztonsága érdekében halastavat hoztak létre.⁸

Amikor Európában az írástudatlanság nem csak a köznépnél volt általános, de még a nemesek között sem volt ismeretlen, a *habán udvarok*ban kötelező és igen hatékony oktatás működött. „*Úgy hitték, hogy mozgalmuk a tanult emberektől függ, akik gyakorolhatják a tanítványságot az Újszövetség fényében*”⁹



Hutterita család a XVII. században
(Illusztráció Erhard 1588-as „Historiá”-jából)

7 *Katona Imre*: Adalékok a nyugat-magyarországi anabaptisták történetéhez. Arrabona – Múzeumi Közlemények 6., Győr, 1964. 99–100.

8 *Szebeni Olivér* i. m. 68.

9 *Estep, William R.*: Az Anabaptisták története. Budapest, 2004. 142.

Eberhard Arnold írta: „A közösségi nevelés a legkisebb gyermekek nevelésétől eltartott egészen azok teljes munkavégző képességének eléréséig. Itt már a 16. században létrehozták azt a rendszert, amelyet 1779 óta az elzászi Steintal-i Waldbach lelkésze, Johann Friedrich Oberlin és később a Nőszövetségek, a katolikus apácarendek és az evangélikus egyház belső missziója a kisgyermek napközi otthonában és az óvodákban alkalmaztak. Itt nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a szülők ugyanabban az intenzív közösségi életben éltek, mint amelyben gyermekeiket nevelték, ezért szóba sem jött a családi élet megszüntetése. De azok az anyák, akik különleges alkalmasságuk és képességük miatt óvónőként, tanítónőként nem kerültek a gyerekek közé, felszabadultak a közösség számára végzendő egyéb munkára. Az idősebb gyermekeket német nyelven olyan tantárgyakra oktatták, mint amilyenek a mai népközpontok tantárgyai, de mindenekelőtt a hittanra, imádkozásra és a közösség vallási hittartalmainak megismerésére. Az oktatásügy, amely az akkori időkben minden országban csak a városi fiatalság egy kis részére terjedt ki, a hutteri testvéreknél olyan magas fokot ért el, hogy alig volt közöttük analfabéta, és írásművészetük, mint ritka íráskultúra a mai szakemberek csodálatát váltja ki... A hutteriek 1568-as iskolarendszere az egyik legrégebbi német nyelvű iskolarendszer. Iskoláik és nevelő otthonaik olyan fejlettek voltak, hogy azokat más felekezetek gyerekei is látogatták, mint egy mai országos nevelő otthon. A lelki oktatás mellett nagy súlyt helyeztek a diákok egészségére, iskoláik az elsők voltak Európában, amelyekben tudományos módszereket alkalmaztak a fertőző gyermekbetegségek terjedésének megakadályozására.”¹⁰

A habán iparosok mindenütt igen magasan elismertek voltak. Ki ne találkozott volna jellegzetes, ónmázás kerámiáikkal, amelyek ma is nagyon értékesnek számítanak. A sokszor elszenvedett erőszak ellen védekezve fejlesztették ki az „éghetetlen habán fedél” néven ismertté vált tűzálló háztetőt. Legalább harmincféle iparos munkát végeztek, s a *haushaben* belső követelményei miatt (ma bizonyára minőségbiztosításnak neveznénk) a műhelyekből kikerülő áru minősége a legmagasabb elvárásoknak is megfelelt. Kezükből nem kerülhetett ki hibás, vagy selejtes áru – bizonyítják ezt a feltárt selejtgödörök.

Orvosaik, gyógyszerészeik, sebészeik királyi udvarokban is megbecsült embereknek számítottak. Egy Zobel nevű orvosuk például 1581-ben II. Rudolf császárnak sietett segítségére. Nem csak a betegség, de a habának iránti mérhetetlen gyűlölet is enyhült munkája nyomán. Ugyanő volt, aki 18 esztendővel később egy egész Prágát fenyegető járvány megfékezésében működött közre.¹¹ Általánosságban elmondható, hogy a *hutteri testvérek* élenjárók voltak az orvostudomány gyakorlásában. Olyan közegészségügyi szabályaik voltak, amelyek máshol korukban ismeretlenek. Orvosaiknak kötelező volt a gyógyítás hathatós eszközeinek naprakész ismerete és alkalmazása. Maguk gyűjtötték a különféle gyógyfüveket, amelyek felhasználását kódexekben alaposan dokumentálták is.



Jellegzetes habán kerámia
(Internet)

¹⁰ Eberhard Arnold: A hutteri közösség története. <http://bocs.hu/hutt2.htm>

¹¹ Estep, William R. i. m. 143–144.

HABÁNOK ERDÉLYBEN

Az egyre jobban megerősödő erdélyi fejedelem, Bethlen Gábor a nicolsburgi béke megkötése idején ismerkedik meg a hutterita közösséggel, akik jelentősen hozzájárulnak Bethlen seregének élelmezéséhez. Hazatérőben egy csoportot visz magával, s Alvincen, a fejedelmi birtokon jelöl ki számukra helyet, s Európában először teljes szabad vallásgyakorlást biztosít az üldözöttek számára. Egyik krónikása, Krauss György erdélyi krónikájában nem minden él nélkül így számol be erről: „... a morvaországi hadjárat évében Bethlen Gábor védelmébe fogadott Nicolsburgnál egy anabaptista testvérgyülekezetet, akikkel nagyon jól járt, mert szegény szász kézművesek súlyos kárára elhozta őket minden holmijukkal együtt, amik csak a testvérházhoz tartozott Erdélybe, Alvincre, amit székhelyül adott számukra. Ott építkeztek és szektájuk szerint éltek és iparukat folytatták és attól az időtől kezdve a mai napig is ott élnek az anabaptisták szokása szerint, immár több ezerre megnövekedtek.”¹²

Bethlen Gábor fejedelmet nem pusztán gazdasági, vagy politikai megfontolás vezeti. „Reformata” hitét nem csak gyakorolta, de a Bibliát keze ügyében tartotta és rendszeresen olvasta. Kortársa, Szenczi Molnár Albert bizonyára hitelesen ír: „Felséged is szereti az szent Bibliát, annak én magam bizonyos jelenségét láttam: és felséged környül forgott hív ember-től hallottam, hogy felséged még ifjabb korában, konstantinápolyi követségében háromszor olvasta által a Bibliát.”¹³

Bethlen vallási türelmi rendelete egész Európában egyedülálló. Felesége, a puritánságáról nevezetes Károlyi Zsuzsanna mindenben támasza és hitben valóban társa, akiről korhű forrásokból úgy tudjuk, hogy az anabaptista telepéseknek is oltalmazója volt. A habán közösség nagyon hamar nemcsak számában növekedett, de Erdély-szerte áldásos hatása volt jelenlétüknek. Orvosaik, gyógyszerészeik nem csak az uralkodó családját látták el, de a legszegényebb rászorulókat is segítették. S talán nem véletlen, hogy Erdélybe érkezésük egybeesik azzal az időszakkal, amit Erdély aranykorának hívnak.

Bethlen Gábor halála után I. Rákóczi György veszi oltalmába a habánokat, s azokat sárospataki birtokán telepíti le. Rákóczi György és felesége, a reformáció másik nagyasszonya, Lorántffy Zsuzsanna híresen ragaszkodott a Bibliához. A tudomány is fontos volt számukra, hiszen iskolát alapítottak Sárospatakon, és támogatták a tudományt Váradon és Gyulafehérvárott is. Ez a különös fejedelmi pár bizonyára örömet lelte abban, hogy a habán udvarokban – egész utcát adtak át nekik a Bodrog partján – ugyanolyan szeretettel és tisztelettel forgatták a Szentírást, mint ők.

A fejedelem halála után felesége végleg Sárospatakra költözött. 1648-ban meghívta kora egyik legnevezetesebb tudósát, Comeniust, aki a cseh-morva testvérek püspöke, de bizonyos források szerint sok szállal kötődik a hutteriták közösségéhez is. Szebeni Olivér egyháztörténész *A hutteri testvérek hazai kódexeiről* közreadott munkájában a következőt írja: „A nyugati szláv nyelvekben megjelent, habánokkal foglalkozó publikációkra rávetül Kommenius János Amos pedagógus európai nagysága. Mind a cseh, mind a szlovák neveléstudomány összefüggésbe hozza vele az anabaptistákat és európai tudománytörténelmi kontextusba helyezi műveit.”¹⁴ Ha valaki egybeveti Comenius nevelésről és oktatásról vallott nézeteit, nagyon sok rokon gondolatot fog találni a habán nevelési alapelvekkel.

12 Bethlen Gábor krónikásai. Budapest, 1980. 185–186.

13 Barcza József: Bethlen Gábor, a református fejedelem. Budapest, 1987. 72.

14 Magyar egyháztörténelmi vázlatok 2002/1–4. 34–35.

Sokan gondolják úgy, hogy a habánok zárt közösségeikkel nem sok hasznára voltak a magyar népnek. Szívből remélem, hogy ennek tarthatatlansága már az eddigiekből is kiderült. A különféle teológiai irányzatok az eretnekség bélyegét sütötték rájuk, miközben vezetőik rendre magasan képzett, tudós lelkipásztorok voltak.

Mária Terézia uralkodása a magyar területeken és Erdélyben is rengeteg szenvedést hozott. Észak-Magyarországon a jezsuiták által áttérésre kényszerített családok nagy része a mise mellett megtartotta bibliáoráit is. A beolvasásra kényszerített iparosok motívumai akár Erdélyben, akár a Felvidéken fellelhetőek a helyi kézművesek munkáiban. A rekatolizáció elől sokan Oroszországba, onnan az amerikai kontinensre menekültek, ahol csoportjaik máig jelen vannak és eredeti szokásaikat őrzik (pl. ámisok, mennoniták).

A reformáció harmadik ágának sorsát elgondolkoztató módon foglalja össze Révész Imre a reformációról írt munkájában: *„tanaik a reformáció legforrongóbb éveiben a reformátorokéval vetekedő, hallatlan népszerűsége tettek szert, kivált a rengeteg lelki válság és gazdasági nyomorúság közt hányódó kispolgári s kisebb részben paraszti körökben; voltak évek, mikor kérdésnek lehetett tekinteni, vajon nem anabaptista értelemben reformálódik-e egész Közép-Európa, főképpen a német birodalom, Svájc és Ausztria. Már csak ezért is természetes, hogy az anabaptisták nemcsak a régi egyház, de a reformátori főirányok híveinél sem számíthattak kíméletre. Ez utóbbiak, az őket támogató állami hatóságok segítségével, itt-ott még túl is tettek amazokon az anabaptisták kegyetlen üldözésében, s a középkori fel-fogás szerint fegyverrel való irtásában. Az anabaptisták legszebb evangéliumi vonása viszont az a csöndes, alázatos béketűrés volt, amellyel irtózatos üldöztetésük keresztjét hordozták, szemüket az eljövendő Messiás-ország dicsőségére függesztve.”¹⁵*

Az újabb kori baptista misszió – Angliából kiindulva – a hamburgi Johann Gerhard Oncken munkája nyomán szorgos munkások közvetítésével a XIX. század közepén érte el Magyarországot. Az első években legnagyobb számban éppen az ország keleti felén keletkeztek gyülekezetek, s ezek jórészt a vándorló bibliaárusok révén kézbe vett *Biblia* hatására indultak el. Ez azonban már a történelem egy másik fejezete.

Kulcsár Tibor

HÍREK

Évfordulós kiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban. A Magyar Nemzeti Múzeum *Igeidők* című, november első hetéig nyitva tartott tárlata hozzávetőlegesen száz intézmény több mint négyszáz tárgyát mutatta be a közönségnek a reformáció kezdetének 500. évfordulója alkalmából. Köztük szerepelt Huszár Gál reformátor, nyomdász, énekszerző egyetlen példányban fennmaradt énekeskönyve, valamint a XVI. században Wittenbergben tanuló magyar diákok zászlaja, az Esterházy-gyűjtemény darabjai, XVII. századi politikai röplapok, az erdélyi fejedelmek portréi és más festmények. A tárlat kísérő kiállítása fényképek, dokumentumfilmek, szövegek segítségével mutatott be jelentős vagy tragikus XX. századi protestáns életutakat.

15 Révész Imre: A reformáció. Budapest, 1932.

A református kollégiumok a közműveltség szolgálatában*

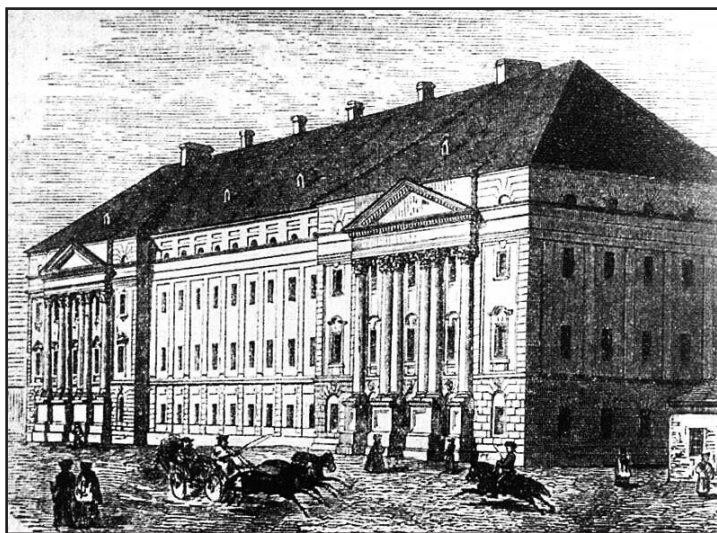
Zavarba ejtő feladat a reformáció 500. évfordulóján átfogó áttekintését adni annak, hogy mit köszönhetünk református kollégiumainknak; mi lehet az a szerepkör, amelyet betöltve nemcsak saját fennmaradásukat – időnként virágzásukat –, hanem hazánk kultúrájának gazdagodását, gyarapodását is elérték. Zavarba ejtő, hisz kínálja magát a lehetőség, miszerint a legfontosabb ismérveket tankönyvszerűen felsoroljuk, egyiket-másikat kicsit részletezzük. Ha teljességre törekednénk, akkor még címszavakban felsorolva is hosszú lenne a dicsőséglista. Ráadásul a bőség zavara mellett is ezen a kivételes évfordulón talán valamifajta értelmezését, magyarázatát is fel kellene vázolni annak, hogy se szeri, se száma e kiemelkedő vívmányoknak – túl persze a spirituális válaszokon. Dacára minden nehézségnek, terjedelmi korlátnak, az alábbiakban mindkét nagy feladattal megpróbálkozunk. Előbb számba vesszük magyarországi református kollégiumaink művelődéstörténeti jelentőségének sarokpontjait. Mivel nem ringathatjuk magunkat abba az illúzióba, hogy semmi fontosat ki nem hagyunk, ezért hangsúlyozzuk: csak pásztázó áttekintést nyújtunk, s a nagyobb jelentőségű kérdések csokrát próbáljuk összeállítani. Ezt követően pedig jellemző típusjegyek azonosításával talán hozzájárulunk az okok-okozatok azonosításához, megértéséhez is.

Persze, már a mérlegkészítés első lépésében megnehezül a vívmányok és a mögöttük meghúzódó okok elkülönítése. Annak kiemelésével célszerű ugyanis kezdeni a szemlénket, hogy mindegyik református iskolakollégium – az alájuk tartozó partikulahálózattal együtt – külön világot, egymástól markánsan megkülönböztethető organikus egységet képez. (Különösen így van ez, ha az erdélyi kollégiumokat is ideszámítjuk, jóllehet ezekre az intézményekre ezúttal nem térünk ki.) Nyilván minden iskola és egyéb szervezet kialakít a maga számára egy sajátos intézményi profilt és belső kultúrát, szellemiséget, de meglehetősen ritka, hogy földrajzilag egymáshoz alapvetően közel lévő, egy nyelvet beszélő, egy hitet valló, szoros személyes kapcsolatok sokaságát ápoló intézmények ennyire külön úton járjanak.

A debreceni kollégium mind szellemi jelentősége, mind hatósugara alapján messze a legbefolyásosabb református iskola volt évszázadokig. A XIX. század folyamán, amikor már létezett a Magyar Tudományos Akadémia, alig találunk a kollégium professzorai sorában olyanokat, akiket ne választottak volna meg akadémikusnak. A debreceni kálvinista teológia alapjaira épült hazánk harmadik nagy egyeteme, miközben évszázados tradíció alapján nőtt össze a cívisváros (*a kálvinista Róma*), a tiszántúli egyházkerület és a kollégium sorsa. Számos professzorból lett püspök, a legtöbb kollégiumi tanár több generációra visszanyúlóan rendelkezett papi felmenőkkel, s persze a tanárok utódai is az egyház, illetve világi szellemi életünk prominensei közé emelkedtek. Tudományos értelemben kitűnt Debrecen a külföldi kapcsolataival, köztük elsősorban a holland, angol és svájci egyetemi-akadémiai szférával való kölcsönhatásával, majd pedig a német orientáció ismételt erősödése nyomán a XIX. században a híres tudományos központtal, a göttingai egyetemmel való szoros együttműködéssel. Szenczi Molnár Albert, Fazekas Mihály, Tessedik Sámuel, Kazinczy

* Elhangzott a XLV. Országos Honismereti Akadémián, Sárospatakon 2017. július 5-én.

Ferenc, Kölcsey Ferenc, Arany János, Móricz Zsigmond, Bay Zoltán, Szabó Lőrinc vagy épp Szabó Magda iskolája olyan kiváló professzorokat foglalkoztatott, mint Hatvani István vagy Maróthi György (mindketten a teológiai alapú természettudományos műveltség meghatározó képviselői), a pedagógiai gondolkodást megújító Kerekes Ferenc és Zákány József, a klasszika-filológia hazai atyjának számító Budai Ézsaiás. Ne feledjük, nemzet, egyház és művelődés sorsa szorosan összefonódott, amikor 1849 első felében a kollégium imatermében tartotta egyre zaklatottabb üléseit a magyar országgyűlés képviselőháza, s ugyanitt ülésezett 1944 legvégén az ideiglenes nemzetgyűlés is.



A debreceni református kollégium épülete a reformkorban

káig majdnem homogén – de legalábbis nagyrészt kálvinista – környezet is, amely székelylén, egyházkerületében, s tágabb befolyási övezetében, az Alföldön körülvette. Miközben együttlélegzett a kollégium és Debrecen városa, Debrecen mint püspöki székhely jelentősége megkérdőjelezhetetlen volt a tiszántúli egyházkerületben. A sok-sok nehézség dacára is kijelenthető, hogy mindezek a körülmények biztosították a kollégium konszolidált működését. Ez persze bizonyos tekintetben statikussá is tette annak belső folyamatait. Ennek köszönhető, hogy a kálvinista Róma kollégiumára egyszerre tekinthetünk mint világitótoronyra, s mint a református ortodoxia egyik fő központjára.¹

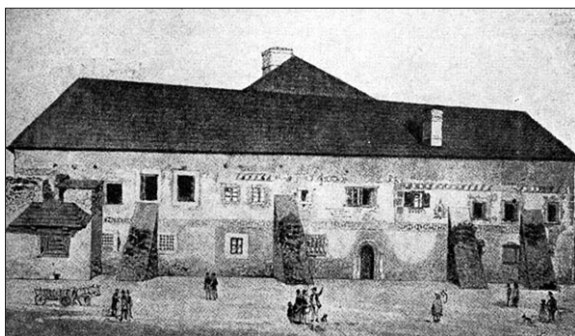
Sokkal viszontagságosabb volt a sárospataki kollégium múltja. Történetében ott éktelekednek a XVII. század végi bujdosás és a XVIII. század közepi létbizonytalanság évtizedei, a súlyos tanárhiány problémái, a még a látszólag fellendülő évtizedeket is beárnyékoló súlyos anyagi nehézségek, a hegyaljai borkultúra hanyatlásából, majd pedig Trianon után a hagyományos befolyási övezet felének elvesztéséből fakadó mindennapi élet-halál küz-

¹ Győri L. János: „Egész Magyarországnak és Erdélyiségnek világitó lámpása”. A Debreceni Református Kollégium története. Tiszántúli Református Egyházkerület, Debrecen, 2008; Kovács I. Gábor: Hit-tudomány-közélet. A Debreceni Egyetem Református Hittudomány Kara (1914–1950) professzorainak életrajzi adataira és életütleírása. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2014. 163–204.

delem viszontagságai. A pataki kollégium nem rendelkezett olyan homogén környezettel és erős, népes városi polgársággal, mint Debrecen. A Perényiek, Lorántffyak és Rákócziak csillagának leáldozása után már nagyvonalú patrónus sem segíthette a Bodrogparti iskolát. Egyfajta fenntartó és klasszikus forráshiányos helyzetben kellett biztosítani a működést. Ennek is köszönhető, hogy Sárospatak a református kollégiumok közül talán a legérzékenyebben reagált környezetének igényeire. Ezt a környezetet pedig alapvetően az északkelet-magyarországi, feltörekvő, iskolázástól és végzettségtől felemelkedést remélő kis- és legfeljebb középnemesség alkotta, amelyik egyszerre tartott igényt valamifajta teológiai és bölcsészeti műveltségre és gyakorlatias, leginkább jogi, kisebb részben gazdasági és műszaki orientációjú tudásra – mindezt pedig nem utolsósorban magyar nyelven.

Így esett, hogy a sárospataki kollégium professzorai a hagyományos teológiai és bölcsészeti területen a XVIII. század közepétől már ritkán örvendtek országos hírnévnek. Ismertségük, elismertségük néhány kivételtől eltekintve megmaradt lokális vagy regionális körben. Ezzel szemben hazánkban Sárospatakon vezették be először középfokon, majd az akadémián is a magyar tanítási nyelvet. A kollégium közvetlen szomszédságában koncentrált a XIX. század elején a nyelvújítási mozgalom (nem értett vele minden professzor egyet). Országos vonzerővel rendelkezett az egyedülállóan korán gyakorlatiassá váló jogászképzés, az elsők között különült el a kollégiumban a pedagógia oktatása és a tanítóképzés, s vált a tantervek megkerülhetetlen elemévé a statisztika, a mechanika vagy épp a gazdasági ismeretek. Sárospatak és térsége volt az egyik epicentruma – immár a XX. század első harmadának súlyos válságaitól menekülve elindított – országos tehetséggondozó, tehetségmentő, vagy épp a falukutató szemináriumi mozgalomnak, amely oly gyümölcsöző módon termékenyítette meg a két világháború között kibontakozó szociográfiai kezdeményezéseket. Hagyomány és sorsszerűség, innovációra való fogékonyság és a végső sorvadás réme, kiemelkedés és menekülési kényszer kavarg azokban a felemás módon sikeres kezdeményezésekben, amelyek révén Sárospatak előbb a dualizmus korában (nagyszerű kutatásokkal, kiadványokkal, folyóiratokkal, a képzés korszerűsítésével) megelőzte, hogy a regionális egyházkerületi központ Miskolc református szellemi centrummá is váljon, majd elérte, hogy a két világháború között az Angol Internátus odatelepitésével a klebelesbergi kultúrpolitika egyik ékkövévé legyen. Felemásnak kell neveznünk ezt az eredményt, hisz legalábbis jelenleg zsákutcásnak tűnik a siker – csak egy pillanat erejéig játszottunk el a gondolattal: mi lenne, ha a dualizmus korában akadémiai székhellyé vált volna Miskolc?

De nem vált, hisz Comenius szelleme kötelez. Nagyon-nagyon kevés momentuma van a magyar kultúra történetének, amikor az a kortársak szemében is vitathatatlanul világszínvonalú teljesítményre volt képes. Comenius idején ez maradéktalanul megvalósult, ez pedig hosszú időre el nem fecsérelhető muníciót biztosít Sárospataknak, s a térség reformátusainak. Ennek a szellemnek a nyomdokain járva tanultak itt aztán olyan kiválóságok,



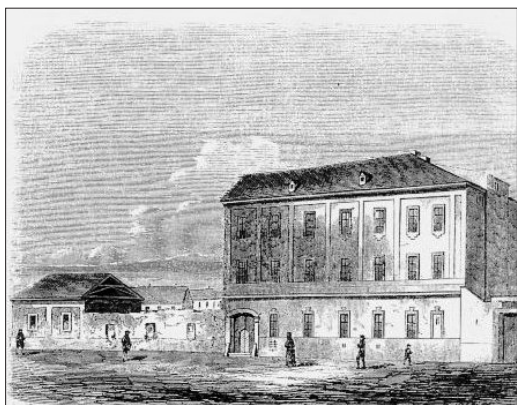
*A sárospataki református kollégium
XVI. századi épülete*

mint Bessenyei György, Kazinczy Ferenc, Nagyváthy János, Szemere Bertalan, (hacsak rövid ideig is, de meghatározó élményeket szerevve) Kossuth Lajos, Fáy András, Erdélyi János, Tompa Mihály, Gárdonyi Géza, Móricz Zsigmond vagy Mészöly Dezső.²

A harmadik nagy magyarországi református kollégium dicsőséglistája némileg rövidebb. Pápan is felbukkant ugyan Petőfi, Jókai Mórt, Eötvös Károlyt, majd a huszadik században Nagy Lászlót, Csoóri Sándort, Lőrincze Lajost pedig teljes jogú pápai diákként tarthatjuk számon. E tekintélyes névsor legalábbis a terjedelmét illetően mégis magán viseli a dunántúli anyaiskola ugyancsak vészterhes történetét. A nyugati országrészekben még nehezebb volt protestánsnak lenni, mint a Dunától keletre. Itt az ellenreformációs tendenciák sokkal erőteljesebben érvényesültek már a XVII. században is, amelyek aztán nem csitulak a következő évtizedekben sem. Mondhatni, a pápai kollégiumra akkor köszöntöttek a legcudarabb esztendők, amikor a pataki kollégium már vissza is térhetett gönci, kassai bujdosásából a székhelyére és megszilárdíthatta a működését. Ezzel szemben a Bakony lábainál a XVIII. század közepére odáig jutottak az üldöztetések, hogy a pápai kollégiumnak a közeli faluba, Adásztevelre kellett átköltöznie, s az akadémiai ambíciók javáról is le kellett mondania egy időre. Csak II. József türelmi rendeletét követően indulhatott meg az újabb virágzás. Ekkor is meg kellett azonban küzdeni számos problémával. Beiskolázási-befolyási övezetének kiterjedése olyan nagy, a terület alakja pedig olyan amorf volt, amelynek irányítása, szellemi orientálása eleve komoly nehézségekbe ütközött (ne feledjük, Losoncól Csurgóig, Veszprém megyétől az Őrségig terjedt ez a mindenféle mértani alakzatot meghazudtoló földrajzi képződmény). Továbbá nemcsak a befolyási övezet, hanem maga a kollégiumi székhelyváros is heterogén volt felekezetiileg, s ráadásul még a református egyházkerületben sem volt egyértelmű Pápa centrális szerepe. (Sokáig húzódott például a székhelyvita, amely a Komárommal való konkurenciaharcra volt visszavezethető.) Ezzel együtt lassanként az itteni teológus-, lelkész- és jogászképzés is méltó helyet tudott kivívni magának a hazai iskolák, s nem utolsósorban a református kollégiumok sorában, s Pápa

sokat tett azért, hogy a hazai reformátusság nem szorult kizárólag a Dunától keletre eső térségekbe.³

Amikor – valamilyen rendező elv mentén – mindössze néhány iskola vívmányait, eredményeit, híres tanárait vagy tanulóit emlegetjük, felmerül a kérdés, hogy mennyire jogos az érintett iskolák kulturális jelentőségének a hangsúlyozása. Hogy nem játszottak-e más egyházak iskolái is hasonló vagy még jelentősebb szerepet a korabeli művelődés alakításában. Be kell látnunk, sok tekintetben bizony önkényes a témánk körülhatárolása. Nemcsak a református kollégiumok büszkélkedhetnek hasonló eredményekkel, hanem más intézmények is. Ezzel együtt két adattal



A pápai református kollégium régi épülete

2 Dienes Dénes–Ugrai János: A Sárospataki Református Kollégium története. Hernád Kiadó, Sárospatak, 2013.

3 Köblös József–Krántz Zsolt: „Mindenkör az országban harmadiknak tartatott...?” A pápai református kollégium tagolódása a XVIII. század közepéig. In: Acta Papensia 2005. (V.) 1–2. 1–204.; Hudi József–Köblös József: A Pápai Református Kollégium szervezete és működése a XVI–XIX. században. In: Köblös József (szerk.): A Pápai Református Kollégium diákjai 1585–1861. Pápai Református Gyűjtemények, Pápa, 2006. 7–142.

igyekszünk alátámasztani azt a vélekedést, hogy mégsem alaptalan a református kollégiumokkal külön foglalkozni: 1880-ban, tehát akkor, amikor az 1868-ban bevezetett magyarországi tankötelezettség még csak korlátozottan gyakorolt hatást a felnőtt lakosság alfabetizációs arányszámaira, a reformátusok körében 51%-os volt a betűk ismeretének mértéke. Ennél valamivel többen csak – a javarészt a német polgársághoz sorolható – evangélikusok (56,6%), illetve a villámgyors kulturális építkezést megvalósító izraeliták (57%) körében tudtak írni-olvasni. Ellenben a római katolikusok esetében csak 39,5, a görögkatolikusokéban pedig mindössze 9%-os volt a könyvműveltség alapjainak ismerete.⁴ Egy másik adalék: a kiváló társadalomtörténész-történeti szociológus, Kovács I. Gábor adatai szerint a Tiszánin-neni Református Egyházkerület területéről 1848–1944 között 19 református egyetemi tanár származott. Ez a szám annak fényében válik tanulságossá, hogy tudjuk, a régió közel háromszor nagyobb római katolikus közössége alig több, 24 egyetemi tanár kinevelését tudhatta magáénak. A korrelációs viszonyt ráadásul tovább árnyalja, hogy az is ismert, miszerint a polgári korszakban 557 római katolikus és csak 182 református tanárt neveztek ki. Ennek megfelelően az északkelet-magyarországi térség a római katolikus professzoroknak csak a 4,3, a reformátusokénak viszont a 10,4%-át nevelte ki – harmadnyi létszámlehetőségeinek dacára.⁵ Az országos, s az egy iskolaközpont régiójához kötött példa egyaránt arra mutat, hogy a református kollégiumok valóban kiemelkedő jelentőségűek voltak.

Minek volt ez köszönhető? Említettük a bevezető sorokban, hogy a válasz természetesen nagyon összetett és sokrétű vizsgálódást igényel. Ezen a ponton három elemet szeretnénk kiemelni. Nem állítjuk, hogy teljesen új gondolatok lennének ezek, s azt sem, hogy feltétlenül minden érvelésre vagy szempontra megfelelő megoldást, választ kínálnak. De talán vannak olyan súlyúak, amelyeknek köszönhetően érdemes őket újra és újra végiggondolni, egymással kombinálva is mérlegre tenni, s levonni belőlük a mára is érvényes következtetéseket. Ahogy visszatekintünk a református oktatás és művelődés történetének elmúlt ötszáz évre, folytonosnak tűnik az az igény, hogy differenciáltan ugyan, de a közönség, a közösség egészéhez szóljanak ezek az anyaiskolák. A fentebbi bekezdésekben elsősorban olyan példákat soroltunk, amelyek a kiemelkedő teljesítményekhez, tudományos irányokhoz, külföldi kölcsönhatásokhoz kapcsolódtak. De ne feledjük, az anyanyelvűség, a széles körű bibliaolvasás és -megértés programja, a falusi kisiskolázásra való szoros és intenzív odafigyelés tradíciója, a kollégiumba bekerülő szegény, ám tehetséges diákok felkarolásának módszerei mind-mind abba az irányba mutattak, miszerint a protestánsok tudatosan széles tömegbázisát alakították ki művelődési rendszerüknek. Ezzel egyszerre biztosították a tehetséges utánpótlást és a kiemelkedő kulturális vívmányok folyton növekvő befogadó közönségét.

Ennek a széles tömegbázison alapuló szisztémának kiemelkedő jelentőségű tényezője volt egyfelől a lelkészi család, másfelől a gyülekezeti önkormányzat. Nem csupán a papról beszélünk, hanem annak felmenőiről és utódairól, s oldalági rokonairól is. A cölibátus korlátaitól nem szorítva ugyanis szép lassan lelkészi dinasztiák kezdtek kisarjadni, ahol egyre jelentősebb lett a szerepe a házassági és a keresztszülői kapcsolatoknak. Ez pedig, ki-egészülve a felelősséggel és pluszjogokkal járó presbiteri szerepvállalással, aránylag széles körű példát mutatott, s felemelkedési lehetőséget nyújtott a lokális társadalomban az arra

4 Balogh Margit–Gergely Jenő: *Egyházak az újkori Magyarországon 1790–1992*. História, MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 1992. 164.

5 Kovács I. Gábor: *Sárospatak erőterében. A tiszáninenni származású református egyetemi tanárok életrajzi adataira és életútleírása*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2016. 92–95.

fogékonyaknak: templomba, iskolába járással, a gyülekezeti életbe való aktív bekapcsolódással, az írás-olvasás napi gyakorlásával ki lehet törni a földműveléssel töltött minden napok sorából. Ez persze leginkább az éppen csak nem jobbágyi sorban élő kismemeseket mobilizálta – mindenesetre mobilizációs csatornaként működött, s bizonyos polgári viselkedésjegyek megerősödéséhez vezetett. Márpedig a mobilizációs jelenségek mindenkor segítik az adott közösséget abban, hogy rendre kitermelje, illetve hasznosítsa a legjobb erőit, mint ahogyan egyéni szinten is a képességek, készségek fokozottabb kibontakozásához biztosít eszközöket, mozgásteret.

Végül arra a jelenségre hívjuk fel a figyelmet, hogy ezek az iskolakollégiumok egymáshoz képest is külön utakon jártak, miközben kényszerből vagy szabad akarattól, de többnyire az államhatalomtól is függetlenek voltak. Versengő alternatívákként írja le a szociológiai szakirodalom azt a szervezeti-intézményi magatartást, miszerint nem egyetlen, központi- meg határozott kánon szerint teszik a szereplők a dolgukat, hanem önnön bölcsességüket, tapasztalataikat, intézményi kultúrájukat értékes tőkeként kezelve, autonóm módon próbálják kamatoztatni.

A reformáció 500. évfordulóján a majdnem ugyanennyi éves református kollégiumaink hányatott sorsa azt üzeni nekünk, hogy az egzisztenciális és törvényi minimum kölcsönös garantálása mellett azzal lehet a legtöbb jót tenni a kiemelkedő szellemi műhelyek kifejlődése és virágzása érdekében, ha felekezettől és egyéb megfontolásoktól függetlenül figyelünk a versengő alternatívák tanítására, s teret nyitunk bizonyos mobilizációs folyamatoknak, illetve igényeknek.

Ugrai János

A protestáns nevelés virágzása Sárospatakon*

A reformáció jegyében végiggondolva a sárospataki kollégium történetét, megállapíthatjuk, hogy érdekesen árnyalhatta a kezdeti vallási állapotokat a birtokosok között 1429-től számon tartott Pálóczyak kora. Az egyházi viszonyok ekkor fellazultak, s a közép-európai reformáció első hullámai elérték Sárospatakot. Először éppen az 1420-as években, majd 1441-től 1460-ig huszita megszállás alatt állt az akkor kb. 170–180 portából álló város. Mivel kiépítették itt állásaikat és vezérük, Giskra hosszú ideig volt a Felvidék ura, aki saját pénzt veretett, s alattvalóinak kiváltságokat adományozott, feltételezhető, hogy a mezővárosi nemesek, jobbágyok, zsellérek, iparosok, kézművesek, bérlők, parasztpolgárok kb. 1000 lelkes közössége Sárospatakon és környékén nem csupán a birtokost szolgálta benne, hanem valamilyen szinten megismerkedett a huszita vallási nézetekkel és vallásgyakorlással.

Ezt alátámasztja az, hogy a huszita hatalmaskodásnak véget vető Hunyadiak – talán a Pálóczyak közreműködésével – az inkvizíció által üldözött „eretnekekkel” kiegyeznek, a katonáikat integrálja a királyi haderő, vezérük pedig végig megmarad I. Mátyás király hűségén, a nádor öccsének leányát veszi feleségül és birtokot kap (1458). Erzsébet királyné

* Elhangzott a XLV. Országos Honismereti Akadémián, Sárospatakon 2017. július 5-én.

mellett is ott találjuk a huszita katonákat, akiket letelepítenek a mai főváros területén 1460 után.¹

A nyugatról a Szentszék által tiltott és üldözött, Közép-Európában azonban nemegyszer népi támogatást élvező hitújítók hatására utal az obszerváns ferencesek egyházat bíráló mozgalma (1488) és kiválásuk a rendből (1513), aminek egyik központja Sárospatak, csak úgy, mint a vezetésükkel kirobbanó és vallási ideológia nélkül elképzelhetetlen parasztt mozgalomnak (1514). A mozgalom és paraszttfelkelés leverése azonban nem jelent egyet a reformeszmék terjedésének megakadályozásával. Ezt az 1515-ben az „eretnekek” ellen hozott törvény és az 1516-ban az egyház bírálását megtiltó rendeletek alapján mondhatjuk, alanyait pedig a magyar reformáció mozgatóiban és terjesztőiben különböztethetjük meg. Ekkor még minden egyházzal szemben fellépő megmozdulást egyformán „huszitanak” bélyegeznek, így a magukat Krisztus Országának elkötelező engedetleneket (1518) és az újabb reformációt szorgalmazókat (1520) egyaránt.²

Amikor Pálóczy Antal – nemzetségének utolsó sarja – a mohácsi csatában (1526) elhalálozik, a hozzájuk többszörös rokoni szállal kapcsolódó Perényiek veszik át a helyüket. Perényi Péter 1527-től lutheránusnak mondja magát. Luther 1517. évi fellépése után, 1518-tól a „német vallás” terjed a Magyar Királyságban, elsősorban a szász városi polgárság körében és a „német Lutheránának” is nevezett Habsburg Mária királyné udvarának hathatós támogatásával. Ettől fogva minden római katolikus egyházzal szemben állót „lutheránusnak” neveznek és ekként ítélnék el, s alkalmasszerűen üldöznék az 1520-as évek során. Perényit is figyelmeztetik „eretneksége” miatt, de megteheti, hogy ezt figyelmen kívül hagyja, s azt is, hogy feleségén – ormosdi Székely Klárán – keresztül, Sárospatakon egy prelutheránus iskola működését támogassa. A középkori egyházzal maga is szemben áll, hiszen az ő birtokán is elűzik a szerzeteseket, privatizálják az egyházi földeket és vagyont és maga gyakorolhatja a főkegyúri jogot. De ezen túl nem kíván elmozdulni a régi egyháztól és nem támogat más, radikálisabb hitújítókat.

A pataki iskolát korábban bizonyára huszitanak, később lutheránusnak nevezték volna azok a döntés- és törvényhozók, akik nem tettek különbséget a reformátori irányzatok között, bennünket azonban már nem akadályozhatnak abban, hogy a XVI. századi kollégiumra úgy tekintsünk, mint a huszita mozgalomban, ferences lázadásban és hazai paraszttfelkelésben megnyilvánuló, sajátos magyar reformáció eredeti kibontakozásának egyik maradandó gyümölcseire. A protestáns iskolázás ebben a – gyökereiben a XV. századra visszanyúló – sajátos magyar reformációban gyökerezik.

Perényi Gábor (1532–1567) a 43 települést, 516 portát, 214 104 lelket számláló birtokán működő papoktól és a kollégium vezető tanáraitól megköveteli, hogy lutheránusok legyenek, s 1563-ban menesztí azokat, akik erre nem hajlandók. Magatartása megfelel az 1530-as évek hazai viszonyainak, amikor a későbbi, evangélikus felekezetnek már szabad vallásgyakorlatot biztosítanak, de az annál radikálisabb irányzatokat törvényileg üldözik. A magyar reformáció azonban a nézeteiben és híveiben – elsősorban a többségi magyar lakosság révén – gyarapszik mind országosan, mind a Perényi-birtokon, s túlhaladja az evangélikus felekezetet, ami kisebbséggé lesz mellette. A vezető tanárok önkéntes távozása a hitvallásuk miatt Perényi környezetéből ugyancsak a helvét irány előretörését jelzi. A

1 Tóth Krisztina: Református gyülekezetek a főváros területén a Türelmi Rendelet előtt. In: Reformátusok Budapesten. I. Szerk.: Kósa László. Bp., 2006. 39–58.

2 Szűcs Jenő: A középkori iskolázás Sárospatakon. In: A Sárospataki Református Kollégium története. Bp., 1981. 7–16.

magyar reformáció folyamatos megerősítést kap a török hódoltság területéről, „anyaországának” pedig a Tiszántúlt, Szatmárt, a Partiumot, a Bánságot magában foglaló Erdélyi Fejedelemség bizonyul, ahol a helvét irányt, a református – később kálvinista – felekezetet „magyar vallásnak” nevezik. Perényi Gábor megéri az evangélikus és a református felekezet szervezeti szétválását és kénytelen megalkudni a keresztyén felekezetek emancipációjának és a helvét-reformátusok vezető szerepének elismerését illetően.

A Református Kollégium a középkori plébániai és városi iskola örököse. Feltételezhető benne a protestáns szellemen történő oktatás az 1520-as évek közepétől. Hivatalosnak tartott hagyománya szerint 1531-ben indul itt lutheránus iskola. 1547–1549-től Kopácsi István a vezető tanár, akinek az idejében helvét – de legalább kriptokálvinista – szellemű iskoláról beszélhetünk. 1561-ben Szikszai Fabricius Balázs quadriviummá (arithmeticum, geometria, astronomia, musica) bővítve, magasabb szintre emeli a triviális (grammatica, rhetorica, dialectica) iskolát. Ezt még alsó fokú iskolának nevezik, de alkalmas volt arra, hogy diákjait megfelelően felkészítse a külföldi egyetemjárás előtt. Megtanultak benne levelet fogalmazni, naptárt készíteni, ismerkedtek a latin és a görög irodalommal, a természettudományokkal, orvoslással, nyelvészettel, történetírással, jogi stúdiumokkal és mindenekelőtt a hitéleti kérdéseket taglaló vitákkal, s a teológia tudományával. A kollégium a református humanista ortodoxia gyakorlóiskolájaként országosan jelentős szellemi központ lett. Mint az egyház országosan számon tartott „veteményeskertje”, minden tehetséges diák előtt megnyitotta az egyházi vagy világi érvényesülés kapuit, nevelve lelkipásztort, tanárt, református értelmiséget, közéleti vezetőket, egyházas polgárokat.

Miután az ólutheránusok és a kriptokálvinisták vitája az utóbbiak javára eldőlt, a helvét hitvallásuk miatt az iskolát elhagyó tanárok néhány év után visszatérve, immár református kollégiumban folytathatták szolgálatukat az 1586-tól iskolai törvényekkel szabályozott keretek között. Magyarországi protestáns egyetem nem lévén, az addig nagy számban a wittenbergi egyetemet látogató diákokat – helvét hitük miatt – az egyetem már nem fogadja, emiatt Heidelberget látogatják vagy Anglia, Skócia, Hollandia, Svájc univerzításait.



A pataki kollégium XVI. századi épülete

A nevelés protestáns jellegét az egyházi ellenőrzés biztosította. A vezető tanárt az idősebb diákokból választott segédek (*collaboratorok*) segítették, akik a kapott útmutatás szerint anyagot adtak le, ismételtettek, feladatokat gyakoroltattak, részt vettek az éneklés gyakorlásában, hittani kérdésekről rendezett viták levezetésében. A tanárt *rectornak*, a kisebbeket tanító diákot *praepceptor*nak, a tanársegédet *collegan*ak nevezték. A nevelő (*paedagogus*) feladata volt az egyházi szertartások megismertetése, az imádság tanítása, naponta bibliamagyarázatok tartása és heti két alkalommal a *Heidelbergi Káté* egy-egy kérdés-feleletének magyarázata, magyarul és latinul. A diákok osztatlan csoportokban tanultak – osztályok és különválasztott tantárgyak nem voltak –, s félévkenként közvizsgán adtak számot eredményeikről.

A diákokormányzat vezetőjét – a *seniort* – a 12 fő diák közül választották, aki az iskola adminisztrációját, gazdálkodását irányította, s elnökölt a 9 diákból álló, ítélő testület, az *Ifjak Tanácsának* az élén. Ellenjegyzője volt a *contrascriba*, aki diákbíróként kisebb ügyek-

sőbbi racionalizmus eszmevilágába vezet, amely szerint az igazsághoz nem a tapasztalat, hanem az értelem vezet, mindenről a tiszta gondolkodás ítélhet, s értékelhető ismeretnek csak a tudományos ismeret számít.

Bibliai alapokról indulva kívánja megtisztítani az egyházat a római katolikus hagyományok maradványaitól az Angliából terjedő puritanizmus, hogy megmutassa, hogyan lehet és kell az embernek Isten dicsőségére élnie. Az egyházi külsőségek helyett a tartalomra – az igehirdetésre – összpontosítanak, egyfajta szigorú, erkölcsi rend meghirdetése mellett bejelentik igényeiket a szabad, közösségi döntésekre és a gyülekezeti autonómiára.

Szinte mindegyik, említett gondolkodásmódot befolyásolták az ugyancsak a személyes kegyességre összpontosító, sőt, néha a keresztyén élet egészét arra korlátozó pietizmus (1730–1750) irányzatai. A szellemi áramlatok nem sekélyesítették el, hanem inkább kidomborították a református hittételek szokásos összegzését: egyedül hit által, egyedül kegyelemből, egyedül a *Szentírás* alapján, egyedül Krisztus, egyedül Istené a dicsőség.

Szerencsés körülmények – a természeti környezet, a történelmi levegő – nemzedékről nemzedékre kedveztek a tanulmányok elmélyítésének és az életre szóló, közösségi élményekben történő gazdagodásnak. A színvonalas oktatás egyik korabeli követelménye, az európai szintű könyvgyűjtemény, a tudásra vágyók igyekezetét segítette.

Különböző történelmi korszakokban befolyásolta a protestáns oktatást és nevelést a kialakult helyzet. A XVII. században az ellenreformációs viszontagságok, bujdosás, a gályarabság gyászévtizede, a XVIII. században a Rákóczi-szabadságharc, s a kollégium megszüntetésére vagy lefokozásra tett kísérletek sorozata, a XIX. században a '48-as forradalom és szabadságharc, a XX. században a világháborúk, Trianon – a történelmi vonzaskörzet elvesztése –, patkánylázadás, ateista diktatúra, a kollégium bezárása államosítás címén, 1956 forradalma, az 1989-es újraindulás – felsorolni is sok, mennyi minden zavarta az egyenletes, békés, szabad szellemi építkezést. A sokszor, sokképpen feldolgozott kollégiumtörténet helyett itt csupán a protestáns iskolázás néhány elemével foglalkozunk.

Az 1606. évi kassai országgyűlés már úgy hivatkozik a kollégiumra, mint amely az egész magyarság közös kincse és a sorsának az alakulása országos figyelmet érdemel. A pataki iskola sajátossága marad, hogy a falai között a származásától, társadalmi, szociális helyzetétől függetlenül, gyakorlatilag bárki beiratkozhat és tanulhat, viszont a nemes ifjak aránya itt 40%-nál magasabb. Velük alkalmasint többit és másképpen foglalkoztak, amiért a tanároknak külön fizettek. Ebben a rendszerben egy nemes ifjút tanítató család ezzel egyúttal másik két, szegény sorsú diák tanulmányait támogatta. Ugyanakkor voltak diákok, akiket nem is jegyeztek, mivel hamar abba hagyták tanulmányaikat vagy családi okok miatt, vagy, mert 1–2 félévnel nem volt többre szükségük. Az egyházi pályára készülők – *tógátusok* – tanulmányi ideje 8 év, a világi pályákra készülőké 4 év volt. Egy-egy osztályt nem feltétlenül végeztek el egy év alatt, mert ez attól függött, hogy a tanárnak az anyag leadásához hány évre volt szüksége. Következésképpen egy osztályt akár 2–3 év alatt végezhettek el.⁶

A diáklétszám kb. 800–1500 fő körül mozgott, s ennek általában egy tizede készült világi pályára. A Jogakadémia indulásával ez az arány megváltozott. A tanítás 6 tanteremben folyt, s három új épületet emeltek a XVIII. század elején. A toleranciarendelet után fellángoltak a viták a keresztyén felekezetek uniójáról, misszió indult a cseh-morva protestánsok lekipásztorokkal történő támogatására vagy az erdélyi románok protestánsná tételére. Napirendre kerültek az egyházalkotmányi kérdések. Megalakult a Tiszánineni Református

6 1765-ben a tanulóifjúságot az alphabeticus, rudimentista, grammata, syntaxista, poeta és rhetor osztályokba sorolták.

Egyházkerület (1734) és az országos, zsinat-presbiteri rendszer, amely az egyházszervezet minden szintjén a közösségi döntéseknek biztosít elsőbbséget. Létrehozták a gyülekezetek vezető testületeit, a presbitériumokat, a lelkipásztort, esperes, püspök, zsinati lelkészi elnök mellé a paritás elve alapján világi gondnokokat választottak.

Az állami abszolutizmus hátrányosan különböztette meg a protestánsokat: Magyarországon nem működhetett protestáns egyetem, tiltották a *Biblia* hazai nyomtatását, nem engedélyezték a reformátusok hitvallásos iratának, a *Heidelbergi Káténak* még a használatát sem, hosszú időn át az egyházmegyei, egyházkerületi, zsinati gyűlések megtartását.

1771-ben a kollégiumban 4 tanár, 8 tanársegéd végezte a tanítási munkát. Heti két alkalommal a diákság kivonult a rétre, hogy testedzéssel foglalkozzon, mielőtt a kőből épült „*testgyakorda*”, majd az ország első tornacsarnoka fölépült volna.

Az első magyar nyelvű tanterv 1796-ban látott napvilágot és megkezdődött a latinról az anyanyelvre mint tanítási nyelvre történő, fokozatos áttérés. A jozefinizmus felvilágosodás-programjával együtt jelentkező, németesítő törekvéseknek megtalálták az ellenszerét a magyar tankönyvek megírásával és használatával. Az iskolák visszakapták önkormányzati jogaikat. A hányattatások miatt meggyengült erkölcsi állapotok miatt, szinte állandóan napirenden volt a valláserkölcsei viszonyok szigorításának a követelménye.

A kollektív emlékezet leginkább azt a kollégiumot látja maga előtt, amelyet a reformkor hozott létre. Ekkor már a szolgálók pedellusok váltják, a másodévesek a templomban diktálják az éneket, a harmadévesek dolga a betegek mellett virrasztás, a negyedéveseké a délutáni könyörgés, az ötöd-hatodéveseké a vasárnap délutáni istentisztelet megtartása, a nagydiákok (*primariusok, gregariusok*) a nagy előadóban reggel és este igét olvastak és imádkoztak. A XIX. század közepéről maradt index már 25 tantárgyból értékeli a diák teljesítményét.⁷

Az eluralkodó politikai liberalizmus engedményeket tett a protestánsoknak, akiknek a hátrányos megkülönböztetése véglegesen csak 1848-ban szűnt meg. A keresztyén felekezetek összefogása és passzív ellenállása csatát nyert az uralkodói abszolutizmussal szemben az ún. Pátens Harcban, amikor a hatalom rendeleteivel az alkotmányos szabadságjogot veszélyeztette. A felekezeti egyenlőségnek megfelelően a protestáns egyházkormányzat vezetői is felsőházi tagként foglalták el helyüket a parlamentben.

A protestáns világnézetet a személyes, evangéliumi hit határozza meg, s ez alakítja ki világképét, vezet válogatásra az értékek között és ad cselekvési parancsot aszerint, ahogyan a világra reflektálva irányt szab az életvezetésnek. Nem fogad el folyamatos szellemi gyámkodást, csupán fölkínálja azokat a szellemi-erkölcsi alapokat, amelyeken a gondolat szabadon, tetszése szerint építkezhet. Ez a szabadság nem a libertinusok önző és kártékony szabadossága, hanem a „*szeress és tégy, amit akarsz*” (Augustinus) szabadsága. Ennek a jellemzője a személyes vizsgálódás, a teológiai reflexió, a kételkedés és kritizálás joga, a tudományos igényesség, ami itt együtt jár a progresszív és nemzeti elkötelezettséggel. Többek között ennek a világnézetnek köszönhető, hogy a protestáns iskolában olyan értékek kerülnek a felszínre, amelyeket másutt hiába keresünk.

Az intézmény autonómiája a XIX. században jogilag biztosított, de a növekvő elvárásoknak csak úgy tud eleget tenni az iskola, ha egyre több és több állami támogatást fogad el. Ez biztos anyagi alapokra helyezi ugyan az intézmény gazdálkodását, viszont a következőképpen az, hogy az államnak egyre nagyobb beleszólása van a felekezeti oktatás és nevelés ügyeibe.

⁷ *Gulyás József*: A Sárospataki Ref. Főiskola rövid története. Sárospatak, 1931. 39–40.



A pataki diák szobra a város főterén, Borsi Antal alkotása

A szellemi mozgalmak terén a tudós tanárok és lelkipásztorok az angol, német, holland bölcselet és teológiai liberalizmus irányzatait interpretálják. A kollégiumban önképzőkörök, egyesületek, szövetségek alakulása és működése tükrözi a társadalomban megjelenő, lelki-szellemi-erkölcsi igényeket.

A pataki kollégium azonban mindig az az intézmény volt, amely a legváltásosabb helyzetben is adni tudott a nemzetnek, ha mást nem, biztatást és reménységet. Ahogy Ravasz László mondja: „*Főnix a pataki Főiskola is. Századokon át világított, annyiszor hamvvá lett, de újra kibontotta tűzből támadó szárnyait. Mikor pedig az egész magyar nemzet a nagy összeomlásban egy világtűzvész martaléka lett, elsőik között szállt fel a pataki főnix: ennek az iskolának a lelke.*”⁸

A kollégium a két háború között – vonzáskörzetétől megfosztva, nemzetgyilkossági kísérlet és az ország letaglózása után – bizonyított. Fölmérte lehetőségeit és az országos igényeket és olyan programmal állt elő, amiért sokan lelkesedtek, merítették belőle, amit magáénak érzett a nemzet. A tehetséggondozás, népfőiskolai mozgalom, falukutatás stb. jelezte, hogy küldetéses intézmény, s ennek köszönhetően, mind külsőleg, mind belsőleg megépülhetett. Történetének csúcspontjaira emelkedett, amíg a vesztes háború, az idegen

megszállás, az ateista diktatúra be nem zárta évtizedekre a kapuit.

A pataki protestáns iskolának százával sorolhatjuk a neves tanárait és diákjait, akik egy bizonyos szakterületen vagy az irodalom, a művészet világában vagy a közéletben játszott szerepükkel kiemelkedőt alkottak. Az intézmény felruházta őket a talentumaik kibontására alkalmas tudománnyal, keresztyén erkölcsi alapokkal, hazafias neveléssel és gyakorlással készítette fel a diákokat az életre. Itt kapták észrevétlenül a hittanórákon, bibliamagyarázatokon, igehirdetéseken keresztül útravalónak a protestáns keresztyénség életbölcseleteit, mint amilyen a humanisták alaptétele: – *Ad Fontes!* – *Vissza a forrásokhoz!* Ezen a XVI. században azt értették, hogy vissza kell térni az addig elhallgatott, eltiltott görög-latin klasszikusok eredeti szövegeihez. A reformátorok értelmezésében az eredetiség tisztelete már inkább a visszatérést jelentette az első keresztyének apostoli egyszerűségéhez, s a *Szentírás* eredeti nyelveinek pontosan fordított szövegeihez, ami elsődleges fontosságúvá vált, ha egyszer hitük és életük zsinórmértékévé tették.

Másik útjelző a reformátusok hitvallásos iratának – a *II. Helvét Hitvallásnak* – a bevezetőjében olvasható: „*Sőt, ha valaki Isten Igéjéből jobbra tanítana, annak szíves-örömet engedelmeskedünk az Úrban, akinek legyen dicséret és dicsőség!*” (1566)⁹ Nem ismerek más olyan egyházi vagy világi szervezetet, amely képes volna ilyen mértékű nyitottságnak a meghirdetésére és gyakorlására. Ez akkor is egyedülálló, ha csupán a *Bibliából* jobbra tanítókra korlátozódik.

Végül a harmadik útjelző: „*Ecclesia semper reformari debet*” – *Az egyháznak szüntelen meg kell újulnia.* Elismerjük, hogy ezek az ősi, keresztyén elvek talán többször maradtak

8 Ravasz László: *Legyen világosság!* II. Franklin Társulat, Bp., 1938. 408.

9 A Második Helvét Hitvallás. Szerk.: Erdős József. Debrecen, 1941. 5.

elvek, mint amennyiszer gyakorlattá váltak, de maguknak a jelzésüknek az imperatívuszát sem becsülhetjük le mindaddig, amíg legalább elméletben hivatkoznak rájuk és irányjelző szerepüket betöltik.

Ha azt kérdezzük, hogy milyen anyaggal dolgozott a pataki iskola és milyen eredményei születtek a protestáns nevelésnek, meg kell hallgatnunk azoknak a véleményét, akiknek a kollégium második otthonuk lett, mivel életüknek nagy részét vagy egészét benne töltötték. A zempléni szellemiségnek megvannak a sajátosságai, amiről Újszászy Kálmán, a kollégium nagy öregje így fogalmaz: „... *Nem mindig egyformán eleven erejű, de mindig élő és a megye ezer éves története alatt, mindig azonos ez a zempléni szellem. Nyugtalanság, frissesség, a régítől elszakadás, az újnak sóvárgása, a vállalkozási kedv, a természet engedte lehetőségeknél jóval szélesebb látókör és aktivitás, s ami mindezeket magában foglalja: a szabadság, s benne az úrrá létel saját természetünkön, a legyőzése az emberben az óvatosnak, a tartózkodónak, a középszerűnek és mindennapinak, az idillből a dráma és a meséből a történelem sodrába átlendülés a jellemzője ennek a zempléni szellemnek.*”¹⁰

Ha a pataki diák karakteréről kérdezzük, azt találjuk, hogy a modellje a tanár, aki istenfélő, becsületes, jó hírű, szorgalmas, erényekben gazdag, emberszerető. Révész Imre debreceni egyháztörténész hasonlította össze a debreceni és a pataki diák karakterét a klasszikus példával: a debreceni diák kipipál a kollégium ablakán és várja a tavaszt, a pataki diák pedig elébe megy a tavasznak. „*Ha Debrecen a kalória, akkor Patak a vitamin; Ha Debrecen a csatahajó, Patak a harci repülőgép*” – ezt már Harsányi István pataki professzor teszi hozzá.¹¹

Tapasztalatai mutatják, hogy a pataki diák, ha nem katalizálja a jó ügyek kibontását, akkor hatékonyan tudja azt akadályozni, s lehet kicsinyes, lobbanékony, veszekedős, kedveszegett, mások lejáratásában jeleskedő. De kimondható, hogy biztos fundamentumon áll, mozgékony, jól igazodik el a korszakot mozgató eszmeáramlatok között, tehetségesen segíti az éppen csírázó gondolatok kibontását, van érzéke a jövő előmozdításához. Önállósága korán kibontakozik és úgy is ismeretes, mint az erkölcsi hagyományok őrzője, a másokért felelősséget vállaló, egyenes jellem.

A pataki diák megjelenését, fellépését általában figyelem kíséri: mást is kíváncsiak arra, hogy mit hoz magával a



A pataki Nagykollégium az udvara felől

10 Idézi Kováts Dániel: Zemplén művelődéstörténeti öröksége. In: Kováts Dániel: Sárospatak ege alatt. Esszék, tanulmányok. Kazinczy Ferenc Társaság, Sárospatak, 2014. 15.

11 Harsányi István: A pataki szellem. In: Sárospatak a magyar nevelésügy szolgálatában. SRL Szerkesztősége, Sárospatak, 1943. 3–8.

kollégium szellemiségéből, mi a véleménye annak, aki onnan jön, ahol kézzelfoghatóan tapasztalható, hogy történt a történelem, mit képes hozzáadni a magyar világhoz egy színvonalasan kuruckodó, vagy a „pataki szellemiség” sorskérdéseinket jól értő képviselője? Ilyenkor rendszerint megállapították, hogy az illető elmés, talpraesett, a jég hátán is megálló, bátor kezdeményező, nehéz körülmények között is jól teljesítő, s valamifajta szabadságküzdelemben mindig hadra fogható pataki diákkal találkoztak.

Ennek a diáknak a lelki arcához hozzátartozik a mulató, kocsmázó, magyar nótákat éneklő, de ugyanannyira a társadalmi elkötelezettséget vállaló vonása, éppen a protestáns nevelésnek köszönhetően. Újszászy Kálmán szerint ezt a lelki arculatot az ék szimbolizálhatja: „... *ha szerszámhoz lehetne hasonlítani ezt a lelket: nem olyan, mint a balta, amely tör, mint a reszelő, amely finomít, mint a fűrész, amely szabályosan differenciál, hanem olyan, mint a véső, mint az ék. Mint annak, úgy neki is: rendeltetése a feszítés. Minden nagy pataki diák ilyen ék volt a magyar életben.*”¹²

A pataki diák külsőre nehezen tipizálható, hiszen sokfelől verbuválódik, de általában nem zömök, hanem nyurga, s nem a síkság gyermeke, hanem a hegyeké – olvassuk Szabó Zoltán pataki professzortól. Romantícizmusra, miszticizmusra, de realizmusra is kevesebb a hajlama az átlagosnál. Nem olyan szelíd, mint a dunántúli, nem annyira politikus, mint a dunamelléki, nem úgy heves, mint a tiszántúli. Megjelenése, nyugtalansága figyelmet kelt, jellemzője az intenzív érdeklődés, a hanyag elegancia, lelkesedik a határtalan lehetőségekért. Ha rátalál a reá szabott feladatra, kihívja maga ellen akár az egész világot és győzedelmeskedik. „*A pataki lélek sajátosága diák- és tanártípusban öltözött mindig testbe... Az igazi nevelés: viszonyban élés. Nevelő és tanár viszonya... Patakon a hely kicsinyisége, a nevelői módszerek közvetlensége, melegsége, a fenti igazság ösztönös sejtése vagy tudatos látása és a hagyomány talán jobban, mint bárhol az országban: teret adott ennek a viszonyoknak. Ezért nyílt itt széles gyakorló tere az autonómiának: az autonómia pedig a vezetni és szolgálni tudó szellem repítő fészke, egy olyan demokrácia iskolája, melynek semmi köze a mai politikai élet rohadt demokrácia-fogalmához, de ami egyenes rokonságban van a régi, tiszta, magyar nemzeti szolidaritással... Pataki diákélet: gyémántköszörülés. Így adott Patak századokon át a magyarságnak olyan vezetőtypust, ahol a vezérkar, tisztikar, altisztikar ismerte, értette egymást, nyelve, céljai nemcsak egymás, hanem az összmagyarság számára is a töről metszettek, ismerősök, azonnali rezonanciát keltők voltak... A pataki lélek, mint só és kovász elegyedett bele a nemzet testébe négyszáz éven át, volt diákjain át. S hányan részesültek azokból a közvetlen vagy közvetett hatásokból, melyeket a néppel mindig széles felületen érintkező diákjaink, mint szupplikánsok, legátusok, mendikánsok, kóristák, vakációzó fiatalok, pennaforogató irodalmárok: ének, nóta, humor, rigmus, könyv alakjában szórtak a magvetés sűrűségével és titokzatosságával.*”¹³

A mi reménységünk az, hogy a protestáns oktatás virágzása a tegnapi és tegnapelőtti Sárospatakon, az Úristen nagy kegyelméből inspirálni fogja a ma és a holnap kollégiumának életét és munkáját.

Kiss Endre József

12 Újszászy Kálmán: A pataki diák lelki arca. In: Újszászy Kálmán emlékkönyv. Szabad Tér, Bp., 1996. 264–265.

13 Szabó Zoltán: Sárospatak szerepe a magyar nemzeti életben. In: Az igazság ösvényén. Szabó Zoltán emlékkönyv. Kazinczy Ferenc Társaság, Széchalom, No 26. Sárospatak, 2016. 48–58. (Kiemelések tőlem: K. E. J.)

A zalai reformáció kezdetei

A vallásátalakítás, vagyis reformáció elérte Zala megyét is, máig ható érvénnyel, hiszen napjainkban is többezres reformátusság gyakorolja a hitét megyeszerte.

Tudvalévő, hogy nem egy országnagyunk is reformátusként látta meg a napvilágot. De inkább kissé nézzünk a múltba, annak is XVI. századbéli zalai eseményeibe.

A magyar könyvnyomtatást 1473-ban Hess András indította el a *Chronica Hungarorum* kiadásával. Éppen mindössze 100 év múlva az akkor még Zalához – a mai Szlovéniához – tartozó vend nyelvű, valószínűleg a hársakról szlovénul elnevezett Alsó Linduán (Donja Lindua – Alsólendva) megjelent az Erdélyből a környék földesura, Bánffy Miklós által odatelepitett Hoffhalter Rudolf nyomdájában az uraság udvari lelkésze és a protestáns gyülekezet vezetője, Kultsár György lúdtollából három könyv is.

Az egyik: AZ ORDÖGNEC A PENITENCIA TARTO BŰNÖSSEL VALÓ VETEKEDÉSÉRŐL: ES AZ KÉTSÉGBE ESSÉS ELLEN AZ REMÉNSÉGRŐL VALÓ TANUSSÁG című könyve, napvilágot látott 1573-ban, Zrini Györgynek ajánlva.

Ezt nevezhetjük akár a magyar műfordítás-irodalom egyik korai gyöngyszemének, hiszen a mester maga írja, hogy műve tulajdonképpen nem más, mint a pomerániai Urbanus Rhegius (1489–1541) teológiaprofesszor munkájának átültetése a német eredeti latin változatából (Frankfurt am Main, 1545). Ezt követte 1574-ben a POSTILLA című Kultsár-könyv.

Igaz, ez előtt, 1544-ben már más irodalmi mű is megemlíti Szeremlyéni Mihályt, Kanizsa protestáns prédikátorát. Az 1554-es veszprémi püspökségi egyházlátogatási jegyzőkönyvek szerint a Kanizsa melletti Szentmiklósi falut – a mai Magyarszentmiklóst – „teljesen megfertőzték a lutheránusok”. A Zalaegerszeg melletti Salomvárott „... a gonosz lutheránus Terjék Pál megbotránkoztatja az egész környéket” – tudjuk meg dr. Bilkei Irén zalaegerszegi főlevéltáros *Lutheránusok a 16. századi Zalában* című, a *Zalai Hírlapban* 2016. november 5-én megjelent írásából.

Tehát Zalában akkori mércével mérve rohamosan terjedni kezdett a reformáció. Érdekességként említhetjük meg, hogy Hetés tájegységben, a vele határos vasi Őrségben, az egykori szabad határvédők utódai nagy arányban tértek át a lutheránus hitre, míg a jobbágyvidék Göcsej megmaradt római katolikusnak. Bár érdekes módon Göcsej közepén, Becsvölgye környékén ma is létezik kisebb református közösség.

Mindezek után már csak méltányosságból is tárjuk a hazai honismerő közvélemény elé az egykor az ország élén álló-vívó Bánffyak termékeny évszázadait. Értéküket őrzi a mai szlovéniai Lendava–Lendva közművelődési intézménye, amely Bánffy Központ néven működik Kepe Lili igazgatóságával.

A Bánffy földesurak-országvezetők megismerésében segít a lendvai Göncz László remek tollú novellista, helytörténész, a szlovén országgyűlés magyar nemzetiségű képviselőjének a lendvai Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet kiadásában 1996-ban megjelent *Fejezetek Lendva történetéből 1920-ig* című könyve a 67–75. oldalon.

Bánffy Miklós közvetlen kapcsolatban állott Mátyás királlyal, éspedig pozsonyi főispánként. A családfán egy másik Bánffy, az V. Istvántként szereplő, azért is érdekes, mert róla hiteles adatok maradtak fenn saját kezű följegyzései révén, amelyeket az 1551-ben Witterbergben (!) kiadott, Paul Eber által szerkesztett kalendárium őrzött meg, ráadásul A BÁNFFYAK NAPLÓJA néven vált közismertté. Ezt a kiadványt a szombathelyi Berzsényi Dániel Megyei Könyvtárban őrzik.

Szerencsénkre a Bánffy család Alsolindván szellemi központot hozott létre az évtizedek folyamán, így aztán a XVI. századból több írogató személyiségről is tudunk. Erről a Lenti-ben élt, a Lenti járás tucatnyi községéről írott helytörténeti könyv szerzője, a helytörténész, a július elején elhunyt Tantalics Béla egykori tanárember említést tett több munkájában is.

Göncz László és Tantalics Béla könyveiből tudjuk, hogy a Pozsony megye főispáni tisztét betöltő Bánffy Miklós és a ságani hercegnő fia, a családfán VI. János elsőként tért át a református vallásra. Előtte azonban a török ellen vonult a mohácsi csatába, ahol megsebesült lova helyett hűséges embere, Bakács Sándor átadta neki a magáét, így a Bánffy-hadvezér hazatérve betarthatta fogadalmát és megépíttette a Keresztelő Szent János tiszteletére ígért templomot. Utána Szapolyai János híveként áttért az új vallásra.

Az 1547-ben született IV. Miklós a reformáció buzgó terjesztőjeként hívta meg Erdélyből Hoffhalter Rafael nyomdászt fiát, Rudolfot Lendvára, aki aztán kiadta Kulcsár (Kulcsár) György, a Bánffyak papja-prédikátora-tanítója mindhárom könyvét. Az első – 1573-ban megjelent – hosszú címe így hangzik: AZ HALALRA VALO KESZÖLETRÖL RÖVID TANOSSAG: MELYBEN AZ KÖRÖSZTIEN EMBERNEC, ACKI AZ ISTEN ORSZÁGÁT AKARIA KERESNI, ÉLETÉNEC RENDI IRATTATIC MEG. Ezt követi a már ismertetett AZ ORDÖGNEC..., majd a POSTILLA 1574-ben. Ezzel megalapította a hazai műfordítás-irodalom Hetés-vidéki változatát is. Tantalics Béla szerint az 1200 (!) oldalas kötet irodalmi és művelődéstörténeti szempontból egyaránt kiemelkedően fontos adatokat közölt az utókorral. Vasár- és ünnepnap evangélikus prédikációkat tartalmaz. Tehát szónoklattani szempontból is figyelemre méltó. A könyv teljes címe: POSTILLA, AZ AZ EVANGELIOMOKNAC, MELLIEKET ESZTENDŐ ÁLTAL A KERESZTYÉNEC GYÜLEKÖZETIBE SZOKTAC OULASNI ÉS HIRDETNI, PREDICATIO SZERINT VALO MAGYARÁZATTIA.



Az alsólendvai Bánffyak udvarában készült egyik könyv címlapja

A lendvai könyvek gyorsan népszerűekké váltak a magyarországi protestánsok körében, a pápista bécsi udvar viszont veszedelmeseknek minősítette mindhármát. Az osztrák Miksa császár-magyar király 1574. február 7-i rendeletével főlészlította a Pozsonyban tartózkodó Bánffy Lászlót, Bánffy Miklós fivérét, hogy az eretnek nyomdászt azonnal távolítsa el Lendváról. A nyomdással még abban az évben a Zrínyi-birtokon, a muraközi Nedeliscsen találkozhattak az új ember iránt érdeklődők.

A zalai reformáció máig is szemet gyönyörködtető értéke az a református templom, amelyet az Őrség és Hetés határán, Lenti város közelében Szentgyörgyvölgy községben építettek 1787-ben, 13 évvel a római katolikus templom fölavatása után. A barokk stílusú épület külön értéke kazettás famennyezete, helyi mesterek keze műve 1828-ból. A kazettákon Patkó András 1829-ből származó festményein kék alapon báránnyelűk, virágdíszek derítik jó kedvre a rá nézőket – mutatta be a műemléket Németh József gimnáziumi tanár, múzeumigazgató az 1979-ben Zalaegerszegen megjelent *Zala megye műemlékei* című könyvének a 102. oldalán.



Az erdélyi stílusban épült zalaegerszegi református templom (A szerző felvétele)

Munkácsi Mihály-díjas jeles belsőépítésznek, a Magyar Művészeti Akadémia tiszteletbeli elnökének az édesapja.

Ebben a faluban él ma és alkot Béres János szobrászművész, aki elkészítette egy lendvai pályázat díjnyerteseként a POSTILLA-könyvet gránitból-bronzból, amelyet várhatóan a közeljövőben avatnak föl.

Jelenkori érdekesség a reformációval összefüggésben, hogy az 1941–42-ben Szeghalmy Bálint tervei alapján Zalaegerszegen fölépült, ma is működő református templom létesítésének szorgalmazója és az építkezés árgus szemű végigkísérője volt Fekete Károly lelkész, történetesen Fekete György Kossuth-díjas és

Ferencz Győző

HÍREK

A reformáció emlékműve Sashalmon. A Reformátorok terén, a főváros XVI. kerületében kapott helyet R. Törley Mária Luther Márton, Kálvin Jánost és Bocskai Istvánt ábrázoló alkotása. A Magyar Örökség Díjas szobrászművész a következőket nyilatkozta a 2017. október 29-én felavatott művéről: „Luther Mártont fiatalságának teljében ábrázolja, Kálvin János szálfagyenes, aszketikus alak, Bocskai István maga a szilárdság. Sokan fogják kérdezni, miért épp ilyenek örököltette meg őket? Egy folyamatot szerettem volna általuk bemutatni. Szerintem a 33 éves Luther Márton forradalmár, aki azt mondja, ez így nem mehet tovább, le kell hántani a katolikus egyházzal minden rosszat, ami rátapadt. Kálvin János valóban aszketikus jelenség volt, aki még szigorúbb keretek közé szorította, amit Luther Márton elkezdett. Nem véletlenül választottam harmadiknak Bocskai Istvánt. Személyét meghatározónak látom a reformációban és a hazánkat megtartó hitnek a küzdelmében. Ő az, aki 1606-ban létrehozta az első európai vallásbékét. Törvény által mondatott ki, hogy a három eltérő keresztény felekezet tagjai közül senkit sem érhet bántódás hitének fennmaradásáért. Kompromisszumait és harcait a magyarság fennmaradásáért és Erdély függetlenségéért tette. Kezdetektől arra törekedtem, hogy mindhármuk arca hitet, erőt és büszkeséget sugározzon. Egy ideje nagyon foglalkoztat, hogy Európa milyen civilizációs és kulturális értékvesztésbe, válságba, mondhatni, veszélybe került. Ezért azt is remélem, hogy ez az emlékhely a mai embernek egyfajta kapaszkodót adhat.” (Kormos Valéria: Kapaszkodó. Magyar Idők, 2017. október 31. 8. old.)

Pillanatképek a pesti református egyház újjászületésének a korából

AZ ÚJJÁSZÜLETÉS

II. József 1781. október 13-án aláírt türelmi rendelete vetett véget a protestánsok pesti száműzetésének, jogfosztottságának. E szerint, ha legalább száz család él együtt és anyagi erejük elegendő az egyházi élet gyakorlására: építhetnek és fenntarthatnak templomot, paplakot, iskolát.¹ Előbb 1787-ben az evangélikusok, majd 1796-ban a reformátusok alapították meg egyházközösségüket Pesten. A református magyarok csekély számban éltek a XVIII. század végén a városban és igazgatásilag az óbudai gyülekezethez tartoztak. A kilencvenes évek elejétől törekedtek a pesti református egyház megalapítására.

A négy hazai református egyházkerület 1796 márciusában Pesten tartotta egyetemes konventjét, ahol gróf Ráday Gedeon külön értekezletet hívott össze, ezen elhatározták a pesti gyülekezet megalakítását. Elmondta, a városban már minden felekezetnek van temploma, a reformátust kivéve, ami „*szent vallásunknak nemcsak kisebbségére, hanem siralmas kárára is válik*”. Úgy döntöttek, Dunapatajra Báthory Gábort hívják meg lelkésznek, aki március 6-i igenlő válasza után október 8-án foglalta el prédikátori hivatalát. Egyelőre, míg megfelelő helyet nem kapnak a várostól az építkezésre, Győrfi szabómester Lipótvárosban lévő házát bérelték imaháznak és parókiának.²

A református növevelés úttörője, Karacs Teréz meleg szavakkal emlékezett a pesti református egyház újjászületésére: „*Jóformán csak türtek voltak a haza fővárosában [...] főképpen azért mellőztettek ezen felekezetiek, mert tősgyökeres magyarok voltak. Mint tudatik, a pesti ref. helvét anyaegyház 1796-ban alakult, tehát Karacs [Ferenc] már az első híveknek hű tagjai közé sorakoztatott. Az akkori imaterem a Lipót városrészben volt. Szorgalmasan jártak a városban, két lakó protestánsok Báthory híres órákig tartó szónoklata hallgatására. [...] Vállvetve igyekeztek a század elején meggyökeresíteni saját egyházukat s ezzel a magyarosodást [...] egyik legbuzgóbb volt atyám Karacs Ferenc és nője, a széphírű Takács Ádám lelkész leánya, Takács Éva.*”³

A NÉMET PESTEN MAGYARUL

Karacs Ferencet a teológia helyett jobban vonzották a mérnöki tudományok, ezért Pestre ment, ahol Dugonics Andrásról és Mitterpacher Lajostól geometriát tanult. Egy év múltán Bécsben Czetter Sámuel és Junker Sebestyén mellett tökéletesítette magát a rézmetszésben. Sikerét jelzi, hogy hívták a szentpétervári és a müncheni udvarba. Kazinczy Ferenc is biztatta: „*A művész nem egy hazáé, hanem a világé.*” Ám ő 1795-ben visszatért Pestre, kijelentette: „*Ha minden magyar művész külföldön virágoztatja tehetségét, a magyar művészet sohasem virul fel, akkor a művész saját sorsán segít és nem mozdítja elő nemzete csinosodását.*” Akkoriban Pesten minden cég német volt. Pártolói voltak a Pesten lakó főurak, Teleki László, Vay Miklós, Széchenyi Ferenc.

1 Bíró Sándor–Szilágyi István: A magyar református egyház története. Budapest, 1949. 199.

2 Kálvin téri tanulmányok. Budapest, 1983. 27.

3 Sáfrán Györgyi: Teleki Blanka és köre. Budapest, 1963. 59.

Pozsonyban számos követnek és főrendnek bemutatják. Mint fentebb láttuk, Karacs Ferenc az alapítói közt volt a pesti református egyháznak, rendszeresen ott volt az imateremben tartott istentiszteleten. Báthory lelkész vonzereje olyan nagy volt, hogy a megszarporodott hívek már nem fértek el, egy tágasabb termet kellett bérelni Schorendorfer órásnál, aki pedig rajtuk akart meggazdagodni, így már 1797-ben telekért folyamodtak a pesti városi tanácshoz. A többszöri sikertelen próbálkozás után 1801. május 7-én Boráros János főbíró átadta azt a megfelelő telket a Széna (ma Kálvin) téren, ahol jelenleg is áll a templom és a parókia. Az építkezéshez csak országos gyűjtés után láthattak hozzá, még József főherceg nádor is küldött gerendákat alcsúti uradalmából, így is csak a lelkészlakra és egy szerény imateremre futotta.⁴ Amikor felcsendült az ének, Karacsnak Teréz lánya arra emlékezve írta: „*Atyám a debreceni főtanodában egykor kantus praeses, jól iskolázott hatalmas, szép hangjával nagyon emelé az éneklés ünnepélyességét. Sőt egy pásztor még arra is kellett apámnak magát határozni, hogy a lelkézt helyettesítse. [...] Bölcskövy [József] úrnak, a hely. egyház egyik vagyonos előkelő tagjának meghalván egy kiskorú fia, [...] Báthory hirtelen jött súlyos betegsége miatt nem jelent meg, [...] atyámat kérték mint olyat, ki Debrecenben a lelkési hivatalra egészen elkészült, hogy végezze a kis halott felett a szónoklatot.*”⁵

Karacs Ferenc 1802. január 12-én kötött házasságot Takács Évával, előbb az Ötpacsirta, aztán az Újvilág utcán, majd az Üllői úti Drei Laufer (Három versen्यfutóhoz) címzett házban laktak. Gyermekének Báthory Gábor lelkész volt a keresztapjuk. Ez idő tájt tanult a debreceni kollégiumban Karacsné öccse, Takács János, Kölcsey Ferenc legjobb barátja.⁶

Kultsár István segítségével telket vett az Ősz (Szentkirályi) utcában (23. sz.) és 1809-ben építtetett egy emeletes házat, egy munkaszobának nevezett műteremmel. Helyén ma emléktábla figyelmeztet, hogy nála lakott Katona József. Sáfrán Györgyi írta a Karacs családról, hogy „*megható a nemzeti kultúra iránti felelősségérzetük, mindent és mindenkit segíteni, aki e téren dolgozik*”⁷ Természetesen valláskülönbség nélkül. A nehezebb körülményeknek megfelelően túlnyomó többségük mégis a reformátusok közül került ki, hiszen az akkori viszonyok között Pesten nehezebben boldogultak. Karacs Ferencet Csokonai is kérte *Dorottya*jának árusítására. Hónapokig látta vendégül a Napóleon hadai elől menekülő Márton József bécsi magyar egyetemi tanár családját, aki Csokonai köteteit is kiadta. A Karacs-ház a következő három évtizedben Pest egyik magyar irodalmi találkozóhelyévé vált, ahol megfordult a reformkor színe-virága. Virág Benedek *Karacs-tusculánumnak* nevezte lakhelyüket. A köznemesség azon rétegéhez tartoztak, akik betöltötték az akkor szinte nem létező polgárság szerepét.⁸

A REFORMÁTUS ISKOLA

Iskolaépület nem volt. Báthory Gábor 1803-ban a saját lakásán kezdte meg az oktatást. Magyarul Pesten csak itt tanítottak. Karacs Teréz írta: „*Én 1814–1819 húsvétig, tizenegy éves koromig jártam ezen iskolába. [...] A tanulók száma azon időben, [...] húsz, huszonhat közt volt, leány kilenc-tíz, a többi fiú.*”

A mai Magyar Nemzeti Múzeum telkét József nádor 1813-ban vásároltatta meg gróf Batthyány Antaltól. A nagy kertben egy felújítandó villa volt, amelyet a következő évben be-

4 Kálvin téri... i. m. 31.

5 Sáfrán i. m. 59.

6 Csorba Sándor: Kölcsey és Debrecen. Debrecen, 1982. 43.

7 Sáfrán i. m. 8.

8 Fábri Anna: Az irodalom magánélete. Budapest, 1987. 337.

költözhetővé tettek a múzeum egyes gyűjteményei számára. Ajándékozói között Karacs Ferenc nevét is ott látjuk. Amint Karacs Teréznel olvassuk: „A múzeumi épület körüli nagy tér gyepes s óriás cserfákkal árnyékolt vala. Iskolába menet és jövet rendszeren itt jártam át, nem ritkán használva az itteni omladékok alagútjait. Szülőim engedelmével testvéreimmel együtt sokszor meglátogattam a múzeumot, és úgy-ahogy sokat tanultam benne [...] szükség folytatnom a főtebb kezdett a helv. imaház és paplak leírását, amelyből előtűnik, hogy ott még sok kívánnivaló volt.

Azon földött boltozatból, hova az imaterem két ajtaja nyílt, balra egy szűk folyosóra léphetünk, honnan egy elég széles kölépcsőzet, vasrácsozott ajtóval vezetett fel a lelkész lakására, mely szép tágas szobákat tartalmazott, ablakai jobbra a Széna térre nyíltak, a lépcsőn túli keskeny zug vezetett egy téres konyhába, melyben nem főztek, csupán fűtésre volt használva. Itt jobbra a segédlelkész két szobája nyílt, balra egy tágas világos szoba iskolatermül használtatott. Fiúk, leányok ezen egyetlen szobában tanultunk, az ajtó nyílásától jobbra a fiúk asztala volt, balra a leányoké, ezeknek két sornyi ülőhelye előtt a tanító szalma széke. A segédlelkész volt egyszersmind tanító is, ki mint lelkész is igen meg volt terhelve. [...]

A helv. felekezet ezen egyszerű iskolája a város gondja alatt álló iskolákkal összehasonlítva bizonyos magaslaton állt, és tiszteletben részesült, s bizonyosan népesebb is lett volna, ha több hellyel, több tanítóval rendelkezhetett volna, és a fölsőség által szigorúan nem tiltatik kath. gyermekek protestáns iskolába járása [...] mert e helv. iskolában egyedül magyarul tanítottak, míg a többi elemi tanodákban talán egy belvárosi kivétellel német tanítók, német nyelven, német szellemben oktattak. De még az nevelé ezen iskola jóhírét, hogy a segédlelkész mint végzett teológus, képzett nevelő is volt, ennél fogva tanítói hivatalát okszerűen tudta betölteni. [...]

Első tanítóm tiszt. Zilahy Imre úr volt, később dunavecsei lelkész lett, második tiszt. Szikszay József úr, ki később cecei lelkész lett [...] állíthatom, hogy mind tanítás, mind bánásmódjuk utánozni méltó. Különösen terjedelmesen a hazai történelmet, kapcsolatosan a földleírást tanították, s a tanító bő magyarázatát mi tanítványok tartoztunk röviden előadni saját szavainkkal, részint a hallottak után, részint iskolai könyveinkből tanultak segítségével. A Kistükör volt a mi tudományunk tárháza.

Földképekkel évről-évre, mihelyt elavultak, atyám látta el egyszerű iskolánkat, melyről nekem, mint a térkép készítő és ajándékozó leányának, többször engedélyeztetett, hogy tanuló társnőimnek, sőt fiú társaimnak is magyarázzam az országok egymáshoz fekvését.

Ezen század elején a protestáns felekezetű tanuló ifjak nagyon sok tekintetben mellőztettek, sőt mint gyermektanítók sem juthattak keresetforráshoz. Még a helvét felekezetű szülőknek sem engedélyeztetett, ha a fia kath. latin iskolába (azaz gimnáziumba) járt pedig Budán és Pesten is akkor csak kath. iskolák léteztek, házi tanítóul saját felekezetű tanítót választani.”⁹

AZ IMATEREM

Az egyházi szertartás színhelyéről ugyanolyan szemléletes, szinte képszerű leírást kapunk, mint az iskoláról, Karacs Teréztől. „1804 után azon imaházban tartatott a helv. istentisztelet, mely a mostani Kálvin-téren emelkedik a helv. vallásház temploma mellett. (A Duna felőli oldalon.) A régi épület egyszerű egyemeletes volt, homlokzata a térre nyílt. Az épületet egy közepén lévő kapu kétfelé osztá, a kapu egy boltozott csarnokba vezetett, a csarnok jobb oldalán volt két ajtó, az elsőn a férfiak, a másodikon a nők mentek be az imaterembe. Ezen

⁹ Sáfrán i. m. 64.

két ajtó közé eső belső falnál volt egy kisszerű orgona, az orgona mellett, tehát a templom legutolsó székében mindig gróf Ráday Pál ült leányával.

Az imaterem középszékeit és ettől jobbra eső rövidebb székek a nők részére voltak hagyva. A terem nyugati falának közepén volt a szószék, ettől két oldalon ültek az úri nők és férfiak, s a férfiak ezen székében az eklézsia tanácsnokai, hivatalnokai. Az úri nők számára szánt, vagyis azok által sajátokul készített elsőjében, mely vörös bársonnyal volt bevonva, ült Hermina főhercegnő öfensége és a vele többször jövő két hercegnő, gyönyörű, ártatlan egyszerű viseletű nővérei, kikkel csendesen kézen fogva szorongtak be a padok szűk közein [...]

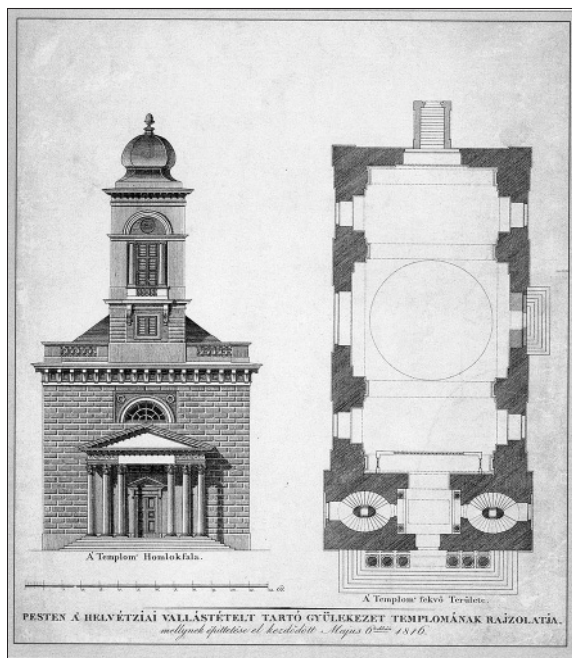
A főhercegnét sokszor láttam [...] az ő széke [...] az első volt, mögötte gróf Teleki Lászlóné ült, a főhercegnével pedig egy vonalon Szilasy Józsefné. Ez úrhölgye mögött a mi székiünk lévén, jó alkalmam volt mint gyermeknek megbámulni a magas származású ájtatoskodókat. [...] Midőn 1815 október hó elején hozta Budára őt a nádor én nyolcadik éves voltam.

József nádor és Hermina 1815. augusztus 30-án kötött házasságot a schauburgi várkastélyban. Hermina Budára érkeztek leginkább a pesti oldalon lakó reformátusok örültek, akik nagy pártfogóra leltek a protestáns hercegnőben.

Már Hermina nádorné öfensége életében annyira népes lett a helv. felekezetű község, hogy az imaterem udvar felőli, vagyis déli falához egy fából ácsolt téres mellékterem ragasztatott, s a rendes terembe nem férők onnan, a nyílt ablakon lesték a kedves papjaik szónoklatát.⁷⁰

TEPLOS ÉPÜL A SZÉNA TÉREN

Báthory Gábor, aki 1814-től nemcsak pesti lelkész, hanem a Dunamelléki Református Egyházkerület püspöke, a kedvező lehetőség folytán elkezdte a templomépítéshez nélkülözhetetlen és mindenképpen szükséges adományok gyűjtését, ebben a nádor felesége, Hermina főhercegnő és gróf Teleki László egyházkerületi főgondnok támogatták elsősorban. A fenséges asszony az 1816. március 31-én kezdődő gyűjtéshez száz holland arannyal járult hozzá, példát adva az országszerte mértésre talált kezdeményezésnek. Sokat jelentettek a szegények egy-két forintjai és az ingyen munkára való felajánlásai. Természetesen a tehetősek adományai vitték legjobban előre az építkezés előkészületeit. A gróf Teleki és a gróf Ráday család, Böltskövy József, Balla Antal, Pest vármegye mérnöke mellett katolikusokat is látunk, Albert főherceget, Kálmánházy László váci püspököt, Rottenbiller Fülöpöt, a pesti halászok



A pesti Kálvin téri református templom homlokzati és alaprajza

céhmesterét. „Kőbányáról, Mogyoródról, a Gellért-hegy oldalából, majd a tétényi hegyekből is próbáltak jó minőségű építőanyagot szerezni.”

A József nádor vezette Szépitő Bizottmány jóváhagyta a Hild Vince által készített tervet. Hofrichter József pedig megkezdhette a reformátusok templomának másfél évtizedig tartó építését.¹¹

Hermína főhercegnő 1816. július 12-én helyezte el az alapkőben a Báthory Gábor lelkész által fogalmazott és Karacs Ferenc által cintáblára vésett írást:

„A' száz harmintz esztendeig szomorú poraiban és hamvaiban fekütt a Helvétziai Vallástélt követő Pesti Reformáta Ekklesia Isten ditsőségéhez való buzgóságából ennek a' Templomnak építését az Ur nevében elkezdette Fels. 1. Ferentz Austriai Császár és Magyar Király kegyes Uralkodása alatt. Letette e Fundamentom követ ennek az Ekklesiának Fő Tagja Hermine Cs. K. Hertzeg Aszszony Holzappelnek és Schaumburnak örököse Jósef Cs. K. Hertzeg Austriai Erz. Hertzeg Magyar ország Palatinusa kegyes Élete-Párja R. Sz. B. Gróf Széki Teleki László Úr Fő Curator Fő Tiszt. Superintendens Báthori Gábor és Tiszt. Kleynmann Károly Predikátor Urak idejében MDCCCXVI. a' hatodik Hónap (:Junius:) X1-k napján.”

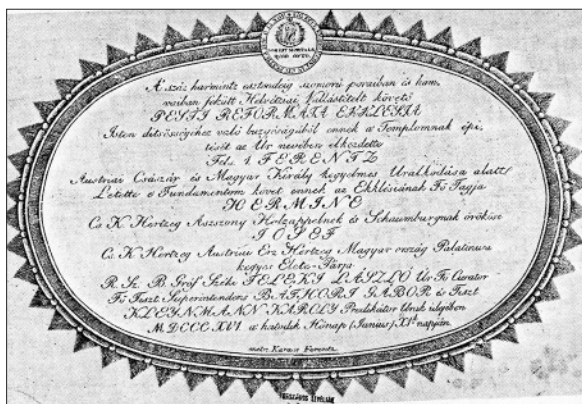
A diszes kereten fenn a Pesti Református Egyház korabeli pecsétje. A körirat: „SIG. ECCL.EV.HELV.CONF.IN CIV.PESTH A 1796. D. 13. NOV.” Közepén Jézus Krisztus, ez alatt: „NON EST MORTALE A QUOD ORTO”, a keretben alul: *metsz. Karacs Ferentz.*¹²

A templomépítés a sokrétű országos összefogás ellenére, a katolikus klérus jelentős támogatása mellett is, meghaladta az anyagi erőket. Mindenféle segítségre szükség volt,

többek között, „Ezért Karacs Ferenc rézmetsző ingyen készített a főhomlokzatról egy metszetet [...] és ezer példányban kinyomatva eladták [...] a befolyt összeget az építésre fordították.”¹³

A fiatal nádornét megrendítette az 1816. évi, az országot mélyen érintő éhínség. Jótékony Nőegyletet alapított és felhívást intézett a magyar nemesaszonnyokhoz. Alapszabályát I. Ferenc 1817. május 15-én elfogadta és Hermína főhercegnét tette meg védnökévé. Gróf Teleki Lászlóné elnöknő belépésre szólította fel a magyar nőket, akik azonban tiltakoztak az ellen, hogy a magyar fővárosban német nyelven vezessék az adminisztrációt, feltételül szabták, hogy magyar nyelven intézzék az egy-

let ügyeit. Karacs Teréz így emlékezik: „anyámat is sürgeté a belépésre, de ő hajthatatlanul így felelt: Tagja leszek a jeles egyletnek, mihelyt magyarul viszi jegyzőkönyveit. Teleki László grófné a híres szép Mészáros Johanna szinte nyájasságával halmozá Karacsné, s különös kívánatára fia László, a nagy hazafi, Ferenc fivérémből lett beoltva.”¹⁴



A pesti Kálvin téri református templom alapkövének felirata

11 Kálvin téri... i. m. 34.

12 Confessio 1981. I. 106.

13 Farkas József: A pesti református egyház 101 éves története. Kecskemét, 1898. 48.

14 Sáfárán i. m. 67.

A NÁDORNÉ HALÁLA

„A nádorné jótékonykodását azonban nem sokáig élvezhették, Hermina 1817. szeptember 14-én ikerszületését követően 20 éves korában meghalt. [...] Az ikrek Hermina és István koraszülöttek voltak [...]. A temetést szeptember 20-ra tűzték ki, Herminát 18-án a királyi vár egyik »szálájában közönséges látásra kitették«, s az előírt udvari gyászöltözékben a halott mellett állt a főudvarmester, a főudvarmesternő, a belső személyzet s a pesti reformátusok gyülekezetének német prédikátora, Cleymann Károly, akít a gyülekezet éppen a főhercegnő kedvéért hívott meg Bécsből.¹⁵

Hermina főhercegnőt „midőn eltemették 1817. szept. 20. már tizedik éves valék, tehát azon nagy esemény, hogy templomunkban királyi hercegnő járt, nagyon emlékezetes maradt, valamint halála is. [...] A nádorné ravatalához később elvitt anyám. Ott voltam temetésén, midőn nagy pompával tették le testét a már akkor épülő református templom sírboltjába [...].

Pompás ravatalán láttam az elhunyt angyali lényt. Jó anyám elvitt oda. Sűrű tömegek zarándokoltak Budavárba, a nádori lakba e gyász esemény alkalmával, de azért a legnagyobb renddel lehetett a gyászterembe feljutni, s a koporsót megkerülve látni az elhunyt arcát. Láttam ezután talán másnap ismét szülőimmal a nagyszerű temetési menetet, a múzeum teréről néztük, mert mint tudatik, a még akkor csak épülőfélbe levő helv. templom sírboltjába vitetvén Budáról, erre kellett haladni a fiatal testtel, mely két gyermeknek életet adva, visszatért teremőjéhez.¹⁶

„Annyira befejezetlen volt a sírbolt akkor, hogy József nádor hét (7) éven át katonai őrséggel őriztette a drága hamvakat, míg biztos vasajtóval és zárral el nem láthatták a lejárót. A temetésen Cleymann tartott német nyelvű gyászbeszédet. [...] Magyar nyelven Báthori Gábor szuperintendens emlékezett meg. [...] Ézsaiás 37, 1. 3.

Az egyházközség Hermina életéről és temetéséről írást jelentetett meg, magyar és német nyelven. Az ennek eladásából befolyt összeget is az építésre fordították.¹⁷

Soli Deo Gloria!

Karacs Zsigmond

HÍREK

Reformáció, 500 – kiadványok. Egyedi kötésű *Biblia* elkészítésével emlékezett meg a reformáció kezdetének ötszázadik évfordulójáról a debreceni Alföldi Nyomda. A *Szentírás* 2017. január elsején vándorútra kelt, és az év végéig a Tiszántúli Református Egyházkerület valamennyi, 414 gyülekezetébe eljuttatták. Idén jelent meg *Protestáns hősök* címmel a magyarországi reformáció ötven nagy alakjáról szóló kötet. Szintén a jubileum keretében adta ki a Luther és Kálvin kiadó protestáns etikai kézikönyvét. A hiánypótló mű szerzői evangélikus és református teológiai tanárok, akik interdiszciplinárisan közelítve igyekeznek etikailag reflektálni arra a kereszténységet végigkísérő kérdésre, hogy „Mit cselekedjünk?”

15 Hankó Ildikó–Kiszely István: A nádori kripta. Szekszárd, 1990. 80.

16 Sáfrán i. m. 60.

17 Kő András–Suta Éva: A Kálvin téri kripta titkai. Budapest, 2014. 35.

A reformáció hatása a magyar nyelvi művelődésre*

Hallottam egyszer egy találó véleményt: ha Kálvin nem lett volna, lehet, hogy most nem magyarul beszélénk. Van benne valami, de egy kis kiegészítést hozzá kellene fűzni: ha Luther nem lett volna, ha katolicizmus nem lett volna... És mi lenne, ha? Meglehet, hogy akkor ma esetleg egy latinizált magyart vagy éppen a németet beszélénk. Az anyanyelvűség külső hatóerői mellett ott fáradozott száz és ezer magyar prédikátor, író, költő, és a reformáció hatására elkezdett folyamatot olyan jelesek vitték később sikerre, mint Kazinczy Ferenc, Széchenyi István, Petőfi Sándor és Arany János... Mondhatjuk, hogy a XVI. században elkezdődött folyamat a XIX. században, a reformkorban csúcspontot ért el.

ELŐZMÉNYEK



*Luther Márton szobra a budapesti
Evangélikus Hittudományi Egyetem
parkjában (A szerző felvétele)*

Elementáris hatással volt tehát a reformáció a magyar nyelvi kultúra megerősítésére, terjedésére. De hogyan történt mindez? Milyen volt a magyar nyelv állapota a XVI. század elején, amikor Luther Márton Ágoston-rendi szerzetes hittételeit megfogalmazta? Magyarország politikai egysége megszűnt, a török szinte feltartóztathatatlanul terjeszkedett, Mohács után elfoglalta Budát, majd 1552-ig az ország középső harmadát. Ki tudja, mi lett volna, ha a magukra maradt végvárak (Szigetvár, Kőszeg, Eger) nem próbáltak volna ellenállni, s ezzel mégiscsak megtorpanásra készítették a törököt. 160 évre, Buda 1686-os felszabadításáig az ország három része szakadt, egységes politikai vezetés és katonai erő nélkül maradt, hatalmi vákuum keletkezett. Az ország középső részén az őshonos magyar lakosság szinte teljesen elpusztult, és fennállt a lehetőség, hogy az önálló Magyarország többé nem áll talpra. Talán a magyar kulturális élet viszonylagos folyamatossága tudta átmenteni a magyarságot ezen a két nehéz századon. Nemeskürty István (2003: 58.) legalábbis így látja: „A török hódoltsági

* Elhangzott a XLV. Országos Honismereti Akadémián, Sárospatakon 2017. július 5-én.

városokban (Pécs, Szeged, Kecskemét) magas színvonalú kultúrélet zajlott, iskolák működtek, katolikus, református, evangélikus, unitárius (szentháromság-tagadó), zsidó felekezetek háborítatlanul élték a maguk életét. Sztárai Mihály, Dráva menti evangélikus lelkész, török megszállt területen színdarabokat írt parasztjai számára; egyik színművét a messzi Kolozsvárott, az Erdélyi Fejedelemség területén, másikat Magyaróvárott, Habsburg-Magyarországon nyomtatták ki.”

Tehát a tragikus külső körülmények ellenére sikerült egyfajta szellemi-kulturális egységet fenntartani, sőt: erősíteni. Ebben játszott nagy szerepet a reformáció, amelyet végeredményben szerzetesek készítettek elő. „A közvélemény úgy vélte, főleg a ferences barátok prédikációi nyomán, hogy a törököt és az ország pusztulását Isten büntetésként mérte a magyarságra. Sok bűn között a legnagyobbnak azt tartották, hogy az ország Luther fellépése után is a pápa hitén maradt. Meg kell térni, magunkba kell szállni, el kell fogadni Luther tanait. Így lettek a reformáció első igehirdetői ferences papok, akik az 1530-as években tömegesen utaztak Wittenbergbe. S ez a magyarázata, hogy míg 1526-ig a magyar közvélemény általános ellenszenvvel figyelte Luther működését, addig a harmincas években, de főleg 1541 és 1552 után általánossá vált a reformáció hatása. Márpedig annyira, hogy fokozottan egyre radikálisabb felekezeti irányzatok uralkodtak, a helvét Zwingli, majd Kálvin tanai, majd a szentháromság-tagadó (unitárius) felekezet, utóbbi főleg Erdélyben és a hódoltságban. [...] A XVI. század közepén alig maradtak katolikus hívek és papok mindhárom ország részben.” (Nemeskürty 2003: 64.)

A reformáció nem volt mentes a belső vitáktól. Az első, lutheránus irányzat után jött a helvét (kálvinista), Erdélyben az unitarizmus, majd pedig a szombatosság. A felekezetek között gyakori volt az átjárás, ahogy azt Dávid Ferenc prédikátor esete mutatja, aki valamennyi irányzatnak harcos képviselője volt, s ezzel egy kicsit mintha mai politikai életünk egyes alakjait előlegezné.

VALLÁSI ANYANYELVŰSÉG

A reformáció terjedésének a politikai előzményeken, katonai kudarcokon túl nyilván oka volt valamiféle új összetartó erő keresése. A reformáció vonzerőt, reményt jelentett az emberközpontú, az autonómiát figyelembe vevő és olcsóbb egyház képében. A reformáció terjedésének fő eszköze azonban mindenképpen az anyanyelvűség volt.

Ez a folyamat már a középkorban megindult, majd folytatódott az erasmistákkal, végül pedig a reformáció teljesítette be. A vallási anyanyelvűségnek előzményei voltak egyes XV. századi kódexek. A legkorábbi magyar bibliafordítások ugyancsak egy katolikus, anyanyelvűséget szorgalmazó reformtörekvés eredményeként születtek, ezért összefoglaló néven *Huszita Bibliának* nevezzük. Három kódexben maradtak fenn: az ószövetség kisebb könyveit tartalmazó *Bécsi kódexben*, a négy evangéliumot tartalmazó *Müncheni kódexben* és a zsoltárok prózai fordításait tartalmazó *Apor-kódexben* (Dömötör 2006: 71.).

Az ország szétesése következtében két királyi-fejedelmi udvar alakult ki, a katolikus egyház intézményrendszere, a kultúrát jelentősen befolyásoló szerzetesrendek visszaszorultak. A kultúra új erjesztőivé a főúri udvarok és a városok váltak. Körükben terjedni kezdtek a katolicizmust megújítani kívánó, a protestantizmust előkészítő és részben vállaló erasmisták, akiknek szintén fő törekvésük volt a magyar nyelvet alkalmassá tenni a *Biblia* értelmezésére. 1533-ban Krakóban jelent meg az első magyar nyelvű nyomtatott könyv, az erasmista Komjáti Benedektől, Szent Pál leveleinek magyar fordítása. Ide sorolható Pesti Gábor *Új testamentuma* és Sylvester János sárvár-újszigeti tanár-nyelvész-bibliafordító-nyomdász

munkássága. Sylvester 1541-ben fordította le az *Újszövetséget*: ez az első nyomtatott, teljes magyar nyelvű *Újszövetség*. Sylvester erasmista, környezete protestáns: „*működésének központja, Sárvár azonban a következő évtizedekben a dunántúli magyar evangélikusság első számú centrumává lesz.*” (Mányoki 2016)

A *Biblia* jusson el mindenkihez a saját anyanyelvén, az istentiszteletek legyenek anyanyelvűek, ez volt a reformáció fő gondolata. Forradalmi hatása volt ennek a nagyon természetes gondolatnak. A világ befogadásának, megértésének legfőbb eszköze az anyanyelv. Ezt vitte át a reformáció a vallási tanításokra. A magyar reformáció első évszázadában öt *Újszövetség*- és egy teljes *Ó- és Újszövetség*-fordítás született. Az öt *Újszövetség* közül kettő, Pesti Gáboré és Sylvester Jánosé erasmista jellegű, ezt követte Heltai Gáspár, Melius Juhász Péter, Felegyházi János protestáns *Újszövetsége*. A teljes protestáns *Biblia* Károlyi Gáspár és munkatársainak a fordítása, az 1590-ben megjelent *vizsolyi biblia*. Ez a *Biblia* mindenképpen fordulópont a magyar nyelv történetében: mert kiegyenlítettebb nyelvhasználata meghatározó hatással lett az irodalmi nyelv alakulására (hasonlóan a Luther által fordított német *Bibliához*), valamint a népnyelv alakulására is. „*Hatása mind a szó- és szóláskincsen megnyilvánul, mind a – más nagy tekintélyű szerzők által is képviselt – e-ző nyelvjárásnak az ő-zővel szembeni uralomra segítésében érvényesül.*” (Dömötör 2006: 175)

Nemcsak a bibliafordítások érdemelnek figyelmet, hanem a zsolttárfordítások is. A Luther által írt himnuszok Németország mellett Magyarországon is terjedtek. Ezt szolgálta Gálszécsi István 1536-ban Krakóban megjelent – hazánkban első protestáns – énekeskönyve: *Kegyis énekekről és keresztyén hitről való rövid könyvecske*. Ebben több szép Luther-ének is van, de régebbiek is megtalálhatóak benne.² A XVI. században további énekeskönyvek is megjelentek, például Huszár Gáltól, Gönczi Kovács Györgytől, a legkiemelkedőbb protestáns énekeskönyv azonban Szenczi Molnár Albert zoltároscopye. A genfi zoltárok átültetésével addig ismeretlen formákkal gazdagította a magyar verselést, egyúttal a szakszerű műfordítás mintaképe lett. Egyébként Károlyi és Szenczi munkássága összekapcsolódik. Szenczi Molnár Albert Károlyi Gáspár környezetében tanúja volt a *vizsolyi biblia* fordításának és kinyomtatásának, nevéhez fűződik a *Károlyi-biblia* javított kiadása. A *Károlyi-* vagy *vizsolyi biblia* nyelvre gyakorolt hatását mindenki elismeri, Csűry Bálint (1940) református szülőfalujának, a trianoni döntés után Romániához került Egrinek a nyelvében csaknem 150 bibliai eredetű szót, nevet, szólást, közmondást dokumentált.

AZ IRODALMI ÉS KÖZNYELV SZÜLETÉSE

A reformáció az elindítója a magyar nyelvi sztenderdizációnak, azaz az irodalmi és a köznyelv egyesülésének. A XVI. századig ugyanis nem volt egységes irodalmi nyelvünk. A magyar sztenderdért két nagyobb nyelvjárási terület versengett: a keleti és a nyugati. A keleti győzött, s ennek legfőbb oka az a széles ívet kirajzoló északkeleti nyelvjárásban szü-

1 „A Sylvester-nyomda néhány fametszetdúca a későbbiekben már Huszár Gál reformátori munkáját szolgálta, s Sylvester nyomdása, Abádi éppen úgy protestáns prédikátorrá vált, mint a tudós öccse, Sylvester Mihály. Ilyen háttérrel erőltetett föltevésnek tűnhetett, hogy az 1541-es *Újszövetség* csupán egy erasmista katolicizmus terméke, hiszen lutheránus kapcsolatokat mutat. Az is igaz ugyanakkor, hogy Sylvester az életének utolsó nyolc évét Bécs katolikus egyetemén töltötte, s nem került összeütközésbe az uralkodó vallással. A felekezeti frontok – a fellobbanó indulatok ellenére – valójában még nem voltak merevek, s az átmenetiségben az erasmista attitűd egyelőre életképesnek bizonyult.” (Mányoki 2016)

2 <http://zope.lutheran.hu/honlapok/protestans/felvidek/galszecs/galszecsistvan?detail=1>

letett Károlyi-féle *vizsolyi biblia* nyelve volt – amely évszázadokra meghatározta a magyar nyelv fejlődését. Ennek nyelvét terjesztették a sárospataki, debreceni, kolozsvári iskolák. Az egyszerű abaúji falu, Vizsoly a *Biblia* miatt vált turistalátványossággá, s ezzel a szlogennel fogadja a látogatót: „*A református Betlehem...*” A későbbiekben Kazinczy Ferenc nyelvújító munkássága is ehhez a tájhoz kötődik. Tehát Károlyi és Kazinczy: mai magyar irodalmi és köznyelvünk megalapozói.

A magyar stílus történetében a XVI. századi biblia- és zoltárfordítások önálló protestáns biblikus-zoltáros stílust alakítanak ki Szabó Zoltán (1986: 52–56.) szerint. A *Károlyi-biblia* nyomán terjedt el pl. az *Olyan fősvény, mint a hét szűk esztendő; Úgy áll, mint a Sion hegye*. A stílus sajátosságai: bibliai képek, zoltáros bűnbánati hangnem, zord erejű, komor, őszövségi tónus. Nagy hatással volt a következő évszázadok íróinak stílusára egészen a XVIII. század végéig. A XX. században, például Ady verseiben a stílusújítás forrásává vált. (A *Károlyi-bibliával* kapcsolatba hozható szállóigék, szólásmondások, közmondások egy egész kötetet töltenek meg: Csizmadia 1990.)

A protestáns bibliáknak nyelvi-stílusbeli hatása azért volt nagyobb, mint a katolikusokénak (pl. Káldi György 1626-os *Bibliája*), mert a protestánsoknál a bibliaolvasásnak nagyobb volt a szerepe, mint a katolikusoknál. Hallottam olyan véleményt, hogy a protestáns országokban ma is kimutatható jobb szövegértés egyik oka a rendszeres bibliaolvasásban rejlik.

A RETORIKA SZÜLETÉSE

Az anyanyelvűség programja mellett nem lett, nem lehetett volna sikeres a reformáció, ha nem állt volna rendelkezésére néhány fontos művelődési lehetőség. Ezek a következők voltak: a) könyvnyomtatás, b) retorika, c) vándorprédikátor, d) gyülekezeti éneklés, e) iskolák.

A reformáció abban a pillanatban érkezett, amikor egy, a kommunikációs világot éppen átformálni induló jelenség, a Gutenberg-galaxis terjedni kezdett. A reformáció első évszázada egybeesik a kézírásos kultúra visszaszorulásával, a könyvnyomtatás fokozatos elterjedésével. Kiss Jenő egyenesen azt mondja: „*a reformáció kezdettől fogva kommunikáció-technológiai fölénybe került a katolicizmussal szemben*”.³ A reformáció érkezése egybeesik az ókori retorika újrafelfedezésével. Az ókori retorikusok tudományos alapon feldolgozták, leírták a meggyőzést, amelynek gyakorlatát a mai napig alkalmazzuk. Az ókori retorikát a reneszánsz és a humanizmus éleszti fel, s elsőként a reformáció kezdi használni. Az első hazai retorika szerzője Pécseli Király Imre (1591 k.–1641 k.) református prédikátor, a XVII. század első felének legjobb protestáns költője. 1612-ben jelent meg *Isagoges Rhetroricae (Bevezetés a retorikába)* című könyve (összesen három kiadásban), de 1656-ban Nagyváradon is kiadták retorikát (Adamik–A. Jászó–Aczél 2004: 211–212.). Az első magyar nyelvű retorika szerzője: Medgyesi Pál református egyházi író 1650-ben Bártfán adta ki *Doce praedicare (Tanítás prédikálni)* című munkáját, amely a prédikációírás szabályait táblázatba foglalja (Adamik–A. Jászó–Aczél 2004: 168.). Az efféle gyakorlati prédikációsabályok forrása vagy mintája – az ókori retorikák nyomán – Luther Márton lehetett, aki az *Asztali beszélgetésekben* táblázatban (lásd mellékelve) sorolja fel a „*világnak tetsző*” és az „*Istennek kedves*” prédikátor ismérveit (Luther 2015: 15–16.).⁴

3 Kiss Jenő: A reformáció és a magyar nyelv. <http://evangelikus.hu/BESZ-Kiss-Jeno-eloadas>

4 Köszönöm Szabó Lajos professzor úrnak (Evangelikus Hittudományi Egyetem), hogy felhívta rá a figyelmemet.

A világnak tetsző prédikátor	Istennek kedves prédikátor
Legyen nagy tudományú.	Képes legyen helyesen és igaz módon tanítani.
Legyen szép orgánuma	Jó feje legyen.
Legyen ékesszóló.	Jól tudja magát kifejezni.
Legyen szép küllemű, hogy kedveljék a lányok és a menyecskék.	Jó hangja legyen.
Pénzt ne kapni, hanem adni akarjon.	Jó emlékezőtehetsége legyen.
Olyasmit mondjon, amit az emberek szívesen hallanak.	Vegye észre, mikor kell abbahagynia.
	Meggyőződéssel és serényen végezze munkáját.
	Tegye föl rá életét és véré, vagyonát és becsületét.
	El kell tűrnie mindenkitől a támadásokat és bántalmakat.

Van újra retorika, akkor új erőre kaphat a prédikáció. A XVI. században felbukkan a már névvel ismert vándorénekes (lantos), s mellette a vándorprédikátor. Róluk írja Szerb Antal: „ezekben a kimeríthetetlen erejű igehirdetőkben ölt testet magyar földön az új kor emberideálja, az autonóm személyiség”⁵ Ebben a korban születik meg a magyar szónoki stílus, s annak választékos, szépen zengő, bibliai képeket, idézeteket használó protestáns prédikatori változata, amely mindmáig jellemzője a protestáns felekezeteknek. Ilyen vándorprédikátor volt Sztárai Mihály és Skaricza Máté, akik a török időkben református hitre térítették az Ormánságot. A közösségszerveződést a közös felolvasás és éneklés élményével erősíti a reformáció. „Nyelvhasználatuknak része lett a választékos, ünnepélyes nyelv, az egyházi szertartásban, az istentiszteleteken magyar nyelven olvastak fel a Bibliából és persze magyarul énekeltek a zsoltárokat is.”⁶ Fontos újítás, hogy a kórus helyett bevezetik a gyülekezeti éneklést. A közös éneklés a hit megélésének fontos eszköze lett. A közös éneklést szolgálták a zsoltárfordítások, a magyar nyelvű énekeskönyvek, amelyek számos éneke a mai napig használatban van. És ne feledkezzünk meg az iskoláról sem. A reformáció széles körű iskolahálózatot hozott létre az elemi iskolától a gimnáziumon át a főiskoláig. Az 1530-as, 1540-es években alapítják a sárospataki, a debreceni, a pápai, később a nagyenyedi református, illetve a pozsonyi, a lőcsei, az eperjesi és a nagyszebeni evangélikus kollégiumokat.

A FELEKEZETI KÜLÖNBESÉGEK NYELVI MARADVÁNYAI

A reformáció eredményeként két nyelvi jelenség mindmáig fennmaradt. A magyar helyesírás történetében egészen a XIX. századig számon tartjuk a nyomdászok által kialakított és képviselt katolikus és protestáns helyesírás közötti különbséget. A *c*-vel jelölt hangot a katolikusok *cz*-vel, a protestánsok *tz*-vel jelölték. A *cs* hangot a katolikusok *ch*-val, a protestánsok *ts*-sel. Régi templomi feliratokon máig tanulmányozható ez az eltérés, pl. *Ditséret*.

5 Idézi: Kiss Jenő: A reformáció és a magyar nyelv, i. m.

6 Kiss Jenő i. m.

A különbség a XX. század eleji helyesírási egységesítésben eltűnt, de fennmaradt a családnevekben: *Madách, Babits, Rácz~Raátz* stb. (A katolikus-protestáns helyesíráshoz lásd: Kniezsa 1959.)

A felekezeti különbségek némely terminológiai különbsége ugyancsak máig fennmaradt. A katolikus terminológia (*elsőáldozás, mise, litánia, plébános*) mellett kialakult a protestáns kifejezések (*konfirmáció, istentisztelet, zsoltár, lelkész*). A katolikusok *vízözön* összetett szava a protestánsoknál helycserés formában *özönvíz*. A bibliai nevek esetében kis kiejtésbeli különbség is létrejött a katolikusok és a protestánsok között: *Izaiás* és *Ézsaiás*, *Samária* és *Szamária*. A vallási köszöntésekben is megvan a különbség: *Dicsértessék a Jézus Krisztus!* (katolikus), *Erős vár a mi Istenünk!* (evangélikus), *Áldás, békesség!* (református). (A felekezeti nyelvi különbségek miatt van szükség felekezeti helyesírási, nyelvhelyességi útmutatókra, pl. *Útmutató...*, 2006, Református..., 2007, valamint vallási szószedetekre, pl. Erdős–Kiss 2016.)

A REFORMÁCIÓ STÍLUSA

Érdekes kérdés, hogy a reformáció nyelvi stílusa mennyire egynemű. Nem fedezhető fel retorikai vagy poétikai különbség az egyes felekezetek megnyilvánulásaiban. „*Az ágostai, a helvét reformáció alkotásai, valamint a Szentháromság-tagadók írásai sem különböztethetők meg szövegezésük, nyelvezetük alapján. A bennük feldolgozott műveltséganyag is nagyjából azonosnak mondható*” – írja Ács Pál (2009). Tartalmi, teológiai eltérés azonban van. „*A régebbi »debreceni« típusú énekeskönyvek egyik jellegzetessége volt a lutheránusokkal ví-*



A debreceni Református Nagytemplom (A szerző felvétele)

vott úrvacsorai küzdelem. A legtöbb vitára okot adó »Valaki Krisztusnak vacsoráját veszed« kezdetű ének két, homlokegyenest eltérő – lutheránus és helvét – szövegváltozatban terjedt.» 1602-ben a debreceni református énekeskönyvet szerkesztő Újfalvi Imre mindkét változatot közölte: ez a „mindkét protestáns felekezet irányában nyitott úrvacsorai énekválasztéka egyedülállók a magyar reformáció történetében”, s talán egyfajta ökumenének a hírnöke.

A reformáció gyors térhódítása után újra felerősödtek az ellentétes tendenciák. Felbukkant az ellenreformáció, az újrakatolicizálás. Lehet, hogy a reformáció ereje némiképpen csökkent, de azért nem véletlenül nevezik sokan a református vallást „magyar vallás”-nak, s nem véletlen, hogy Debrecen a „kálvinista Róma”. A reformáció óriási szellemi, műveltségi és nyelvi hatása a másokkal való vitában, folyamatos diskurzusban alakult, és eredménye az ebből fakadó „türelem”, megértés és elfogadás. Azzal kezdtem, hogy Luthernek és Kálvinnak köszönhetjük talán, hogy ma magyarul beszélünk. De azt se feledjük, hogy a katolikusok „adták” Luthert, és a reformátusoknak köszönhetjük a legnagyobb magyar érseket (Pázmány Pétert).

A reformációnak meghatározó szerepe volt az anyanyelvi kultúrában. Létrejött és terjedni kezdett az anyanyelvi műveltség. Alapjaiban változott meg a magyarság viszonya anyanyelvéhez. Az anyanyelv megteremtette a nemzeti közösségé válás alapjait: irodalomban, költészetben, énekekben, zsoltárokból, részben a tudományos értekezésekben. Az anyanyelvi gyakorlatot nagy mértékben segítették az iskolák, a (vándor)prédikátorok, a hitviták és az iskoladrámák. Elkezdődött a latin holt nyelvvé válása, a magyar nyelv emancipációja, valamint a sztenderdizáció, az irodalmi és a köznyelv kialakulása. A XVI. századi tragikus magyarországi politikai helyzetben, az ország széthullásakor a „nyelv a magyar állam széthullása után átvette a nemzeti együvé tartozás jelképének szerepét és képviselőjét” – írja Nemeskürty István (2003: 65.). Ez a példa sajnos újra időszerű lett a XX. században. A nyelv ismét kapott és kap is ilyen nemzetmegtartó, identitáserősítő szerepet.

Balázs Géza

Irodalom. Adamik Tamás–A. Jászó Anna–Aczél Petra, 2004: Retorika. Osiris, Budapest; Erdős Attila–Kiss Gábor, 2016: Vallási szavak kisszótára. Tinta Könyvkiadó, Budapest; Csizmadia Károly, 1990: Bibliai eredetű szállóigék, szólásmondások, közmondások. Második kiadás. Hazánk, Győr; Csűry Bálint, 1940: Károlyi Gáspár bibliafordításának nyelvi hatásához. Magyar Nyelv, 1940: 238–248; Dömötör Adrienn, 2006: Régi magyar nyelvemlékek. Akadémiai, Budapest; Kniezsa István, 1959: A magyar helyesírás története. Akadémiai, Budapest; Luther válogatott művei. 6. Prédikációk. Luther Kiadó, Budapest, 2015; Nemeskürty István, 2003: Kis magyar művelődéstörténet. 5. kiadás. Szent István Társulat, Budapest; Református nyelvhelyességi útmutató, Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár, 2007; Szabó Zoltán, 1986: Kis magyar stílustörténet. 3. kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest; Útmutató egyházi kifejezések helyesírásához. Szent István Társulat, Budapest, 2006.

Internetes források. Ács Pál, 2009: Reformáció és anyanyelvű irodalom. www.historia.hu/userfiles/files/2009-0910/Acs.pdf. 2017. április 13.; Kiss Jenő: A reformáció és a magyar nyelv. <http://evangelikus.hu/BESZ-Kiss-Jeno-eloadas>. 2017. április 13.; Mátyóki János, 2016: ...szól néked az itt magyarul – Sylvester János, az első teljes magyar nyomtatott Újszövetség fordítója. Evangélikus Élet, 2016.11.15. <http://www.evangelikus.hu/sylvester-bibliaforditas>. 2017. április 18.

Unitárius reflexió a „Reformáció 500” emlékévre

Ebben az évben a protestáns egyházak szerte a világon a Luther Márton és szellemi köre által intézményesített egyházi reformáció fél évezredes évfordulóját ünneplik. Az unitárius egyháznak, illetve híveinek, a magyar antitrinitárius egyistenhívőknek a hazai *Reformáció 500* ünnepségsorozat különös keretet adott. A jubileumi év történéseiből nagyjából kiderült, miként vélekednek rólunk, unitáriusokról a protestáns testvéregyházak. 2013 őszén az unitárius közösség meglepődve és értetlenül vette tudomásul, hogy a Reformáció Emlékbizottságból kimaradtunk. Értelenségünket tovább fokozta, hogy az emlékbizottságban a lutheránus és a református egyházak képviselői mellett helyet kapott a római katolikus egyház képviselője is, miközben nekünk nem jutott már hely. Ez az azóta is magyarázat nélkül maradt történet bizonyos értelemben élesen előre vetítette, hogy az idei év ünnepein mennyire számolnak velünk – főleg Magyarországon – a magyar protestáns testvéregyházak képviselői. Ebben a kijózanító értelmezési keretben érdemes áttekinteni, kik is vagyunk mi, a Kárpát-medencében élő, legderülátóbb becslések szerint sem több, mint nyolcvanezer magyar unitárius, és mennyire van jelen, mennyire látható a Magyar Unitárius Egyház intézménye által egybetartott közösségünk a keresztény egyházak horizontján. A XVI. és XVII. századot kutató történészek (nem csak az egyháztörténészekre gondolok) közül többen a *magyar* reformáció savát-borsát az Erdély első protestáns püspökének, Dávid Ferencnek a tanításaira alapozó unitárius vallásban és egyházban látják. A magyar közbeszédben többen kiemelik, hogy az unitárius az egyetlen magyar alapítású vallás és egyház. Jelen írásnak nem feladata ismertetni az egyistenhívők 450 éves történetét, azt azonban kijelenthetjük, hogy nem az unitáriusokon múltott, hogy a Kárpát-medencében megőrizzük a XVI. századi felekezeti számarányunkat.

A XVII. században az unitárius vallás csak Erdélyben tudott megkapaszkodni, annak ellenére, hogy például Nagymaros és Székesfehérvár vidékén, valamint Baranyában a XVI. század utolsó évtizedeiben az unitarizmus meghatározó vallás volt (például Pécssett egy XVII. század elején keletkezett jelentés szerint csaknem kétszer annyi unitárius hívő élt, mint magyar és szláv katolikus összesen). Közel 250 év számkivetettség és küzdelem után az egyistenhívők szeretetközössége a XIX. század második felében ismét meg tudott erősödni. Hitelveink és közösségi erkölcsi normáink nemcsak kiállták az idő próbáját, hanem olyan világgép fundamentumának bizonyultak, amelyben a magyar és a nem magyar hívő emberek Isten és ember szolgálatát ismerték fel. A többnyire Ferencz József püspökségének idejére (1876–1928) eső második „aranykorban” sikerült végérvényesen gyökeret eresztenünk Erdély magyarok lakta nagyobb városaiban, illetve Budapesten. Ferencz püspöksége idején alakultak meg a városi egyházközségek, épültek fel a méretükben addig nem szokványos unitárius templomok, illetve erősödtek meg egyházi intézményeink, különös tekintettel a kolozsvári, a tordai és a székelykeresztúri kollégiumokra. Lélekszámban is gyarapodni kezdett a közösség. Bizonyára mindezek következménye volt, hogy a Monarchia, majd később a csonka Magyarország közhatalma az unitárius egyházat a négy történelmi egyház egyikeként tartotta számon. Az I. világháborút követően Erdély elvesztése, aztán a II. bécsi döntés után Észak-Erdély Magyarországhoz, Dél-Erdély Romániához csatolása már-már megoldhatatlan kihívások elé állította a közösséget. De a legnagyobb próbatételt a II. világháborút követő kommunista egyházüldöző diktatúrák jelentették. Csak a Gond-

viselőnek köszönhetően sikerült átvészelnii azt a négy évtizedet, amelyben az államhatalom nyilvánosan meghirdetett célkitűzése volt a vallási közösségek és az egyházi intézmények megszüntetése.

Ma a Kárpát-medence unitárius térképe jószerével megegyezik a már említett „aranykor” geográfiájával. Mivel az urbanizáció az unitárius közösségek erőforrásait is jelentősen átrendezte, legnagyobb gyülekezeteink immár kivétel nélkül városiak.

Erdélyben és Magyarországon összesen 194 unitárius anya-, társ-, leány- és szórvány-egyházközség gyülekezetében hirdetik vasárnaponként Isten ígését. 2017-ben összesen 123 gyülekezeti, 3 kórház- és 1 ifjúsági lelkész van az egyház kötelékében. 2012-ben a magyarországi és az erdélyi egyházrész intézményileg is egyesült. Azóta Magyar Unitárius Egyház az elnevezése az unitárius szeretetközösség intézményi hátterének. Az egyházat Magyarországon és Romániában bevett egyházként ismeri el az államhatalom. Az egyház 6 egyházkörre és a magyarországi egyházkerületre tagozódik. Az egyházi intézményrendszer fundamentuma az egyházközség, amely majdnem teljes körű önrendelkezéssel szervezi és irányítja a gyülekezeti élet minden részletét. Az egyházközség mindennapjait a lelkész és a gondnok által közösen elnökölt keblbi tanács (presbitérium) vezeti, legfőbb egyházi fóruma az egyházközség közgyűlése. Az egyetemes egyház kiemelt hatóságai az Egyházi Képviselő Tanács, a Főtanács és a Zsinat. Az egyetemesség munkáját egyháztársadalmi szervezetek (például az Országos Dávid Ferenc Ifjúsági Egylet és a Gondviselés Segélyszervezet), valamint szakmai bizottságok segítik és teljesítik ki. Az egyetemes egyházat azonos értékű felhatalmazással a püspök (Magyarországon a püspöki helynök) és a főgondnokok képviselik.

2017-ben Erdélyben két egyházi közoktatási intézménnyel rendelkezünk. Kolozsváron a János Zsigmond Unitárius Kollégiumban, míg Székelykeresztúron a Berde Mózes Unitárius Kollégiumban neveljük a jövő unitárius és más felekezeti nemzedékét. Magyarországon eddigi erőfeszítéseink nem jártak sikerrel, sem Budapesten, sem vidéken nem sikerült az egyház fenntartásába venni közoktatási intézményt. Szándékainkról természetesen nem mondtunk le, kedvezőbb helyzetben ismételten jelentkezünk az illetékes állami szerveknél.

Bölcsődénk és óvodánk jelenleg Kolozsváron működik, de hamarosan Brassóban bölcsődét, Székelykeresztúron, Marosvásárhelyen és Sepsiszentgyörgyön pedig óvodát nyitunk.

A lutheránus és a református egyházzal közösen tartjuk fenn a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetet, amelynek keretein belül valósul meg az unitárius lelkészképzés és továbbképzés. Őt unitárius teológiai tanár jelenti lelkészképzésünk magját. Egyházunk jelenleg kizárólag a Kolozsváron megszerzett lelkészi képesítést ismeri el. Az elmúlt évtizedben évfolyamonként 4–6 hallgató kezdte el teológiai tanulmányait. A magyarországi lelkészképzés jelenleg nem megoldott, emiatt a hazai lelkészutánpótlás gyakran megoldhatatlan problémákkal szembesül.

A múltunkat dokumentáló, hiányosan megmaradt gyűjteményeinket a kolozsvári központi épületünkben található levéltárban és könyvtárban őrizzük. A budapesti Dr. Szent-Iványi Sándor Unitárius Gyűjtemény könyvtárának és levéltárának elsődleges gyűjtőköre a magyarországi egyházkerület. A gyűjtemény a közeljövőben múzeumi kiállítóhellyel is bővül.

Műemléki szempontból a legjelentősebb erdélyi unitárius templomok Énlakán, Nagyajtán, Sepsikilyénben, Homoródkarácsonyfalván, Árkoson, Nyárádszentlászlón, Kövenden, Várfalván és Székelyderzsben találhatók. Utóbbi ezidáig a romániai magyar vonatkozású műemlékek közül az egyetlen az UNESCO épített (világ)örökségi jegyzékén. Magyarországon elsősorban az egykori Koháry utcai (ma Nagy Ignác utcai) templomos ingatlanunkat érdemes kiemelni, amely Pecz Samu egyetemi tanszékvezető professzor tervei alapján,

a Budapesti Unitárius Gyülekezet hívei és lelkes támogatói (köztük Jókai Mór) által, két év alatt épült fel. Az 1890 őszen felszentelt unitárius sionunkban található a hazai egyházi intézményeink, ide tervezzük múzeumunkat és egyházi szakkollégiumunkat is. Külön is említésre méltó a Pestszentlőrincen, a Havanna-lakótelep közepén megmenekült templomunk, amit a Trianoni békediktátumot követően Magyarországra menekült székely atyafiak építettek és szenteltek fel 1936-ban. Vidéken legjelentősebb templomunk Hódmezővásárhelyen található.

„... a prédikátorok az evangéliumot prédikálják, hirdessék, kiki az ő értelme szerint, és az község, ha venni akarja, jó, ha nem pedig senki kényszerítéssel ne kényszerítse az ü lelke azon meg nem nyugodván, de oly prédikátort tarthasson, az kinek tanítása ő néki tetszik. Ezért pedig senki az superintendensök közül, se egyebek az prédikátorokat meg ne bántassa, ne szidalmazassék senki az religióért senkitől, az elébbi constitutiók szerént, és nem engedtetik ezt senkinek, hogy senki fogsággal, avagy helyéből való priválással fenyegezzön az tanításáért, mert a hit Istennek ajándéka, ez hallásból lészön, mely hallás Istennek ígéje által vagyon.” Dávid Ferencnek bizonyára fontos szerepe volt abban, hogy János Zsigmond (II. János magyar király) az 1568-as tordai országgyűlésen elfogadtassa az előbb idézett, haladó szellemű és sok szempontból Európában is unikális határozatot. A határozatból a vallási türelem imperatívusza mellett felsejlik az egyházalapító püspök szellemi univerzuma is. Dávid tanításainak következményeként az elmúlt évszázadokban nem voltunk és most sem vagyunk hittérítő egyház, emiatt értékeinket az indokoltnál ritkábban mutatjuk meg, és nem használjuk kellően a nyilvánosság erejét.

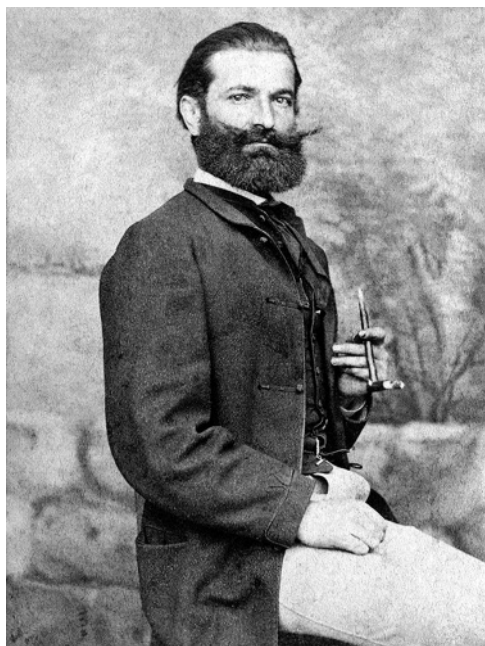
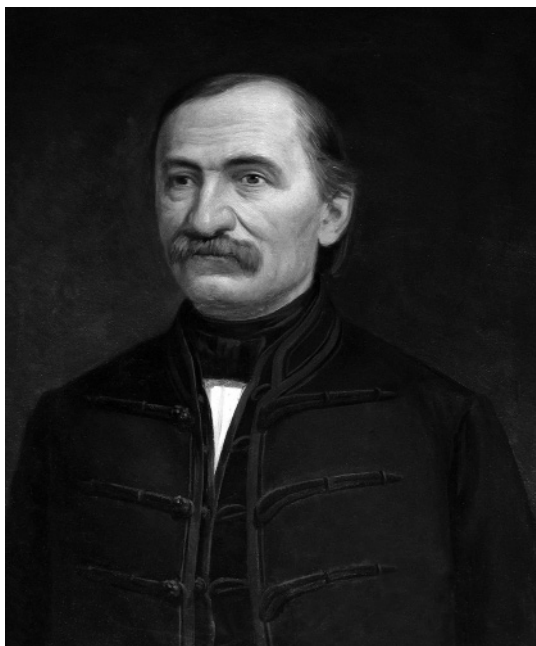
Ennek is következménye, hogy alig vannak olyanok, akik tudják, hogy Bölöni Farkas Sándor unitárius hite mennyiben határozta meg írói munkásságát. Sokan ismerik a néprajzkutató Kriza Jánost, de nagyon kevesen tudják róla, hogy 14 éven át volt egyházunk püspöke. A *Székelyföld leírása* című monográfia szerzőjét, a szociográfus, író és politikus Orbán Balázst „a legnagyobb székely”-ként emlegetik, de csak unitárius körökben tartjuk számon, hogy betért atyafiként a teljes vagyonát szeretett egyházának adományozta. A világon a legismertebb magyarnak, Bartók Bélának választott vallása az unitárius. Fia, ifjabb Bartók Béla főgondnok elődömként szolgálta egyházunkat. Brassai Sámuel sokan az utolsó erdélyi polihisztorként ismerik, de kevesen emlegetik a kolozsvári unitárius kollégium tanáráként.



*A Budapest Nagy Ignác utcai
unitárius sion*



*A pestszentlőrinci
unitárius templom*



Kriza János

Orbán Balázs

1861-ben Kriza János és Nagy Lajos unitárius kollégiumi tanárok alapították a *Keresztény Magvető* egyházi és közművelődési arcélú folyóiratot, ami a magyar nyelven megjelent sajtótermékek közül azóta a leghosszabb életűnek bizonyult. Az egyház további nyilvánosságai a Kolozsváron megjelenő *Unitárius Közlöny*, illetve a Budapesten kiadott *Unitárius Élet*.

2018-ban mi, a Kárpát-medencében élő magyar unitáriusok egyházunk megalapításának 450. évfordulójára fogunk emlékezni. Szerény képességeink és lehetőségeink teljességét bevetve megkíséreljük nemzettársaink figyelmét Erdélyben és Magyarországon a keresztény egyistenhívő közösségre felhívni. A jövő esztendő kiváló lehetőséget ad a hiányok pótlására, közösségi értékeink szélesebb körben való megismertetésére. Ebben az évben Magyarországon elvétve, Erdélyben pedig töredékesen tudtunk a világ előtt meg- és bemutatkozni. A világ felé való erőteljesebb nyitást többek között az is indokoltá teszi, hogy az elmúlt két évtizedben még a protestáns testvéregházaink elbeszéléseiben is felerősödött az egymással szemben tanúsított türelmetlenség, illetve az emlékezetpolitika legújabb színterévé vált a magyar egyháztörténet. Egyre több egyházi vezető felekezete érdemeinek méltatásával több időt tölt, mint Isten országának alázatos építésével. Nem is olyan régen, a kommunista elnyomás kényszerében a felekezetek közötti testvériesség, ahogy mondtuk: az ökumené rég (vagy soha) nem látott magasságokban szárnyalt. Sem az egyházi, sem a világi közbeszédben nem volt téma az unitáriusok szentháromság-tagadásának kérdése, senki nem kérdőjelezte meg az egyistenhívők keresztény voltát, amit az utóbbi időben főleg Magyarországon egyre többen vitatnak. Főgondnokként nem tisztem teológiai vagy egyetemes egyháztörténeti vitákba bocsátkozni senkivel. A wittenbergi 95 tétel fényében ugyanakkor mély aggodalommal szemlélem ezt a legújabb kori, rossz értelemben vett fundamentalista szemléletet. Túl azon, hogy ezek a felvetések hitükben mélyen sértik az unitárius hívő-

ket, az egyre szekularizáltabb, a történelmi egyházaktól elforduló világunkban nemcsak a keresztény unitáriusok, hanem a hívő emberek számára is teljességgel értelmezhetetlen spekulációk. Mi, unitáriusok a hitet Isten ajándékának tekintjük. Abban reménykedünk, hogy azt, amit az egy igaz Isten segédelmével a reformáció 500. évfordulóján nem sikerült megvalósítani, a jövő esztendőben be tudjuk majd pótolni.

Soli Deo Gloria!

Elekes Botond

A reformáció a képzőművészetben*

Alább két képet elemzünk. Az egyik Rembrandté, a másik Munkácsyé. Egyikük sem a reformáció századában élt, hanem valamivel később. Őket nem az idő, hanem a lényeglátás avatja az Ige festőivé. Ők ecsettel prédikáltak. Festményeik a reformációban újra felismert Igének a gyümölcsei. Ettől olyan mély értelmű mindegyik. A „logos,” az Ige szólal meg rajtuk keresztül, mégpedig úgy, hogy – az Ige természetéhez híven – tanítja, vigasztalja, önismeretre segíti a szemlélőt.

REMBRANDT „A PÁSZTOROK IMÁDÁSA” CÍMŰ FESTMÉNYÉNEK ÜZENETE

Rembrandt 1646-ban festette *A pásztorok imádása* című műalkotását, a szenvedő és *Biblián* élő emberek mély látásával – amelytől művei sokak számára valóban „élet-változtató”¹ hatásúak lettek. Személyes tragédiák sora vezetett idáig. Három gyermekét vesztette el néhány hetes korukban, csak a negyedik, Titus érte meg a felnőtt kort, aki 1641-ben született. A következő évben, 1642-ben meghalt a felesége, Saskia. Mindössze nyolc évnyi közös út adatott nekik, az is át-meg átszántva a halállal. Négy évvel Saskia halála után festette meg *A pásztorok imádását*. Ő maga így vall erről:

„Saskia halála után kezdtem ráébredni, hogy sem a mi büszke hollandus világunkban, sem egyáltalán a világban, de mégcsak nem is a Rómát legyőzni vélő Genf egyháziasságában rejlik a megtartó erő, hanem egyes-egyedül az igazán megújult, megtért lelkek közösségében. Ezért kezdtem Jézus szüleit, vagyis az ő hármas együttesüket ábrázolni. A születéstörténet számomra nem az itáliai mesterek érzelmes beállítása, hanem egynéhány ember mély, belső összetartozása. A meghitt félhomály, a belülről kibontakozó és szétáradó világosság, az egyszerű taglejtések mind-mind ezt kívánják megpecsételni.”²

A gyermek Jézust mintegy fénycentrumba helyezi a festő. Ragyogó fénye vonja magára első pillantásunkat. Valami mély, belső, immanens világosság ez. Olyan fehér, mint a nap, de több is, mint amit bármely világítótést okozhat, mert ez „doxa”, Isten dicsőségének ragyogása. A teremtésre emlékeztet: előbb lett a világosság, s csak utána lettek a világítótestek: a nap, a hold és a csillagok. Rembrandt ecsettel hirdeti az ígét: „A világosság a ső-

* Elhangzott a XLV. Országos Honismereti Akadémián, Sárospatakon 2017. július 5-én.

1 Wright, Christopher: Rembrandt and his Art. Hamlyn, London, New York, Sydney, Toronto. 1975. 11.

2 Reisinger János: Mit, miért, hogyan rajzoltam és festettem. Rembrandt Harmenszoon van Rijn. A tékozló fiú keresése 1606-2006. BIK Könyvkiadó és az Oltalom Alapítvány, Budapest, 2006-2007. 117.

tétségben fénylik...” (Jn 1,5). A Jézusból áradó világosság legyőzi a sötétséget. A világosság: az élet. „Benne élet volt, és az élet volt az emberek világossága” (Jn 1,4). Ez a világosság és ez az élet, amely a halált is legyőzi, ragyog a Feltámadott arcán a Jelenések Jánosának bizonyásgtétéle szerint úgy „*mint amikor a nap teljes erejével fénylik*” (Jel 1,16). Karácsonyhoz hozzátartozik a fény: ünnepi kivilágítások, csillagszóró, gyertya, amelyek tudva-tudatlanul azt hirdetik, hogy a világosság győz a sötétség felett.

Mögötte: Mária. Karácsony mindig két személy egymáshoz való mély, belső kapcsolódása: Jézusé és az őt befogadó emberé, ahogyan a prae-egzisztens Jézus igent mondott Máriára, és Mária alázatosan igent mondott Jézusra. Az angyal szavára fogant; és méhébe fogadta Jézust.

József az édesanya és a gyermek fölé magasodik úgy, ahogy a sátor szokta oltalma alá vonni a védelmére vágyókat. Férfiúi jelenléte biztonságot jelent a törékeny asszonynak és a gyermeknek. Itt kissé háttérben marad – mint az evangéliumokban –, de máskor ő az angyal által megszólítható, vezethető, feladattal terhelhető fél (Mt 2,13–15; Mt 2,19–23). Egyikük szerepe sem alávalóbb a másiknál. Így teljes a család.

A kép középpontját a család jelenti, ahová Jézus érkezett. Rembrandt azonban nem teszi a boldogság végső forrásává a családot. Túlmutat rajta a lelki közösségig, ami a pásztorokban testesül meg. Hogyan is mondta a fenti idézetben? „... *a megtartó erő [...] egyes-egyedül az igazán megújult, megtért lelkek közösségében*” rejlik. Tehát létezik egy olyan lelki közösség, amelyet Jézus vonz maga köré, amely pótolhatja a családot, és ez a gyülekezet!

A pásztorok „gyülekezetében” látható egy öregember, aki lámpát tart kezében. Őrálló. Talán az előző nemzedékek sorát sűríti magába. Azokat a prófétákat és bölcs öregeket, akik reménykedve várták a Messiást. Szavaik életben tartották a reménységet az idők teljességéig, amikor az igazi világosság megjelent. Fényük csak szövetnek volt, de elegendő arra, hogy a korszakok sötét útvesztőiben a rájuk bízottak el ne tévelyedjenek. Ilyen lámpás-ember volt az agg Simeon és az élemedett korú prófétaasszony: Anna (Lk 2,25–38). Fényük azonban már helyet ad a ragyogóbb fénynek. Ilyen lámpás-emberek lehetnek a bölcs tanítók, a nagyszülők és kegyes életű családi ősök is.

Az emberek arcát az a fény világitja meg, amely Jézusból árad. Ez tükröződik vissza a körülötte lévő emberek arcán, hiszen ez az, ami „... *megvilágosít minden embert*” (Jn 1,9). Minél közelebb lép hozzá valaki, annál jobban ragyog fel rajta a krisztusi világosság, annál teljesebb lesz benne az élet – és a karácsonyi ünnep.

Jobbra, a kép alsó sarkából előbukkan egy kisfiú, aki a kutyájával játszik. A gyermekek általában szeretik az állatokat, a kisfiúk különösen a kutyákat. Látványa örömet ébreszt – az ünnep velejárója az öröm (vö. Lk 2,10)! Nagyjából a gyermek Jézus és édesanyja magasságában helyezkedik el. Rembrandt talán saját kisfiát festette oda, aki a kép születésekor ötéves volt. Jézus a gyermekekhez is jött, a játékaik világába. Gyermekként a gyermekeké is lett. Küldetését nem áallja gyermekek játékához hasonlítani (Mt 11,17). Gyermek voltát mindvégig hangsúlyozta, ami az Atya-gyermek relációban valósulhat meg. Csak a megbékélt létben tud „játszani” az ember.³ Akiket szeretnek, azok tudnak játszani – nem azok, akiknek sok játéku van. Nem a birtoklástól, hanem a szabad viszonyulásoktól válhat az élet szép játékká. Isten legfőbb uralmába vetett hit által adatik az életnek könnyedség, természetesség és spontaneitás. Az emberlét sokkal inkább kiteljesedik, ha szabadon, játékszerűen alkothat – műhelyben, íróasztalnál, konyhában és bárhol –, mint a kényszerű munkában. A kreatív karácsonyi díszek, a szépen becsomagolt ajándékok és az ünnepi

3 Vö. Szathmáry Sándor (szerk.): Kincs a szántóföldben. Református Zsinati Iroda, Budapest, 1996. 40.

asztal talán a játékos lét iránti igényt is hivatott megjeleníteni. De értelmét veszített lesz a karácsonyunk, ha Jézusra csak mint gyermek Jézusra emlékezünk. A gyermekek sem csak gyenge gyermeket akarnak látni Jézusban, hanem erős felsőbbrendű hatalmasságot is, akire számíthatnak.

Az, hogy a kutya a képre kerül, nem lehet véletlen. Véletlenül nem fest a festő – legfeljebb intuíciónkra hagyatkozva. Éppen egy kutyáról más összefüggésben írja Rembrandt, hogy „*ahol az emberek összefognak, ott az állatok is felfigyelnek, nem lehetnek közömbösek*”,⁴ vagyis ott megjelennek az állatok is. Vajon itt nem azt fejezi ki, hogy még az állatvilág is felfigyelt arra a rendkívüli eseményre, hogy Isten Fia emberként megszületett?! A kutyát megvetett, tisztátalan állatnak tekintették. S éppen egy kutya jön! Jöhet, a tisztátalan is Jézushoz, mert az istállóban nincs palotaőrség, nincs sorompó, ott nem szednek belépődíjat. A kegyelem mindenkié. Az istállóba mindenki jöhet. Krisztus mindenkié.

A képen látható egy másik gyermek is, akit egy asszony emel föl, hogy lássa az újszülötet. Kilenc felnőtt között három gyermek...! A karácsony a gyermekeké és a gyermek-lelkiületüké. A karácsony akkor teljesebb, ha a karácsonyfa alatt gyermekhang is hallatszik. Legyenek együtt a nemzedékek: a gyermekek, a szülők és az öregek! Örömük így teljesebb lehet.

A képnek gyakran csak az alsó szegmensét veszik figyelembe, s levágják a felső részét, mint kevésbé lényegest. Nem lehet belőle érzélgős karácsonyi hangulatot várni, nem lehet belőle üzenetet csinálni, „csak foglalja a helyet.” Afféle ráadás. Karácsonyainknak és ünnepeinknek csak az emberi-földi megjelenítése érdekli a tömegeket. Az, ami látható az ünnepből. Pedig a lényeg a sötétben bontakozik ki, a kép felső részén!

A gyermek-Jézussal szemben, fönt a gerendázatból kereszt rajzolódik ki.⁵ Erre a hivatalos képelemzés mutat rá. Jézus születésétől kezdve a kereszt felé néz! A keresztre tekintettel vállalta az inkarnációt. Karácsony már nagypéntek fenyegető árnyát is megidézi.

Mi lehet a kép háttérben kirajzolódó nagy „folt”? Ahhoz túlzottan szem előtt van, hogy ne tulajdonítsunk neki jelentőséget. Valami rejtély, titok, „üresség”. Talán a húsvéti üres sír?! Köldök formájú. Ezékiel próféta szerint Jeruzsálem a föld köldöke (Ez 5,5; 38,12). A köldök a föld kozmikus közepét jelzi. Az antik világbéla szerint a föld egy tányérszerű képződmény, amely egy függőleges tengelyre szúródik. A függőleges tengely, amely az eget a földdel összekapcsolja, az „*axis mundi*”, a világfa. Ahol ez a függőleges tengely átszúrja a földet, ott van a „*föld köldöke*,” a világ közepe. A „*föld köldöke*” címért a legkülönbözőbb helyek szálltak versenybe, így pl. Delphi Görögországban és Cusco Peruban, de valószínűleg a szamaritánusok is ezzel az igénnyel tekintettek a Garizim hegyére.⁶ Talán versengve a hellén tradícióval, a rabbinikus hagyomány a föld köldökét Jeruzsálembe helyezte. Ennek megfelelően a középkori térképeken,⁷ az ún. T-O ábrázolásokon („*orbis terrarum*”) a föld országai Jeruzsálem körül csoportosulnak (vö. Ézsa 19,24). Rembrandt jól ismerhette ezt a felfogást. A mai napig látható Jeruzsálemben a Sír-templomban a „*föld köldökének*” kehelylyel jelölt pontja, az *omphalos-kő*.⁸ Rembrandt festményén a „köldök” X alakú gerendázat közepén látható. Görögül a „XP” Krisztus monogramja. A „*föld köldöke*” a világminden-

4 Reisinger i. m. 114. – Vö. az *Éjjeli őrvár* című festményével.

5 National Gallery, London. <http://www.nationalgalleryimages.co.uk/Imagedetails.aspx?q=NG47&ng=NG47&frm=1> 2012. december 18. 15.35^h

6 Zimmerli, Walter: Ezechiel II. 2., Aufl., Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn, 1979. 956.

7 Első kép: *Jeremias, Alfred*: Das Alte Testament im Lichte des Alten Orients. 4. Aufl. J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, Leipzig, 1930. 702.

8 Második kép: *Jeremias, Alfred* i. m. 703.

ség közepe, „nem itt vagy amott” (vö. Jn 4,21!) földrajzi hely, hanem a feltámadott Krisztus, akin keresztül a menny megtartó, életető ereje a világba jött. Az ő monogramjának közepébe kerül a „föld köldöke”-szimbólum. Joggal feltételezhetjük, hogy Rembrandt képén a tárgyalt „rejtély” a „föld köldöke”, a húsvéti üres sír, amelyben legyőzött a halál. Így teljes a megváltás. Ahol karácsonyról (lásd gyermek) és nagypéntekről (lásd a gerendázatban megjelenő kereszt) megemlékezünk, lehetetlen, hogy elfelejtkezzünk húsvétról, a feltámadásról. A születés, a nagypénteki kereszt és az üres sír motívum egy háromszöget zár be, ami Isten szimbóluma, Jézus Krisztus istenségéről tanúskodik.

A képen tett körút végén visszaérkezünk a kiindulópontozhoz, de mélyebbre látunk. A háttérben egy ökor vonalait rajzolódna ki. Érdekes, hogy míg József csak a VI. századtól szerepel a képeken, az ökor és a szamár kezdettől fogva. Ábrázolásukat Origenész (†254) Ézsaiás próféta szavaival kapcsolja össze: „Az ökor ismeri gazdáját, és a szamár az ő urának jászlát; Izrael nem ismeri, az én népem nem figyel rá!” (Ézs1,3). Nyssai Gergely (†394) szerint az ökor a jászol mellett a zsidóságot jelképezi, amely a törvény igájában van, amelyet megköt a törvény.⁹ Hagyományosan szamár is szokott szerepelni a karácsonyi jászolképeken. Itt nem látható. Csak megjegyezzük, hogy Nyssai Gergely szerint a szamár a pogányságra utal, amely a bálványimádás terhét viseli.¹⁰ Így találkozik a jászolbölcsőnél a két nép, akiket Jézus egyként megszabadít.

A kép legmélyén, hátul még egy létra képe bontakozik ki, ami Jákób lajtorjáját juttatja eszünkbe. Jákób álmában az ég kapuját megnyitva látta, s egy létrát, amelyen Isten angyalai jártak le s föl (Gen 28,10kk). Az Bétel volt. Ez Betlehem. Közös bennük az, hogy mindkét helyen megnyílt az ég. De Betlehembben Isten küldötte végérvényesen és visszavonhatatlanul lejött a földre, hogy soha többé ne hagyjon magunkra futásainkban, meneküléseinkben, megaláztatásainkban, bűneinkben, vívódásainkban, vállalásainkban.

Hogy többé ne köre, hanem szívünk hústáblájára legyen írva: „*Ne féljeteK, mert [...] született nékteK ma a Megtartó, ki az Úr Krisztus, a Dávid városában.*” (Lk 2,11 – Károli ford.)

MUNKÁCSY MIHÁLY „GOLGOTA” CÍMŰ FESTMÉNYÉNEK ÜZENETE

Amikor megkérdezték Munkácsyt, hogy miért festi ezt vagy azt, mindig azt mondta: „*mert úgy kell*”. „*Hát csak azt úgy kell, úgy jutott az eszembe*» – felelte egyszerűen, a nagy teremtők öntudatlanságával, de azzal a hatalmas meggyőződéssel, hogy ennek mind úgy kell lenni, mert ő azt úgy képzelte, és másként nem is lehet. Az okát nem tudja, nem is keresi soha, hiszen ő teremt, és nem elemez” – írja Malonyay Dezső, Munkácsy titkára.¹¹

Amikor elemzésbe bocsátkozunk, nem is azt keressük elsősorban, hogy *mit akart kifejezni* a Mester, hanem azt, hogy *mi jut eszünkbe róla. Milyen hatást gyakorol ránk?* Ez a művészet célja. Minél mélyebb, minél összetettebb gondolatokat ébreszt egy mű, annál inkább megsejtjük benne azt az *egyedi, végére érhetetlen, teremtő eszmét*, amely életre hívta, és azt a *tehetséget*, amely formába tudta önteni. Ezt a gondolatgazdagságot *Bibliával a kezünkben* tudjuk megközelíteni leginkább, kimeríteni akkor sem. A mű – nem is elemzése, hanem inkább – értelmezése során igyekszünk a kortárs Malonyay Dezső gondolatait követni, anélkül inkább, mert ő sokat beszélgetett vele, és közelről látta műveinek formálódását.

9 Jézus születése. In: *Seibert, Jutta* (szerk.): A keresztény művészet lexikona. Corvina Kiadó, 3. kiad. 2004. 149. 10 Uo.

11 *Malonyay Dezső*: Munkácsy Mihály. <http://mek.oszk.hu/09200/09243/09243.htm>



Munkácsy Mihály: „Golgota”

Látni akarjuk Jézust – mondták néhányan, a görögök közül a tanítványoknak (Jn 12,21). Az ember vágya ma is ez: látni szeretné Krisztust, az emberré lett Istent. Munkácsy – dacolva a kor teológiai liberalizmusával – láttatta Krisztust: az emberré lett Istent. Nem hagyományos szentképet festett, egyszerre láttatja a szenvedő embert és a szenvedő Istent, egyszersemind a győzelmes Urat is! A londoni *Times*-ban így nyilatkozott „Sosem próbáltam isteni személyt festeni, mivel ami isteni, azt az ember nem képes megfesteni. Én az emberi alakban megjelent Istent akartam ábrázolni.”¹² Krisztus kettős természete titok, mint a fény, amely ha terjed, hullám, ha becsapódik, egy nyaláb anyagi részecske. Munkácsy alkotása láttán fölsejlik valami ebből a titokból. Akár csak úgy, hogy nem győzzük nézni.

„Hogyan is?... Krisztust a XIX. századnak!... Gondolatnak is vakmerő volt [...] a renaissance isten-emberei után. És a saját Jézusát kellett megtalálnia előbb, akiben úgy higgyen, hogy hinni tudjon benne kora és a jövődök népe is. [...] Nem is az okoskodás révén találta ő meg, a mit keresett; az összefoglalóan alkotó lángész segítette hozzá, intuitive látta vászonra képét, [...] valamennyit, ami sikerült. Lapozgatva a bibliát, addig habozik és bizonytalankodik, míg végre megkapja eszméjét s azonnal kész kompozícióban áll előtte képe.”¹³

A *Golgota* 1884-ben készült. Még ugyanabban az évben Párizs után Budapesten is kiállították. Itt egy hét alatt 92 000 ember nézte meg. 1887–88-ban amerikai tulajdonba került: John Wanamaker vásárolta meg. Érdekes adalék a kép történetéhez, hogy egyszer, amikor a tulajdonos vidéki képtárában tűz ütött ki (1907), telefonon azt az utasítást adta, hogy elő-

12 Sz. Kürti Katalin: Munkácsy Mihály Krisztus-trilógiája. <http://vmek.oszk.hu/01300/01358/html/dokumentum.htm#2>

13 Malonyay i. m.

szőr a két Munkácsy-képet mentsek, vakkeretükből kivágva, s a hóra dobva.¹⁴ Később, 1911-től a philadelphiai Wanamaker áruház különtermében állította ki, ahol minden böjti és húsvéti szezonban láthatta a nagyközönség is. A Munkácsy-képek hatására több dél-amerikai város templomaiban helyeztek el másolatokat helyi festőktől.¹⁵ Látni akarja *Krisztust* a XIX. század – éppúgy, mint a XXI. század. Ebben is prófécia teljesedik: „*Néznek majd arra, akit átszúrtak*” (Jn 19,37).

Tér és arány: a korabeli kritikák kifogásolták, hogy Krisztus alakja *nem a középpontban áll*, s hogy ezért *nem felel meg igazán a vallásos eszménynek*.¹⁶ Munkácsy nem érzélgős motívumokkal, hanem *a kereszt térbeli elhelyezésével* juttatta kifejezésre Jézus megvetettségét.

A kereszt a *periférián* – a városon kívül állt. A mózesi törvények értelmében a vétekekért való áldozatot ki kellett vinni a táboron kívülre (3Móz 16,27). „*Mert amely állatok vérét a főpap a szentélybe beviszi a bűnért, azoknak testét elégetik a táboron kívül. Ezért Jézus is a kapun kívül szenvedett, hogy megszentelje a népet tulajdon vére által.*” (Zsid 13,11–12) A hely neve: *Golgota*. Vajon azért kapta ezt a nevet, mert e teraszszerű képződmény formája hasonlított a koponyához? Vagy azért, mert sok koponya volt ott a korábbi kivégzések miatt? Ádám koponyája¹⁷ ott volt eltemetve? Mindegyik állítás mellé felsorakozik kisebb-nagyobb tábor. Mindenképpen *a halál minősített helye*. A korai zarándokbeszámolók szerint a *Golgota* kicsiny hegye kb. embermagasságú, megrepedt szikla, amelyre lépcsőn lehet felmenni.¹⁸ A hely latin elnevezése *Calvaria*. Pontos helye bizonytalan, de legtöbb bizonyíték a Szent Sír templomával beépített hegyre utal Jeruzsálem óvárosában.

„*Nem volt számára hely*” (Lk 2,7) *az emberek között sem születésekor, sem halálakor*. A tanítványi kör vele *együtt* reked kívül a „körön”. Tanítványai is idegenek lesznek a világban. Fizikailag is, de erkölcsileg is „körön kívüli” lett. *Bűnösök közé sorolták* (Ésa 53,12).

A kereszt végül mégsem mellékes térbe esik. Éppen ellenkezőleg: az arany arány mezőben, nem toladó, de hívogató hangsúlyt kapva. Ha meghúzzuk az *arányvonalakat*, azok *metszéspontjába éppen a jobb lator feje* kerül. A *Golgota* rejtjeles középpontja az ember, akiért mindez történik, és akiért nem hiába történt. Krisztus maga pedig továbbra is ott marad a bűnösök egy mezőben.

A két lator: Megfeszítettek „... *vele másik kettőt, jobbról és balról, középen pedig Jézust*” (19,18). Márk „*ezt a kettőt*” éppen azzal a szóval jellemzi, mint János apostol *Barabbást* (Mk 15,27; vö. Jn 18,40)! Ez azt sugallja, hogy ezek *Barabbásnak társai lehettek*.¹⁹ A görög szó jelentése lehet: rabló, bandita, felkelő, lázadó, forradalmár.

A jobb oldali lator *Dismas* a hagyomány szerint, de a *Biblia* nem nevezi meg. Ő a megtérő lator. Oldalt esik a nézőnek, *mégis felénk fordítja fejét – és Krisztus felé*. Ez a mozdulat *távlatot* nyílt számára. „*Emlékezzél meg rólam, amikor eljössz a te királyságodba!*” – kéri Jézust (Lk 23,42). És az ígélet életté változtatja a halált: „*Még ma velem leszel a paradicsomban.*” *Gestas*, a bal oldali, *meg nem térő lator*. Szemben velünk. Földre szegeződik a tekintete, az arca. Bezáródik saját sorsába. „*Perspektívája*” a sír – de még az sem, hanem csak a föld,

14 Sz. Kürti Katalin: Munkácsy Krisztus-képei. In: *Gazda László* (szerk): Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei. Munkácsy Mihály (1844–1900). Nemzetközi Tudományos Emléklülés előadásai. Debrecen, 1994. 79.

15 Uo. 78.

16 Sz. Kürti Katalin: Munkácsy i. m.

17 Origenész ezt a megoldást választja. E hagyomány szerint Krisztus vére a megrepedt szikla hasadékán át lecsorgott Ádám koponyájára, és fizikailag is jelezte a megváltást. A művészi ábrázolásokon ezért láthatunk a kereszt alatt néha koponyát. Lásd: *Kroll, Gerhard*: Jézus nyomában. Szent István Társulat, Budapest, 1985. 463.

18 *Kroll, Gerhard* i. m. 467.

19 *Beasley-Murray, George R.*: Word Biblical Commentary John. Dallas, World, Incorporated, 2002, 345.

mert a gonosztévőket jelöletlenül elásták. Legfeljebb a római katonát látja, az „ítéletvégrehajtót.” A lator keresztgerendája felül, és a római katona lándzsája alul keretezi, mintegy bezárja az ítéletet és az ítéletvégrehajtót. Ez a „keret” a halál kilátástalanságát, bezártságát sejteti. Pedig a Megváltó keze e lator fölé is kiterjed! Egy függőleges vonalban helyezkedik el a három kéz: a Megváltóé, a latoré és a római katonáé, mondjuk így: az ítéleté. A két lator elhelyezése „légtávtalbatba segíti a csoportot”.²⁰ Ha a keresztet keresztgerendájának vonalát meghosszabbítjuk, akkor vesszük észre, hogy segítségükkel hogyan siklik a tekintetünk bármely irányba. Föld és ég, mélység és magasság, közel és távol metszik egymást a Golgotán...

Az ég sötét. Délelőtt 9 órakor feszítették meg (vö. Mk 15,25). Ez a Károli szerinti 3 órával megegyezik. A mi időszámításunk szerinti déli 12–15 óráig „sötétség támadt az egész földön” – Károli fordításában 6–9 óráig (Mk 15,33). 3 órakor „kilehelte lelkét” (Mk 15,37).

A „súlyos, föllegterhes, égbolt”²¹ a szenvedés óráit vetíti elénk. A természet gyászol? Jóságosan elrejtja a szenvedő Isten Fiát a báméskodó tekintetek elől? Ezek lennének az ész-elvű magyarázatok. Szépek, lehet, hogy igazak is, de ennél mélyebb jelentést is találunk.

A sötétség az ítéletet idézi, mint a Jel 6,12kk: „nagy földrengés támadt, és a nap elsötétült, mint egy fekete gyászlepel, a hold pedig egészen olyan lett, mint a vér”. A végső ítélet előképe villan fel ebben a háromórás sötétségben. A keresztben Jézus Isten haragját hordozta. Isten irgalmas, de igazságos is! „Ennélfogva igazsága megköveteli, hogy az ő szent felsége ellen elkövetett bűnt méltó, azaz testi és lelki örök büntetés sújtsa. Isten irgalmasságát és igazságosságát Jézus Krisztus keresztfán való szenvedésében látjuk.”²²

A sötét égen a vörös szín: alkony? hajnalpír?! Véget jelöl vagy kezdetet? Lemondást vagy éppen ellenkezőleg, reménységet? Mindent elnyel a sötétség vagy a sötétségen is áttör a fénysugár? Jézus feje, tekintete egy magasságba helyeződik az éggel. Egyedül az övé a kép összes alakja közül. Rejtélyes egység fejeződik ki ebben, ha nem is tudatosan a nézőben.

Nem véletlenül tulajdonítunk ekkora jelentőséget az égnek. Malonyay így idézi e kép-részlet születését:

„Egyike volt ez a legkényesebbeknek a művész feladatai között. Egy kis vörös vagy sárga színnel több, valamivel fantasztikusabb forma a felhőknek s könnyen színpadiassá válhatott volna az, amit ő fölségesen komornak tervezett. Hisz, ha van jelenet, [...] hát ez a jelenet az: valósággal csábítja a piktort, hogy megfesse a felhők közé a haragos Istent. Olvassa el akármilyen szegény fantáziájú ember a Bibliában, hogy mi kell ide: mikor eljött volna a hat óra, setéség lőn az egész tartományban, mind kilenc órákorig; és meghomályosodék a nap, és a templomnak kárpitja közepén ketté hasada és a föld megindula és a kősziklák megrepedezének; és a koporsók megnyilvának és sok szenteknek testek, kik elaludtak vala, feltámadának...”²³ „Hányszor s hányféleképpen megpróbálkoztak már ezzel a festők! Munkácsy két nagy vásznon próbálgatta elébb a Kálvária felhő studiumait s ezekből lett két szép tájképe: »Legelésző csorda« s »Haza felé«. Nagybecsű tájkép mind a kettő, könnyedén, szinte játszva vetette őket a terjedelmes vászonra Munkácsy. [...] ő csak színpadnak tekintette a tájat, ahova érző, cselekvő embereket kell állítani a művésznek, hogy a néző számára drámát vagy komédiát éljenek ott.”²⁴

20 Malonyay i. m.

21 Malonyay i. m.

22 Heidelbergi Káté 11. kérdés-felelet. Huszár Dávid (1577) – Erdős József (2008). Kálvin Kiadó, Bp., 2008.

23 Malonyay i. m.

24 Malonyay i. m.

Ha a „főlegterhes”, sötét, vöröslő ég-folt az ítélő Isten haragvó arcát mutatja, akkor Isten másik arca, a szeretet és irgalom ott visszfénylik a kereszten!

Következmények: „Amit Munkácsy meg akart festeni, a mit csodálatraméltóan fogott föl s adott vissza, azok a keresztfeszítés következményei. [...] Munkácsy képének eredetiségét és nagy vonzóerejét a fejlődés megfestésében kereste, a jellemelek tanulmányában, a tragédia következményeinek bemutatásában.”²⁵

Asszonyok a kereszt körül. Hányan voltak? A bibliai görög szöveg szerkesztése többféle értelmezést enged meg. Hárman vagy négyen voltak. Ha a szinoptikusok listájával összehasonlítjuk János híradását, akkor csak a magdalai Mária egyezik egyértelműen. Bizonyosan ott, a közvetlen közelben volt még Mária, Jézus édesanyja, és ott áll János is, az egyetlen tanítvány, aki egyedülként kísért a kereszti tizenkettő közül. „Íme a te fiad – Íme a te anyád” (Jn 19,26–27) testámentumával egymásra bízta Máriát és Jánost. Ők így a Krisztus jövődö gyülekezetének jelképei is, akiket nem a testi-vérségi kapcsolat köt össze, hanem a Krisztus-vérségi kapcsolat, a lelki testvéri közösség. Bíborvörös ruhája másféle erőt áraszt, mint a katonák fegyvere: a szeretetét, amely ott tartotta a kereszt alatt – de amely szeretet visszatükröződése annak a szeretetnek, amit ő is kapott, „a szeretett tanítvány”. Hármuk alakja: Jézusé, Máriáé és Jánosé egy belső kört is képez a tanítványi körön belül. S ami egészen különös: hogy ebbe a bensőséges hármasságba belefér az univerzum is, hiszen egyidejűleg ott látjuk a táblát a kereszten, amelyen a név és a vád szerepel: „Jesus Nazarenus Rex Iudaeorum”, „A Názáreti Jézus a zsidók királya”. Ezt Pilátus három nyelven írta: héberül, latinul és görögül. Héberül (arámul), a palesztinai zsidók beszélt nyelvén; latinul, a kormányzat és közhivatal nyelvén; és görögül, a kereskedelem és kultúra nyelvén, a birodalom nemzetközi nyelvén, amelyet a zsidók és a pogányok egyaránt értettek.²⁶ Isten gondoskodott róla, hogy még a diaszpórából érkezettek is értsék, akik elfelejtették már anyanyelvüket, de a páskaünnepre hazajöttek. A kereszt alatt összegyűlt tömeg bármely alakja értheti. Az Igét keresztre feszítették, de nem lehet elhallgattatni. *Az ígét nem lehet kiiktatni a világból, mert ez az „Ő világa”* (Jn 1,11). Ha elhallgattatják, a kövek kiáltanak: egy pogány helytartó ír, és az Írás beszélni kezd, hirdettetik minden népnek, törzsnek és nyelvnek (vö. Jel 5,9).

A lovas alakjával nagypéntek mellett a feltámadást/húsvétot is megfestette Munkácsy. Az „arab lovas” a Feltámadott²⁷ jelképes alakja. Az *arab* a ló, nem a lovas. Ló és lovas együtt az erőt sugározza,²⁸ s mint ilyen, egy új korszak szimbolikus megjelenítője ott, ahol az összkép a „vesztő-hely-zetről” szól.

Tekintete visszanéz önmagára, a kereszten szenvedőre. E tekintet-vonal alá esik minden(-ki)! Még a latrok is! Egyik legismertebb énekünk erről a tekintetről mondja: „Szelíd szemed, Úr Jézus, jól látja minden vétkeket, vétkeztem én, ítéljen el, szelíd szemed Úr Jézus. Szelíd szemed, Úr Jézus, tekintsen rám, ha roskadok, adjon békét, bocsánatot szelíd szemed, Úr Jézus. Szelíd szemed Út Jézus, tudom, hogy vádat is emel; vétkeztem én, ítéljen el szelíd szemed, Úr Jézus. Szelíd szemed, Úr Jézus, elítél bár, lásd, én megint csak várom, hogy majd rám

25 Malonyay i. m.

26 Hendriksen, William-Kistemaker, Simon J.: New Testament Commentary. Exposition of the Gospel According to John. Grand Rapids, Baker Book House, 1953–2001 (New Testament Commentary 1–2), S. 2: 428.

27 Gaál Botond: Munkácsy Mihály Krisztus-trilógiája és a Biblia. Nemzetközi Tudományos Emlékezés, Debrecen, 1994. március 8–9. Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei, 53. sz. Debrecen, 1994. 96.

28 Vö. Fodorné Nagy Sarolta: A motiváció teológiai értelmezése és katechetikai következményei. Theologiai Szemle 2007. 4. sz. 216–227.

tekint szelíd szemed, Úr Jézus.”²⁹ Visszanéz, de már új korszak felé indul, amit megváltói halála nyitott fel, mint egy hétpecsétetes világtörténelmi folyamatot.

A ló fehér, királyian fel van ékesítve. A győzelmet jelképezi. A Jel 6,2 szerint a *Bárány* (!) feltörte az első pecsétet, s utána megjelent *fehér ló*: „*Íme, egy fehér ló, a rajta ülőnek íja volt, és korona adatott neki, és győzelmesen vonult ki, hogy újra győzzön.*” Ő indítja el győzedelmes útjára az új világkorszakot, de azt kozmikus méretű szenvedések kísérik, amelyben erők csapnak össze. Az erő bibliai szimbóluma a *ló*! A *feltámadással nyílt és végső harc kezdődik a menny és a pokol erői között.*

A *lovas fehér ruhába van öltözve.* Nem csak a tekintete, hanem a ruhája fehérsége is egybekapcsolja a Megfeszítettel. Az „arab lovasról” eszünkbe juthat a Jel 1,13–15 Krisztusa: „... hosszú palástba volt öltözve, mellén aranyövvel körülövezve, szeme, mint a tűz lángja, lába hasonló volt a kemencében izzó aranyérchez”. Járása valóban az erővel és a hatalommal felruházott járása – a ló kölcsönzi ezt a képzettársítást. A fehér lovas felbukkan a Bibliában a kozmikus harc végén is: „*Íme, egy fehér ló, és aki rajta ül, annak neve Hű és Igaz, mert igazságon ítélt és harcol, [...] és véráztatta ruhába volt öltözve. Ez a név adatott neki: az Isten Igéje. [...] mennyei seregek követték őt fehér lovakon, tiszta fehér gyolcsba öltözve. Ruhájára és derekára ez a név van írva: királyoknak Királya és uraknak Ura*” (Jel 19,11–16).

„*A hóhér, létrájával vállán, s kezében a szekercével, irgalom, de egyszersmind gyűlölet nélkül tekint a kétségbeesett csoportra; hogy ezt feszítette keresztre vagy más, mindegy az neki, ő a dolgát végezte.*”³⁰ Lajtorjája köti össze a kereszt körüli csoportot a tömeggel.

A tömeg, megelőzve a hóhért, most száll le a Golgota lejtőjén. Sietnek a *páskavacsorára*, hogy még időben hazaérjenek. A templomban zajlik a páskavágás. A levágott bárányokat viszik haza elkészíteni, hogy mire beköszönt a vacsora ideje, minden készen legyen. Közben a keresztben az új szövetség páska-báránya, az Isten báránya szerez engesztelő áldozatot a világ bűnéért. Egyszer s mindenkorra.

A *farizeusok egyike* mellét verve szinte menekül a tett színhelyéről. „*És az egész sokaság, amely erre a látványra összeverődött, amikor látta a történeteket, mellét verve tért haza*” (Lk 23,48). Önvád gyöttri; szalad onnan, mintha kísértet üzné. Némelyek Júdás alakját vélik fölfedezni benne, de Malonyay ezt nem tartja valószínűnek. Önmagában véve nem lenne akadály a festő számára, hogy odategye Júdást akkor is, ha a történet szerint nem volt ott, mert Munkácsy gyakran „*markolja össze egy kép keretébe azt, amit a négy evangélista helyben, időben és cselekményben szétszórva ír le*”.³¹ Maradjunk azonban inkább annál a megoldásnál, hogy a büntudattól űzött, tettének súlyára most rádöbbenő, bűnét mélyen bánó ember alakja ő.

Két farizeus a lovas mellett halad, megbeszélik a történeteket. Nem néznek hátra, de hogy a keresztéről beszélnek, arról a fiatalabb karja árulkodik. Széles gesztusokkal magyaráz. Talán idősebb társát igyekszik meggyőzni arról, hogy jó ítéletet hoztak. Az idősebb kissé magába fordul – ő nem olyan biztos a dolgában. Kissé meggörnyedve saját halálára is gondolhat, amikor neki kell majd megállni az igaz Bíró előtt.

Fiatalfiú a kép közepén. Csúfolja? Vagy éppen ellenkezőleg, ő lesz a következő tanítvány? Lehet, hogy mindkettő megfér egy emberben. Középen van, válaszút előtt: melyik éneke győz? Malonyay szerint a Mester a „*meghatott ifjú alakját festi, s benne mintegy magát az ifjúságot, amint egész lelkét tárja az új eszmék felé*”.

29 Református Énekeskönyv, 465. dicséret.

30 Malonyay i. m.

31 Malonyay i. m.

A római katona. A kereszt alatt a százados már készíti lándzsáját. Munkácsy nem érzéken borzongató hatáskeltés látványával ragadja meg a nézőt, amint – az evangélium tanúsága szerint – éppen Jézus oldalába döfi a lándzsát, hanem éppen azzal, hogy a kép a nézőben folytatódik: mi lesz azzal a lándzsával?! Ezzel interiorizálja a mozzanatot. A néző belső képalkotással látja maga előtt a következő pillanatot, a halált. A római katona társaival együtt a békét őrzi – fegyverekkel –, miközben a Békesség Fejedelmét ölték meg.

Színeivel Munkácsy, a „*vérbeli kolorista* [...] *nemcsak az eseményeket, de az eszmék küzdelmét is érzékeltette*”³² Jellemző kék-vörös-fehér színei a szent sátor (!) textíliáinak színei is (2Móz 25–28). Ezek: a kék, bíborpiros, karmazsin és fehér. Itt most a fehéret emeljük ki. Munkácsy mágikus fehér színe – és a *fehér* a bibliai szimbolika nyelvén a tisztaság, megigazulás színe – itt is, ott is felvillan a képen. Döntő és meghatározó módon sugárzik a két főalakról: a Megfeszített ruházatáról és az arab lovasról. De ez a fehér világít a Jézus keresztje körül zokogó asszonyokon, a még tétovázó ifjún, a sír szélén álló aggastyán szakállában, a kereszt tövében ülő százados ingjén... És ami a leginkább ámulatra méltó: a fehér szín megjelenik a hóhér ruházatán is!... „*Atyám, bocsáss meg nekik, mert nem tudják, mit cselekszenek!*” (Lk 22,34).

Összkep: Munkácsy a tájképfestést nem sokra becsülte. Dohogott érte, ha az impreszionistáknál csak azt látta. „*Micsoda lustaság az, embert nem fősteni abba a szép világba!*” – morogta. (Jegyzi föl Munkácsy szavait Malonyay.) Nos, a *Golgota* nem szűkölködik zseniálisan megfestett alakokban. „*Körülbelül ötven alak van a képen, harminckét fej teljesen kidolgozva. A távolság, a honnan a néző a legegészebb áttekintést nyerheti: harmincöt lépés.*”³³

A képelemzés végén a szemlélő úgy érzi, hogy maga is járt ott...

Nagy Sarolta

HÍREK

Megnyílt a felújított Bibliamúzeum. Háromszáz négyzetméteren nyitották újra a felújított Bibliamúzeumot Budapesten, a Ráday utca 28. szám alatt 2017. január 19-én. Az új kiállításon a látogatók saját kezűleg építhetik fel Noé bárkáját, maketten ismerhetik meg Heródes templomát, kvízkérdésekre válaszolhatnak és filmen nézhetik meg egy Jézus korabeli hajó feltárásának történetét. Bemutatnak régészeti elemeket Izraelből, a Szépművészeti Múzeum és a Budapesti Történeti Múzeum anyagából, valamint Berlinből is. A Közép-Európában egyedülálló gyűjtemény huszonhárom évig működött a Dunamelléki Református Egyházkerület székházában. A 2011-es bezárás óta kibővítették, a romos pincét és kazánhelyiségét korszerű kiállítótérre építették át. Az ingyenesen megtekinthető interaktív tárlat a teremtéstörténettől kezdve az *Újszövetségen* keresztül vezet el az első keresztény közösségek megalakulásáig. A különböző állomások érzékeltetik azt a kortörténeti hátteret, amelyben a *Biblia* szereplői éltek. A múzeumot a felújítást támogató Emberi Erőforrások Minisztériumának vezetője, Balog Zoltán és a Dunamelléki Református Egyházkerület püspöke, Bogárdi Szabó István adta át, aki szerint a megújult Bibliamúzeum megnyitásával az egyházkerület méltó emléket állít a reformáció idejére, ötszázadik évfordulójának. (MTI)

32 Sz. Kürti Katalin: Munkácsy Krisztus-képei, i. m. 74.

33 Malonyay i. m.

Luther és a művészetek a Kárpát-medencében a XVIII–XXI. században

BEVEZETÉS ELMÉLETI MEGKÖZELÍTÉS

Ha az egyházművészetnek a XVI. századtól jelentkező, részben külön utat járó sajátos ágáról beszélünk, talán nem is a legcélszerűbb a *protestantizmus művészete* megjelölést használni. A protestantizmus a kereszténység nagy egységébe tartozik, akárcsak a katolicizmus vagy a reformáció többi ága. Ugyanazon tradíciókon alapul és gyökerei is ugyanoda vezetnek vissza, annál is inkább, mert a reformáció eredeti célja nem egy vagy több egyház létrehozása volt, hanem a már meglévő megújítása, bibliai alapokra való visszahelyezése. Így tehát a reformáció kezdetben, de később sem hozott létre új stílust, mert nem ez volt a célja. Nem lehet ezek alapján a művészetben másról beszélni, csupán hangsúlyeltolódásról, részletbeli különbségekről, amelynek megjelölésére jobb híján használni lehet a *protestáns művészet* kifejezést. Az eltérés azonban csekély. Maga az egykorú művész-társadalom sem vált külön evangélikus, református és katolikus művészekre. Egyszerűen művészek vagy mesterek voltak, olyan festők, szobrászok és ötvösök, akik megrendelésre dolgoztak. Csupán egyik vagy másik egyház, anyagi lehetőségeihez mérten, többet vagy kevesebbet foglalkoztatta őket. Maga Lucas Cranach is ugyanúgy dolgozott Bölcs Frigyesnek, mint ellenlábásának, Albrecht von Brandenburg bíborosnak. A megrendelő vagy megrendelők voltak azok, akik ilyen vagy olyan program megvalósítását tűzték ki a művészek számára célul, amit pedig ők legjobb tudásuk szerint próbáltak megvalósítani. Rendszerint a templomtér felekezetenként eltérő felfogása és a liturgiában bekövetkezett változások tették egyedivé az evangélikusok által leginkább berendezési tárgyként kezelt műalkotásokat.

HASONLÓSÁGOK ÉS ELTÉRÉSEK LUTHER KÖVETŐINEK MŰVÉSZETE A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

Magyarország történelmének sajátossága, hogy egymást követik benne a nagy törések, cezúrák és a válságperiódusok után ennél is nagyobb lendülettel meginduló újrakezdések. Sajátos magyarországi viszonyaink miatt kultúránk és művészetünk, annak ellenére, hogy ezer szállal kötődünk Nyugat-Európához, egyedi fejlődésen ment keresztül az elmúlt évszázadok során. A XVIII. század második fele és a XIX. század eleje mindenképpen érdekes korszaknak ígérkezik a kutatás számára, amelyben gazdag mondanivalóval és változatos tartalommal felruházott alkotások születtek. Az evangélikus egyházművészetnek a későbarokk és a klasszicizmus határán történő felvirágzása a Kárpát-medencében számos, eddig kevésbé tárgyalt kérdést vet fel, úgy művészettörténeti, mint kultúrtörténeti szempontból. Ugyanakkor, a XVIII. század folyamán, a törökök kiűzését követően hazánkba érkező, sokféle gyökerű, több nyelvet beszélő, de ugyanazt az evangélikus vallást gyakorló telepések művészeti és kulturális egymásra hatása is izgalmas és többszörösen is összetett

helyzet elé állítja a kutatót. Ráadásul nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a katolikus államvallást előnyben részesítő uralkodó osztály (a király és a földbirtokos nemesség nagy része) minden erejével továbbra is a katolicizmus megerősödését és egyeduralmát erőltette. A protestánsokat csak szükségből tűrte meg és letelepedéskor kapott kiváltságokat is rendszeresen vitatták, templomaikat bezárták vagy lerombolták, a gyülekezetek működését pedig jogi eszközökkel akadályozták és gáncsolták. Ilyen körülmények között érthető a nemzeti és vallási gyökerekhez való fokozott ragaszkodás, amely a nyugat-európai lutheranizmushoz képest több ponton is eltérő fejlődéshez vezetett az elkövetkező időszakban.

A lutheranizmus fejlődésének történetét a Kárpát-medencében eddig számos hazai és külföldi kutató elemezte teológiai, történeti, néprajzi és kultúrtörténeti szemszögből. Azonban művészettörténeti elemzésre, főként a sok szempontból fehér foltnak számító XVIII–XXI. századból még kevés kísérlet történt. Az elkövetkezőkben művészettörténeti megközelítésből, a Magyarországon fennmaradt tárgyakon, képző- és iparművészeti emlékeken, épületeken és templomdíszítéseken keresztül szeretném felvázolni Luther Mártonnak magyarországi hatását, szinte szó szerint képet alkotni róluk. A bemutatásra és elemzésre kerülő, stíluskorszakokon átívelő időszak tárgyi emlékeinek felsorolása azonban nem lehet teljes, mert a Kárpát-medence történelmi viharai nem kímélték sem a műtárgyakat, sem pedig az épületeket, az emlékeknek csupán a töredéke élte túl a pusztítást. Ennek ellenére úgy vélem, hogy a megmaradt és most felvonultatott tárgyak és adatok hozzájárulhatnak a kutatások továbbviteléhez és a folyamatok jobb megértéséhez. Noha ennek a tanulmánynak nem az építészet a tárgya, mégis a megmaradt kevés emlék sok ponton köthető az építészetben végbement változásokhoz, illetve a nyugatról érkező közvetlen vagy közvetett impulzusokhoz, ezért célszerűnek vélem az emlékek tárgyalását az építészetben végbement fejlődéshez, az építészetet ért hatásokhoz kötni. Az építészet mint viszonyítási pont alkalmazása annál inkább is célravezető, mert az általunk tárgyalt művészeti korszakok, a késő barokk, a historizmus-romantika, és a modern próbálkozások könnyen köthetők a lutheranizmus európai irányzataihoz.

TÖRTÉNELMI ELŐZMÉNYEK

A török kiűzése után (1699 karlócai béke) a Dunántúl, az Alföld és a déli országrész felszabadított területe szinte teljesen lakatlan volt. A bevándorlás az elnéptelenedett vidékekre az országon belülről és külföldről csak lassan indult meg. Kollonich Lipót esztergomi érsek *Einrichtungswerkje* adta meg a betelepítések ideológiai hátterét.¹ Az adókedvezményekkel és a vallási tolerancia ígéretével könnyű volt Magyarországra csábítani a harmincéves háborúban kismizett, éhező, de többnyire jó szaktudással rendelkező német parasztságot. Ugyancsak könnyűnek ígérkezett a Magyarország északi részén, a hegyekben élő, de a túlnépesedés miatt megélhetési gondokkal küszködő szláv ajkú lakosság elcsábítása a kihalt és műveletlen területekre. A betelepítések a XVIII. század 20-as, 30-as éveiben érték el csúcspontjukat, amelynek során több hullámban és számos német tartományból, valamint több északi megyéből érkeztek evangélikus telepések az ország középső és déli vidékeire. A letelepedők számára kiemelten fontos volt egy ideiglenes templom vagy inkább imaház megépítése, amely köré szerveződhetett az új közösség. A földbirtokosok kezdetben a val-

1 A forrongó magyar vér idegen, főleg német vérrel való lecsendesítését tűzte ki célul (*Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn, 1689*).

lási ellentétek kikerülése végett igyekeztek a lakatlan településeket egy-egy felekezetből való telepésekkel feltölteni. Azonban ez a törekvés csak ritkán sikerült és sokszor a látszólag egy nyelvet beszélő, de különböző vidékekről érkezők között az elkülönülés századokon át fennmaradt.

Az országon belüli elvándorlás vagy továbbvándorlás is jelentős mértékű volt. Tolna megye első német anyanyelvű evangélikus telepesei (pl. Györköny, Bikács) Moson vármegyéből érkeztek.² De Győr, Sopron és Veszprém megyéből is jelentős számú magyar és német telepes vándorolt el a Dunántúl lakatlanabb területeire. Ezt az időszakot követően, a század közepére alábbhagyott a külföldről érkező bevándorlási hullám.³ Tömegesebb belső népeségmozgásokra csak akkor került sor, amikor az adott település más földesúr birtokába került, és megnőtt a vallási türelmetlenség, vagy ha az adott településen élő, de különböző helyről érkezett evangélikusok nem fértek meg egymással.⁴ A vegyes letelepedésre példa a Fejér-Komáromi Egyházmegyében lévő Pusztavám, ahol az evangélikus Jeszenák báró és családjának birtokára sokfelől érkeztek evangélikusok a XVIII. században. Magyarok jöttek Vas, Sopron, Moson vármegyékből, Haid Bauerek Óvárról, más németek Nickelsdorf, Ragendorf (Rajka) környékéről, valamint a württembergi hercegségből és nagy számban szlovákok is.⁵

Jelentős változást az evangélikusok letelepedését illetően már csak a dekretális eskü⁶ eltörlése (1791. XXVI. tc.) hozott a XVIII. század végén, amely, ha fokozatosan is, de megnyitotta az evangélikusok (jobbára nemesi családok fiatal tagjai) számára az utat a közhivatalok viselése felé és az eddig zárt, elsősorban városokban működő céhekbe is bekerülhettek. Így alakulhattak meg a XIX. század során a nagyobb városokban a városi gyülekezetek.

2 A tolna–baranya–somogy megyei, elsősorban német telepítésekről több tanulmány is készült: *Szita László*: A lutheránus németiség bevándorlása és településtörténete Tolna megyében a XVIII. században. In: Dobos Gyula (szerk.): *Tanulmányok, Tolna Megyei Levéltári Füzetek* 5., Szekszárd, 1996. 5–163.; *Tafferner, Anton*: *Quellebuch zur donauschwäbischen Geschichte*. 1–5. München–Stuttgart, 1974–1995.

3 Már a német tartományok földesurai is aggódva figyelték, és lehetőségeikhez mérten megakadályozták potenciális adófizetőik elköltözését.

4 A Tolna megyei Györköny községben a magyar és a német evangélikusok konfliktusai miatt a magyarok a szomszédos, pusztán álló Sárszentlőrincre költöztek. Hidason pedig a XIX. század derekáig két, egymástól elkülönült evangélikus gyülekezet működött. Rác–Hidason hesseni és württembergi németek, Magyar–Hidason magyarok alkottak sokáig jól elkülönülő közösségeket. Az Alföldön, Mezőberényben is külön vált a német és a szlovák gyülekezet. Amint alkalmuk nyílt rá, külön templomot építettek maguknak.

5 A KGYK adatai szerint a templomszentelési szertartást 1785-ben három lelkész, három nyelven (magyar, német, szlovák) folytatta. A KGYK rövidítés az Evangélikus Országos Levéltár rendezetlen részében felfedezett azon, eddig elveszettnek hitt iratanyagának a rövidítése, amely alapját képezte az 1944-ben megjelent, Kemény Lajos és Gyimesy Károly által szerkesztett *Evangélikus templomok* című kötetnek. A dr. Gerevich Tibor egyetemi tanár, a Műemlékek Országos Bizottsága elnökének hathatós segítségével megfogalmazott kérdőívek (11 oldal és 60 kérdés) pontos szakmai kérdéseket tartalmaztak a templomepületek történetéről (és a gyülekezetek történetéről), berendezéséről, kegytárgyairól, régi könyveiről, a gyülekezetek szokásaitól egészen a templomharangokig és az egyházi temetőkig. Az 1943-ban kiküldött és még az év végén, illetve 1944 legelején be is gyűjtött kérdőívek jelentőségét emelte az a tény, hogy mindez a II. világháború idején történt, még a frontok hazánkba érkezése előtt. Az adatok értékét növelte, hogy nem csupán a mai Magyarország területére vonatkoztak, hanem a délszláv területekre is. Sok esetben a kérdőívekre adott válaszok maradtak az egyetlen írásos emlékei azon gyülekezeteknek, amelyeket a háború vihara egy-két hónappal később már kíméletlenül elsöpört vagy szétszórta. Az 1944-ben megjelent könyv azonban minden értéke mellett csak torzó maradt. Ennek oka a papírhiányon és az akkor már egyre sűrűsödő bombázásokon kívül az időhiány volt. Sok feldolgozásra váró adat közlésére és szakszerű elemzésére már nem jutott elegendő idő. Sokáig úgy tudtuk, hogy a felbecsülhetetlen értékű kézirat a kérdőívekkel együtt elpusztult, míg 2002-ben sikerült rábukkanni az Evangélikus Országos Levéltár még rendezetlen részében az egész feldolgozatlan és ömlesztett formában megtalálható, azóta rendezett kéziratra. A felbecsülhetetlen értékű és általunk sok esetben forrásként is használható anyag a dolgozatban rövidítve KGYK-ként (Kemény–Gyimesy kéziratként) szerepel.

6 A dekretális eskü szövege kötelezte a közhivatalt viselni kívánó jelöltet a katolikus hit elfogadására.

A MEGRENDELÉS ÉS A MEGRENDELŐK

A teológiai különbségeken kívül a legnagyobb eltérés a katolikus és a protestáns egyházak között az egyházkormányzás területén jelentkezett. A katolikus egyház hierarchikusan felépített struktúrát alakított ki, amelyben az egyházmegye élén álló püspököknek joga volt az egyházmegye területéhez tartozó templomok építésének és berendezésének meghatározása, a mestereknek és a művészeknek a kiválasztása. A protestáns egyházakban viszont a gyülekezeti önkormányzatiság elve érvényesült és érvényesül ma is. Az építkezésekben és a templombelső díszítésében az egész előljárási többségi akarata valósult meg elsősorban. Ezért az evangélikus templomok belső díszítésének kialakítása híven tükrözte az adott gyülekezet etnikai és társadalmi összetételét.⁷ Ráadásul a Kárpát-medencében kevés volt a gazdag mecénás és a főrangú patrónus, akik saját költségből egy egész templomot felépíthettek és berendezhettek volna. A magyarhoni protestáns nemesség anyagi helyzete és politikai befolyása ekkor messze alulmaradt nemcsak a német tartományok főurainak vagyoni viszonyához képest, de még a reformáció hazai térnyerését követő időszak állapotához képest is. A templomok felépítése és berendezése a német gyakorlattól eltérően inkább széles társadalmi összefogás⁸ eredményeként jött létre és a mecenatúra csak kisebb tárgyi vagy pénzbeli adományokra korlátozódott. Ezért az épületeken belül kevésbé érvényesült egy meghatározott személy akarata és elképzelése, hanem inkább a közös cél érdekében tett egyéni felajánlás és áldozatkészség dominált.

Önmagában az a tény, hogy településenként minden gyülekezet előljárási saját hatáskörben határozott a berendezések és a műtárgyak beszerzéséről, nagy variációs lehetőséget jelentett és rávilágított a helyi sajátosságokra és a közösségek összetételére. A protestáns templomon belül nem egy egyedüli személy (püspök vagy szuperintendens) által elképzelt és megalkotott programot valósított meg a művész, hanem egy egész közösség jóváhagyásával született tervet. Az eltérés a katolikus gyakorlathoz képest talán ezen a ponton a legmarkánsabb.

A megrendelés jelentős és tipikusnak mondható mozzanata a gyűjtést követően a kivitelező(k) kiválasztása volt. A személyes vagy a közvetett ismertség igen nagy szerepet játszott a legtöbb esetben. Ez pedig legtöbbször, de nem minden esetben a kis- és középnemesség, illetve az értelmiség körét jelentette az adott gyülekezeten belül. A „*többek által mások előtt dicsértetett*” kifejezés arra utal, hogy milyen nagy jelentőséggel bírt egy-egy mester ismertsége és híre az adott régióban. Általánosságban elmondható, hogy Bécs és az onnan érkező művészek száma a választásban annál jelentősebb szerepet játszott, minél közelebb volt az adott gyülekezet a nyugati határszélhez (pl. Meszlen, ahol nevek nélkül csak a bécsi festőkre való utalás maradt fenn). Az elkészült terv(ek)et (rajz, esetenként makett) a presbitérium újból megvizsgálta, jóváhagyta, vagy legtöbbször változtatásokkal engedélyezte. Sajnos csak elvétve és igen hiányosan maradtak fenn e tervek közül ahhoz, hogy alaposabban tanulmányozni és összevetni lehessen őket.⁹ Mindenesetre a berendezésre vonatkozó kivitelezést, ami legtöbbször elsősorban az asztalosmester által megépített szószékoltárat jelentette, követte a díszítés, festés, aranyozás, az oltárkép és néhány esetben a karzatképek megrendelése, elkészítése. Az oltári paramentumok pedig, amennyiben a gyülekezet

7 A türelmi rendelet után felépült templomok belső díszítése is arról árulkodik, hogy az egymáshoz közeli települések hozzávetőlegesen egy időben épült templomai miért térnek el ennyire egymástól.

8 Több templomnál is fennmaradtak azok a gyűjtőívek, amelyek regionális vagy sokszor országos gyűjtést indítottak egy-egy templom felépítéséhez, renoválásához vagy berendezéséhez.

9 Kevés eredeti templomalaprajz és még kevesebb berendezést ábrázoló rajz maradt fenn.

még nem rendelkezett ilyenekkel, adományként vagy vásárlás útján kerültek a gyülekezet tulajdonába.

A TÜRELMI RENDELET (1781): LEHETŐSÉGEK ÉS MEGKÖTÉSEK (KORLÁTOZÁSOK)

A magyarországi evangélikusság művészetében fordulópontot jelentett a türelmi rendelet megjelenése a XVIII. század végén (1781). Amennyiben egy településen 100 családnál többen élnek nem katolikusok, akkor építhessenek maguknak saját templomot, és szabadon gyakorolhassák vallásukat. A vallásszabadság kihirdetése elemi erővel ösztönözte az addig többé-kevésbé illegalitásban élő gyülekezeteket hitük szabad megvallására és gyakorlására. Ennek kifejeződése kezdetekben a templomépületek felépítése és berendezése révén nyilvánult meg a leglátványosabban. Az ekkor meginduló építkezések meghatározó erővel bírtak a későbbi korszakok művészeti tevékenységének kialakulásában. A rendelet kihirdetések a szabad templomépítésre vonatkozó engedélyek azonban számos korlátozást tartalmaztak.¹⁰ A toronyépítést és haranghasználatot 1786-ban, az utcára néző bejáratot 1788-ban engedélyezték.

A frissen elnyert vallásszabadság lehetősége azonban legtöbbször kompromisszumokra kényszerítette a közösségeket. Nem minden gyülekezet engedhette meg magának azt a luxust, hogy új berendezéssel, szószékoltárral és oltári paramentumokkal lássa el templomát. A türelmi rendelet után több közösség minden anyagi erejét felemésztette az új templom felépítésére, s ez a vállalkozás nemegyszer még komoly adósságokba is hajszolta őket. Ezért sok helyen örömmel vásárolták meg a II. József által feloszlattott szerzetesrendektől¹¹ az olcsón megszerezhető templomi berendezéseket (oltárok, szószékek, padok stb.), amelyeket kevés munkával a helyszínen egybeépíthettek, átalakíthattak. Több evangélikus szószékoltárnak és berendezési tárgynak van kalandos története (pl. Kerta), amit eddig a kutatásnak csak részben sikerült megnyugtatóan tisztáznia. A források néha szűkszavúan megemlítik ugyan a beszerzés helyét (pl. Gérce, Lébény, Oroszlány, Sopron esetében), de csak kevés esetben van tudomásunk az előző tulajdonosról vagy a származási hely nevéről, ahonnan megvásárolták azokat.¹² A további kutatás számára érdekes adalékul szolgálhat, hogy a vásárlások egy része még a feloszlattott szerzetesrendek anyagának kincstári leltárba vétele előtt történt. Ismerünk ezzel kapcsolatos fennmaradt forrást, amely megemlíti, hogy közvetlenül a rendfőnöktől vásárolták meg a berendezési tárgyakat a gyülekezetek képviselői (pl. Kerta), még a tényleges feloszlítás előtt. A kutatások jelenlegi állása szerint a magyarországi evangélikus templomokba került és átalakított, katolikus templomokból származó és máig részben vagy egészben fennmaradt berendezések aránya eléri a 40 százalékot.

A művészettörténeti elemzést nehezíti, hogy sok gyülekezet kapott ajándékba műtárgyat vagy berendezést külföldről (pl. Nemeskér szószéket, Bonyhád oltárképet). A sokszor igen élénk családi¹³ és kereskedelmi kapcsolatok eredményeként is számolni lehet jelentősebb

10 A templom csak telekbelsőben épülhetett fel, nem lehetett apszisa, tornya, harangja és utcára néző bejárata. Kívülről gazdasági épülethez kellett hasonlítania.

11 II. József vallásügyi reformjainak részeként feloszlatta a nem tanító szerzetesrendeket (1782) és vagyonukat az állam javára elkobozta, elárverezte templomi berendezéseiket és javaikat.

12 Lébény esetében például tudni lehet, hogy oltárát egy csornai, szószékét pedig egy nezsideri (Neusiedel am See) katolikus templomból hozták és később a helyszínen, Lébényben építették össze.

13 A korszakban, megfelelő oktatási intézmény hiányában minden lelkész tanult rövidebb-hosszabb ideig valamelyik külföldi (leginkább német) egyetemen. A bevándorolt családok is élénk gazdasági és kulturális kapcsolatokat tartottak fent az otthon maradtakkal.

külföldi hatással, esetleg még idelátogató művésszel is, noha ennek írásos bizonyítéka eddig még nem került elő.

Az ajándékozás másik módja a nagyobb evangélikus közösségek által beszerzett berendezés vagy berendezések¹⁴ továbbadása a XIX. század második felében, amikor a stílusváltás következtében néhány nagyobb evangélikus templomot átalakítottak (legtöbbször gótizáló stílusban), és ahol így a késő barokk berendezés feleslegessé vált. Így került például az oltár vagy az oltárkép a XIX. század derekán Nemesdömölkről (ma Celldömölk) Alsóságra, Páparól Kertára, Bükről Lócsra stb.

ÉPÍTÉSZETI ÉS BELSŐÉPÍTÉSZETI HATÁSOK ÉS SAJÁTOSÁGOK A XVIII. SZÁZAD VÉGÉN A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

Mályusz Elemér adatai szerint 1782 októberétől 1787 végéig 218 engedélyt adtak ki templomépítésre az evangélikusok számára Magyarországon.¹⁵ A XIX. század elejéig pedig ez a szám megsokszorozódott.¹⁶

A XVII. században német területen indult el az evangélikus templom kialakítását célzó alapelvek megfogalmazása.¹⁷ Furttenbach terve a legrégebb grafikus ábrázolás a szószékoltárról, amely nagyban hozzájárult a típus protestáns területeken való elterjedéséhez. A XVIII. század elejének kiemelkedő német építész és teoretikusa Leonhard Christoph Sturm volt. 1711-ben, egy félbemaradt templomépítés¹⁸ kapcsán adott szakvéleményében saját megoldásán kívül még hét elvi javaslatot közöl, amelyek figyelmen kívül hagyják a megkezdett épület alapfalait. Háromszög, négyszög, és kör alaprajzú terveinek összehasonlításakor megfogalmazza az evangélikus templombelső kialakításának legfontosabb kritériumát, a szószék központi elhelyezését. Sturm legnagyobb hatású műve azonban Nicolaus Goldmann *Zivil-Baukunst* című művének átdolgozása, amely 23 kötetben jelent meg. Ennek nyolcadik kötete szól a templomépítészetéről.¹⁹ Itt történik meg először a katolikus és a protestáns (evangélikus) templomépítészet összevetése is. Munkájában

14 A Győrben fennmaradt feljegyzések szerint egyszerre három szószékoltárat is rendelt vagy vásárolt a gyülekezet, illetve vásároltak annak egymással rivalizáló csoportjai. Végül csak az egyik budai került beépítésre a bécsi származású oltár festményének felhasználásával (ma ismeretlen helyen). A feleslegessé váló oltárok sorsáról nincs pontos levéltári feljegyzés, de valószínűsíthető, hogy kisebb evangélikus templomokba kerültek.

15 Mályusz Elemér: A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus. Budapest, 1936.

16 Noha pontos adatokkal nem rendelkezünk, az anya- és leánygyülekezetek száma a századfordulóra meghaladta az ezret, *Zsilinszky Mihály* (szerk.): A magyarhoni protestáns egyház története. Athenaeum Kiadó, Budapest, 1907. 535.

17 Az első, jelentős hatást elérő teoretikusok id. és ifj. Joseph Furttenbach voltak Ulmból, akik javaslatokat tettek a templombelső kialakítására és berendezésére vonatkozóan. „A hallgatóknak hallaniuk kell a prédikátort, de látniuk is kell őt. A legfontosabb lényegi tárgynak a látásra és a hallásra kell épülnie azért, hogy a lelkipásztor a szentségeket kényelmesen kiszolgáltathassa. Az oltár kelet felé irányuljon. Felette találja meg a helyét a szószék vagy prédikáló szék. Mögötte van a könyvtárpolc (Bibliothek). Felette az orgona, ahol Isten dicsérik. A szószékre egy láthatatlan feljárt vezet a sekrestyéből.” (Idézi Michael Neumann, in: Gemeinsame Wege – gemeinsame Räume, Architektonische Verpflichtung im protestantischen Kirchenbau nach Schmalkalden und nach Eisenach (Gekürzte Fassung des Vortrags von der Hessisch-Thüringischen Denkmalpflege in Gelnhausen 1996). *Furttenbach, Josef*: Kirchengebäw. Der Erste Theil. In was Form und gestalt nach gerecht: erforderender Mensur, der Länge, Braitte und Höhe ein Mittel grosses wolgeproportionirtes und beständiges Kiechengebäwlin Beneben seinen sonderbaren Hochnutzlichen Commoditeten: Item wo und an welchen Orthen der Tauffstein und Altar Sowohlen die Capellen, Sacristia, Cantzel, Bibliotheca, Orgel und Gloggen-thurm neben dem bequemen Gestüel u. Ihren gebührenden Stand haben sollen. Gleichfalls wie dieselbige Kirchen Ornament, mit geringen Unkosten aufzubawen dass hernach grosse Nutzbarkeiten hiervon zugewarten wären... Durch Joseph Furttenbach den Jüngern. Augspurg, 1649.

18 A schwerini Szt. Miklós-templom.

19 Vollständige Anweisung alle Arten von Kirchen wohl anzugeben. Auspurg, 1718.

Sturm megpróbált olyan tervajánlatokat kidolgozni, amelyek optimális körülményeket biztosítottak az akusztikai és a vizuális követelményeknek, valamint a hercegi páholy, a gyülekezet és a szószékoltár szimmetrikus kapcsolatának. Munkássága nyomán viszonylagos rend alakult ki a reformáció utáni templomépítészetben, amely egészen a XIX. század elejéig nem kérdőjeleződött meg. Hatása nagy volt belföldön és külföldön egyaránt, a XIX. században német területen lassan kibontakozó teoretizáló protestáns szakirodalom állandó hivatkozási pontja lett.²⁰ Így tehát elmondható, hogy kevés kivételtől eltekintve a XVII–XVIII. században Európa-szerte, így a Kárpát-medencében is meghatározóvá vált a templombelső Furttenbach és Sturm által javasolt kialakítása és a szószékoltárok alkalmazása.

A német hatásra, főleg Sturm hatására kialakult belső térkiképzés és a felfedezhető francia hugenotta típusú modellen²¹ kívül több szempontból is nagy hatással voltak a magyarországi evangélikus templomok kialakítására a bécsi kormányhivatal (Országos Építészeti Igazgatóság) előírásai. A török kiűzését követő időkben az elnéptelenedett vidékek újratelepítések az újjáépítendő települések templomai esetében meghatározó jelentőséggel bírtak a kamara által kidolgozott títustervek, illetve azok adaptálásai.²² A Mária Terézia által már 1771-ben elrendelt és a kamarai birtokokra, illetve a kincstári költségen épült épületekre és templomokra vonatkozó központilag kidolgozott tervvázlatok nagy segítségére voltak a szakemberhiányban szenvedő vidéki közösségeknek. Az összefüggések evangélikus vonatkozásaira először Krähling János hívta fel a figyelmet dolgozatában.²³ Noha ezek a títustervek a nem központi költségvetésből épülő templomokra nézve nem voltak kötelező érvényűek, és annak ellenére is, hogy a század végére már több, a helyi sajátosságokat és viszonyokat jobban figyelembe vevő terv született, főleg a dél-dunántúli evangélikus templomok külső hasonlósága szembeűnő. A jelentősebb eltérések elsősorban a templombelső kialakítására korlátozódtak.

Az evangélikus templombelső meghatározó elemei a szószék és az oltár, amelyek külön vagy egybeépítve egy pontba (kultuszcentrum) gyűjtik össze a letisztult liturgia legfontosabb elemeit. A szószékoltárok összegzésére, tipologizálására és első feldolgozására 1969-ben került először sor Hartmut Mai azóta is meghatározó jelentőségű tanulmányában.²⁴ Munkájában Mai elsősorban a német tartományokban található szószékoltárok besorolását és elemzését végezte el kisebb kitekintéssel Európa protestáns országaira. Megállapításai és következtetései azonban csak részben alkalmazhatóak a Kárpát-medence evangélikus emlékeire. Természetesen a német evangélikus vidékekről érkező hatások a szószékoltárok kialakításában és felszerelésében tagadhatatlanul jelentős szerepet játszottak, de ez a befolyás semmiképpen sem volt kizárólagos és főleg nem adott minden tekintetben kielégítő választ a Kárpát-medencei emlékek egy meghatározóan jelentős hányadának eredetét, formáját és kialakítását illetően. A fennmaradt emlékek vizsgálatakor²⁵ kiderült, hogy azoknak csupán alig több mint egyötöde mutat közvetlen németországi hatást. Az emlékek többsége a helyi

20 Magyarországon Pecz Samu és Szeghalmy Bálint munkáin érezhető a hatása a leginkább.

21 *Krähling János*: Adalékok a Hugenotta imaház típus magyarországi elterjedéséhez. A Charenton típus. Műemlékvédelem LIII. évf. (2009) 4.sz.

22 *Kelényi György*: Az Építészeti Igazgatóság és a „hivatalos” építészet Magyarországon a XVIII. század végén. In *Művészet és felvilágosodás*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978. 123–159.

23 *Krähling János*: Evangélikus templomépítézet a Dél-Dunántúlon – egy hagyományos templomforma kialakulása a XVIII. század végén. Kandidátusi disszertáció, kézirat, 1993.

24 *Der evangelische Kanzelaltar*, Geschichte und Bedeutung, Halle, 1969.

25 *Harmati Béla László*: Későbarokk szószékoltárok, oltárképek és festett karzatok a dunántúli evangélikus templomokban. Doktori disszertáció, kézirat, Bp., 2006. <http://doktori.btk.elte.hu/art/harmati/diss.pdf>

adottságoknak megfelelően sajátos fejlődésen ment keresztül. Jelen tanulmányunk azonban nem teszi lehetővé ennek a kérdésnek a részletes kifejtését.

Annak ellenére, hogy a magyarországi protestantizmus a történelem során a viszonylagos vallásszabadságot csak folyamatos küzdelmek árán tudta úgy-ahogy biztosítani, a hitviták és a politikai nézetek kifejezésének szándéka legtöbbször elkerülte a templomot és annak falain kívülre került. Az evangélikus templombelsőeknek, oltárképeknek vagy festett karzatoknak a katolikus templomok egy részével ellentétben nincs vagy csak elenyészően kevés az aktuálpolitikai töltetük. A programok, a hitviták és a sajátos nézetek kifejezése, kibontása és terjesztése a protestantizmuson belül elsősorban nem a képzőművészek, hanem az irodalom területére koncentráálódtak. Az evangélikus templombelsőekben túlnyomó részben a hit alapvető igazságait kifejezni akaró, tanító jellegű művészeté lett az elsődleges szerep. A barokk művészet polemizáló, programokat bemutató jellege alapvetően hiányzott. Politikai programoktól mentesen ezek az alkotások a helyi közösségek hitvilágát, Istenhez való viszonyát tükrözik leginkább, magukon hordozva nemzetiségük, származásuk jellegzetességeit is.

Művészettörténeti szempontból az általunk tárgyalt korszak egyik érdekessége, ami kezdetben ellentmondásosnak is tűnhet, hogy a művészeti kibontakozás lehetősége egy stílustörténeti fordulóponton következett be a Kárpát-medencében, a hanyatló barokk és a születő felvilágosodás eszmei légkörében, a formai újításokat végrehajtó klasszicizmus idején. Önmagában az a tény, hogy az ekkor épült evangélikus templomok és az azokban elhelyezett berendezések túlnyomó többsége az előző korstílusnak, az ellenreformációs barokknak a jegyeit hordozta magán, messze nem azonosítható egyfajta konzervativizmus melletti kiállással. Az okok máshol keresendők. Most csak kettőt emelnénk ki közülük, amelyek talán a legfontosabbak az evangélikus templombelső elemzésénél. Elsőként a tilítás hangsúlyos szerepét említjük, amelyre Bibó István hívta fel legelőször a figyelmet.²⁶ E szerint a protestáns gyülekezeteknek hosszú időn keresztül annyira tiltották, hogy imaházaik (még a templom elnevezés helyett is csak az oratórium kifejezést használhatták) templomra hasonlítsanak, hogy amikor végre szabaddá vált az építkezés, olyan templomot akartak építeni maguknak, mint *a templom*, a barokk katolikus templom. Ezért sem tapasztalható Magyarországon a németországihoz hasonló kísérletező kedv, ahol több eltérő alaprajzi formával is próbálkoztak az evangélikus építészek az optimális protestáns istentiszteleti hely meghatározása, illetve kialakítása végett.

Ehhez járult hozzá a barokknak a társadalomban betöltött helye is. A barokk volt ugyanis az az utolsó stílusirányzat hazánkban, amely egyetemesnek mondható abban az értelemben, hogy jelenléte és hatása a társadalom minden rétegében észlelhető és nyomon követhető volt. Az építészettől kezdve a képző- és iparművészetekig mindenütt, még a falusi közösségekben is sajátos, nagy hatású alkotásokat tudott felmutatni, amire az őt követő klasszicizmus már nem volt teljes mértékben képes. A török hazánkából való kiszorítását követő egyházi és világi újjáépítések *par excellence* stílusa mélyen behatolt a társadalom minden rétegébe. Közintézmények és hivatalok, lakóházak és típusterveket követő vidéki templomok egész sora közvetítette ezt a stílust. A folyamat hatása különösen is jól megfigyelhető és nyomon követhető a XVIII. század végén és a XIX. század elején a magyarországi evangélikusság építészeti és főleg képzőművészeti területén, ahol jelenléte éppúgy fellelhető a színvonalas bécsi akadémikus festőket alkalmazó nagyobb és gazdagabb

26 Bibó István: Az Alföld későbarokk és klasszicista építészetének néhány kérdése. Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények 1967/3–4.

gyülekezeteknél, mint a népművészet és a „grand art” határán mozgó, sokszor naiv helyi festőket alkalmazó vidéki kisebb közösségeknél. Az evangélikusok számára kezdetben tehát teljesen magától értetődő volt a lehiggadóban lévő késő barokk formavilágának és motívumkincsének felhasználása, amely kevés kivételtől eltekintve egyeduralkodóvá vált a XVIII. század végén, XIX. század elején, és hatása még a század végén is érezhető volt.

1724-ben keletkezett Györkönyben az a kép, amely az *Ágostai hitvallást* ábrázolja. Nem oltárképként használták és nem is fogadalmi képként (votivbild), hiszen nem hálából vagy az isteni segítség megnyerésének céljából készült. Még csak nem is a reformáció kétszáz éves évfordulója alkalmából készítették, hanem emlékképként (Erinnerungsbild), egyfajta hitbéli megerősítésként. Az 1722-ben Hessenből érkező betelepülők fontosnak tartották, hogy festett kép formájában is jelen legyen közöttük az *Ágostai hitvallás*. Eredetét tekintve nagy valószínűséggel a Jacob van der Heyden (1573–1645) által az *Augustana Confessio* centenáriuma készített képes metszete szolgált, amelynek egy nyomtatott példányát az 1724-ben betelepülő hesseni német evangélikusok hozhatták magukkal.²⁷ E minta alapján készíthették el egyszerűsített változatát olajfestmény formájában.

Hasonlóan fontos emlék Murga karzatképe, amelyet 1796-ban emelt a Kalaznóráról 1740-ben áttelepült német gyülekezet. Luther és II. József szerepeltetése az evangélisták és a bibliai jelenetek között kihangsúlyozza jelenőségüket. A Luther és Bora Katalin képével díszített, Nagyvázszyból származó, evangélikus kelengyeláda (a menyasszony ruhaneműit tárolta benne az esküvő után) arra utal, hogy a házasságát megkezdő fiatalasszonynak a szülők milyen mintát szántak. Az 1886-ból származó láda jól mutatja a barokk népi beágyazódását a XIX. század végén.

A barokk mellett a klasszicizmus hatása mérsékeltebb formában mutatkozott az evangélikus egyházművészetben. A barokk elemeivel keveredve, annak hatását tompítva leginkább a XIX. század elején épült templomaink szószékoltárain mutatkozik. Hatására egyszerűsöd-



Az „Ágostoni hitvallás” ábrázolása a györkönyi templomban 1724-ből



Kelengyeláda Luther és Bora Katalin arcképével Nagyvázszyból 1889-ből (Néprajzi Múzeum, Budapest)

²⁷ A kortársak közül többen is átvették és ábrázolták ezt a jelenetet, mint például Václav Hollar (1607–1677) is. A kétszáz éves évforduló alkalmából több helyen is megfestették ezt a mintát, pl. Mühlhausen, 1730, Augustana-Tafel.

nek és letisztulnak a formák, eltűnnek a szobrok és elmarad a barokk díszítések nagy része. Több ekkor épült templomban keverednek a régi és az új stíluselemek. A klasszicizáló késő barokk belső berendezések nagy száma jelzi, hogy mennyire nehezen ment a barokk elemeitől való elszakadás. Kevés templom tudott tiszta klasszicista stílusban megépülni. Kivételesen szép példák azért akadnak, mint például Budapesten a Deák téri evangélikus templom, Péteri és Békéscsaba temploma vagy a belső kialakításában szépen megvalósuló ösküi és sárvári szószékoltárok. A XIX. század második felének képzőművészeti útkeresése²⁸ az egyházművészetre is rányomta bélyegét. A megszületett alkotások a historizmus gyűjtőfogalma alatt különböző irányokba kerestek kiutat.

ÚTKERESÉS A HISTORIZMUS ÉS A ROMANTIKA JEGYÉBEN A XIX. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

A következő, Németországból érkező evangélikus építészeti irányzat, amely nagy, de nem kizárólagos hatással volt az egyházművészetre, *Eisenachi regulativ*²⁹ (1861) néven vonult be a történelembe. Az építészek és teológusok által megfogalmazott állásfoglalás elhatárolódást jelentett a lutheri ortodoxiától és a racionalizmustól egyaránt, hogy utat nyisson a romantika érzésének. A középkori dómok újrafelfedezésével szemben a protestáns „ige-templom” (*Predigerkirche*) egyszerű gyülekezőhelye semmilyen új érvet nem tudott szembeállítani. A teoretikusok erősen kritizálták a célszerűségi szempontot és a szószékoltárokakat. Elképzelésük szerint a szószéknek és az oltárnak külön kell állnia. A szószék legmegfelelőbb helye, véleményük szerint az oltártér mellett, a karzat indításánál a falon van. A stílus tekintetében a „germán boltívet” propagálták, amely szerintük az „evangélikus bazilika” egyedül helyes építészeti formája. Az *Eisenachi program* hatása jelentős volt Európa-szerte és egészen 1914-ig, az első világháborúig nyomon követhető Magyarországon.³⁰ Az egyházművészetben a templombelső és -külső gótizáló átalakításán túl a XIX. század végén és a XX. század elején konfirmációi emléklapok sokasága, könyvillusztrációk és festmények képviselték az irányzatot.

Ugyanakkor a historizmusnak a klasszicizmus és a bécsies biedermeier mellett legfontosabb ágának, az egyházművészetre is komoly hatást gyakorló gótizáló romantikának az egyik legfontosabb mozgatórugója Európa-szerte a polgári társadalmak születésével együtt kifejlődő nemzeti tudat volt. A nyelv, a kultúra közösségén alapuló összetartozás igazolása mindenütt felszította a népek saját történelmi múltja iránt az érdeklődést, ami aztán a művészetekben is a nemzeti romantika különféle változatait alakította ki.³¹ Szándéka szerint ez a más népekétől különböző, nemzeti sajátosságok érvényesítésére törekedett. Erről úgy vélekedett *Párhuzam...* című, nagy hatású művében az evangélikus Henszlmann Imre, a

28 Lásd Zászkaliczky Zsuzsanna: A XIX. és XX. század képzőművészete az evangélikus templomokban. In: *Evangélikus templomok Magyarországon*. Hegyi & Társa Kiadó, Budapest, 1992. LVI–LXIV.

29 A „regulativok” vagy állásfoglalások elvi jelleggel bírtak és nem voltak kötelezőek az új templomot építők számára, de jelentősen befolyásolták a helyi közösségeket. Később, a XX. században bizonyos rendszerességgel tartottak és tartanak ma is Németországban az evangélikusok építészettel és egyházművészettel foglalkozó konferenciákat.

30 Ugyanakkor az *Eisenachi program* hiányosságai, ellentmondásai reakcióra késztették az ellenzőket, aminek egy ellenirat, az 1894-ben megfogalmazott ún. *Wiesbadeni program* lett a következménye. Ez az ellenirat ott folytatta érvelését, ahol Leonhard Christoph Sturm a XVIII. században azt abbahagyta. Ennek magyarországi hatása azonban nem volt jelentős és csupán egyedi emlékekre korlátozódott. A programok építészetre vonatkozó hatásaira Krähling János mutatott rá kutatásaiban.

31 Az 1817-es németországi Wartburgfest hazafias német diákságának tömeges megmozdulása jelentős hatással volt Jan Kollárra, a későbbi pesti szlovák lelkészre, aki ekkor kezdte meg jénai tanulmányait.

magyarországi archeológia és művészettörténet egyik első tudományos képviselője, hogy csak a nemzetiből kiinduló művészet válhat egyetemessé, csak a helyi hagyományokhoz és sajátosságokhoz igazodó művészet teremthet egységes nemzeti kultúrát.³² A háromnemzetiségű magyarországi evangélikus egyházban is érdekes folyamatokat indított el a nemzetiségi önértékre ébredés.³³ A belső egyházpolitikai csatározások azonban nem terjedtek ki az egyházművészetre. Ennek okai a sajátos magyarországi helyzetre vezethetők vissza. Politikailag az 1781-ben meghirdetett türelmi rendeletről az 1848-ban elfogadott, a bevett felekezetek egyenlőségét biztosító törvényig (1848. 20. tc.) hosszú és küzdelmes út vezetett. Az evangélium szabadságáért és a polgári szabadságért való küzdelem összekapcsolása³⁴ kézenfekvőnek tűnt a protestánsok számára. Aktív részvételüket a szabadságharcban kemény retorzió követte. Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc leverése után a komoly egyházi áldozatokat követelő megtorlás sötét időszaka következett. Az egyház frissen elnyert autonómiáját is megszüntető Bach-korszak (1851–1860)³⁵ után a társadalmi helyzet a kiegyezéssel (1867)³⁶ normalizálódott. Az ezt követő periódus új fejlődési korszakot jelentett az evangélikus egyház számára is a gazdasági válság és a kivándorlások dacára is.³⁷ Az egyházművészeti alkotások követték a korszak felfogását, amely ellenállhatatlan vonzalmat érzett a múlt iránt és a történelmet eleven jelenvalóként élte meg. Luther Márton hősiességére és elveiért való következetes kiállására aktuálisá tette személyét, amelyet nemzetiségektől függetlenül magáénak vallhatott az egész Kárpát-medencei evangélikus-ság, sőt, a korabeli értelmiség nagy része is elismerte.

1871-ben készült a magyar romantika jeles festőjének, Zichy Mihálynak *Luther látomása* vagy más néven *Luther Wartburgban* című munkája. A később az orosz cárok udvari festőjeként munkálkodó Zichy romantikus lendülettel és hévvel ábrázolja a kísértésekkel tusakodó Luthert. A képről, amelyet alkotója az egyháznak adományozott, már igen korán sok másolat készült és terjedt el országszerte. A Luther alakját övező monumentalitás és heroizmus ekkor rögzül a magyar köztudatban és válik meghatározóvá a XX. század során is. A Lutherrel kapcsolatos hangulatot Jókai Mór, híres magyar írónk így írja le *A lőcsei fehér asszony* (1884) című regényében az *Erős vár a mi Istenünk* énekekkel kapcsolatban: „Milyen hatása van ennek a zsolozsmának minden emberre! Hogy kiszáll a lélek minden arcra; úgy tetszik, mintha világosságot sugároznának ki. A gyermekekből férfiak, a férfiakból hősök, a nőkből kintanúk (martyr) lesznek. A lelkesedés szent tüze gyújtogat. Erős várunk nekünk az Isten! Benne van e dalban minden, ami ezt az embert a föld sarából felemeli: a szabadságvágy, a hazaszeretet, a testvérvonzalom, az önfeláldozás, a jellemerő, egészen fel az Is-

32 Henszlmann Imre: Párhuzam az ó- és újkori művészeti nézetek és nevelések közt, különös tekintettel a művészeti fejlődésre Magyarországon. Pest, 1841. 75.; Reprint újraközlés: Henszlmann Imre: Válogatott képzőművészeti írások. Szerk.: Tímár Árpád. Budapest, 1990. 87.

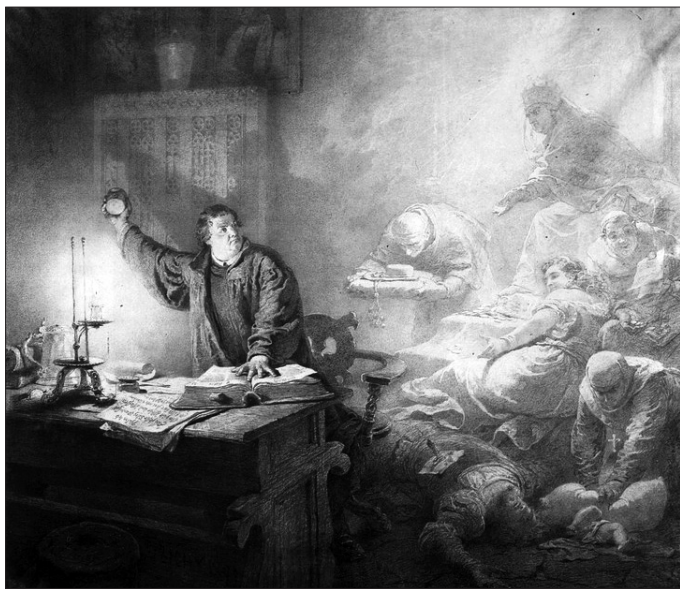
33 Példaként lásd *Matus László*: A szlovák lelkeszi hivatal megalakulása (1821–1834). In: Oltalom a zivatarban, gyülekezet a világvárossá fejlődő Budapesten. Pesti Evangélikus Egyház Deák téri Egyházközség, Budapest, 2011. 59–78.

34 *Kertész Botond*: Evangélium és szabadság. Az evangélikus egyház Magyarországon 1848–49-ben. Budapest, 2002.

35 A központi hatalom megszüntette az egyetemes és egyházkerületi felügyelői tiszteket, megtiltotta a lelkészek szabad választását, a bebörtönzött vagy félreállított püspökök helyett pedig „bízalomra méltó egyéniségeket”, ún. szuperintendenciális adminisztrátorokat nevezett ki. 1859-ben pedig császári páténszel próbált a hatalom beavatkozni az egyház belső szervezeti ügyeibe.

36 A kiegyezés az 1867 elején született megállapodások összefoglaló elnevezése volt, amelyek az Osztrák Birodalom és a Magyar Királyság között fennálló politikai, jogi és gazdasági kapcsolatokat rendezték.

37 A megtorlások és a gazdasági válság miatt 1850 és 1907 között több hullámban számos evangélikus gyülekezetet érintett a kivándorlás (elsősorban Amerikába).



„Luther Wartburgban”, Zichy Mihály festménye, 1871

zum Geburtstag M. Luther's című művet említjük, amelynek fekete-fehér illusztrációi és ábrázolásai később visszaköszönnek a magyarországi illusztrációkon és emlékeken. Számos gyülekezetben megtalálható még ma is az a Németországból származó, nyomatként sokszorosított zenélő falóra, amelyen Luther, Melanchthon, Gustav Adolf és Hesszeni Fülöp láthatók.

Ha a protestantizmus történetének jeles dátumait és az azokra való hazai felkészülést vizsgáljuk, akkor már a XIX. században megfigyelhető egyfajta elmozdulás a konfrontatív, polemizáló megközelítéstől kultúrtörténeti irányba. A reformáció háromszázadik évfordulójának ünneplése 1817-ben a Kárpát-medencében változást hozott az addigi gyakorlathoz képest. Míg a századik és a kétszázadik évforduló a katolikusok és a protestánsok között acsarkodással, egymást lejárató röpiratokkal és heves szembenállással mutatkozott, addig 1817 ünneplése már „ökumenikusabb” szellemben zajlott. „Ekkor már a katolikusok a reformációban a reneszánsz pápaság kritikáját látták, és bár a korabeli problémákra adott válaszként nem fogadták el azt, mégis sokkal toleránsabbak voltak a protestánsokkal szemben, mint a korai évszázadokban” – adja meg a pozitív változások magyarázatát Millisits Máté³⁸ művészettörténész. A felekezeti különbségeken túl a kulturális értékek megőrzése és értékelése dominál. Jó példa erre és egyben Luther Márton jelentős hatásáról tanúskodik végrendelete Magyarországra kerülésének története. Egy katolikus műgyűjtő, Jankovics Miklós (1772–1876) 1804-ben Helmstedtben egy aukción, felismerve annak történelmi jelentőségét, 40 aranyért megvásárolta a végrendeletet. Kora egyik leggazdagabb könyv-, kódex-, oklevél- és érmegyűjteményének tulajdonosaként, amikor túlköltekezései miatt rákényszerült, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum részére műtárgyai többségét eladja, Luther Márton végrendeletét kiemelve a tárgyak közül, saját, 1815-ben kelt végrendeletében a magyarhoni evangélikus egyháznak ajándékozta.

38 <http://www.reformatus.hu/mutat/a-reformacio-emlekezete/>, 2010. szeptember 28.

„MINDEN EGÉSZ ELTÖRÖTT...”³⁹

A szétszabdalt XX. század magyarországi egyházművészete alapvetően az évfordulókra koncentrált. 1917, 1925, 1934, 1946, 1983 stb., amelyekre mindig valami maradandó emlékkal próbált meg készülni. A legkiemelkedőbb és talán a korszakra legjellemzőbb Luther-emlék az 1917-ben eltervezett monumentális Luther-szobor és -emlékmű, amely eredeti formájában végül sosem valósult meg. Ez az első köztérre (Budapest belvárosába, a Deák térre) tervezett emlékmű megmozgatta az egész egyházat. Emlékbizottság alakult, gyűjtést rendeztek, pályázatot hirdettek, majd annak sikertelensége után újra meghírdették. Az első világháború, a gazdasági válság és az infláció azonban kezdetben megghiúsította a vállalkozást. Az új időpont 1946, Luther halálának 400 éves évfordulója lett. A terv annyira fontos vállalkozásnak bizonyult, hogy a bizottság tagjaként Németországból több alkalommal maga Oskar Thulin professzor is eljött, hogy a háborús helyzet dacára tanácsaival segítse a tervezőket. A pályázatot az evangélikus Lux Elek, az Iparművészeti Főiskola szobrász-tanára nyerte, aki azonban a tervek elkészülte után, és a kivitelezés közben 1941-ben váratlanul elhunyt. A háború és a forradalom miatt a félig elkészült szobrot és az emlékmű domborműveit a Deák téri egyházközség 1957-ben szállíttatta át a műteremből a gyülekezet udvarára. Az 1984-es budapesti nagygyűlésre készülve, a pártállam engedélyével végre ki-egészülhetett a szobor és felállításra kerülhetett (Búza Barna közreműködésével). Azonban most sem közterületen, forgalmas csomópontban, hanem a külvilág elől részben rejtve, az Evangélikus Teológiai Akadémia udvarán. Közterületen ma is csak 4 szobor áll Magyarországon (Békéscsabán 2, amelyből egy wittenbergi ajándék, valamint Répcelakon és Hartán). Egy Luther-szobor áll az egykori pesti szlovák templom homlokzatán és egy az egykori Luther Otthon udvarán. Melanchthonról azonban csak egy szobrot találunk a Teológiai Akadémia udvarán. A magyarországi evangélikusság az egy közterületen (Budapest VII. ker., Fasori templom melletti közpark, 2008) felállított reformációi emlékművön kívül eddig nem volt képes jelentős Luther-szobrot állítani, amely nem a nagy reformátor ismertségére vagy ismeretlenségére utal, hanem a kisebbségben lévő hazai protestantizmus közéletet befolyásolni tudó képességére.

A Magyarországon készült heroikus Luther-ábrázolások közül a XX. századból kiemelkedik Lünsdorf Károly (1893–1958) munkássága, akinek Krisztusról és Lutherről készült grafikai világszerte megtalálhatóak. Sokszorosított másolatai még ma is számtalan gyülekezeti terem és paplak falán megtalálhatóak.

Érdekes emlékcsoportot képeznek a protestáns, azaz többnyire református kezdeményezésre készült

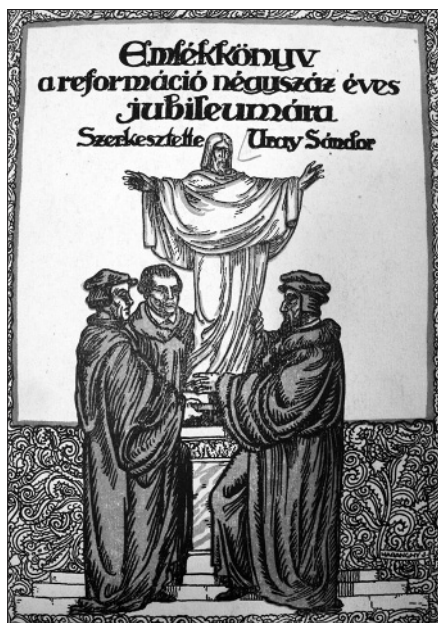


*Luther Márton,
Lünsdorf Károly rajza, 1931*

39 *Ady Endre*: Kocsi-út az éjszakában, 1909.

és Luther Márton alakját is feltüntető alkotások. Példaként most csak a budapesti református Lónyay Gimnáziumnak a magyar reformáció történetét bemutató és a kommunizmus alatt elpusztított freskóját emelném ki, valamint a reformáció 400 éves évfordulóját ünneplő, Debrecenben megjelent emlékkönyv borítójának illusztrációját. A Lónyay gimnázium freskója⁴⁰ 1943-ban készült és a reformáció legfontosabb alakjai, mint Luther, Kálvin és Zwingli mellett a magyar Lorántffy Zsuzsanna és I. Rákóczi György is helyet kaptak.

Másik példaként az Uray Sándor⁴¹ református lelkész által szerkesztett, Debrecenben megjelentetett *Emlékkönyv a reformáció négyszáz éves jubileumára* című mű kezdőlapját említeném. Luther, Zwingli és Kálvin éppen Krisztus egészalakos szobrát helyezik vissza az eredeti posztamentusára.



Az Uray Sándor által szerkesztett emlékkönyv borítólapja, 1917

A Luther-recepció fontos magyarországi állomása volt az Evangélikus Országos Múzeum létrehozása Budapest forgalmas belvárosában,⁴² amely mind a mai napig a magyarországi lutheranizmus egyik legfontosabb közvetítője a külvilág felé. Már csak elhelyezkedése miatt is alkalmas arra, hogy állandó és időszaki kiállításával hitelesen képviselje Luther Márton örökségét.

A hazai Luther-recepció utolsó negyedszázadának részleges művelődéstörténeti elemzése már megtörtént,⁴³ így most csak kiegészítésként álljon itt néhány adat. Ma Magyarországon 21 városban 22 utca van elnevezve Lutherről és további 8 városban tér viseli a nevét. Ezzel szemben Melancthonról nincs közterület elnevezve. 12 község és falu címerében látható egészben vagy csak részben a Luther-rózsza.

Ma, a reformáció 500. éves évfordulójának ünneplése közben még nem láthatjuk tisztán, hogy milyen kép fog kirajzolódni a reformátorról. Reményeink szerint a magyarországi evangélikusság képes lesz túllépni az eddigi kliséken és felfedezni Luther sokszínűségét. Én hiszem, hogy van és hogy lesz annyi erő a magyar lutheranizmusban, hogy hozzá tudjon tenni új értékeket az 500 éves örökséghez.

Harmati Béla László

40 Az 1941–43 között épült Lónyay utcai épület dísztermében, a színpad felőli falfelületen került megfestésre Remsey Jenő Györgynek (1885–1980) a magyar reformáció történetét ábrázoló falképe. A freskó közepén a Biblia látható, fölötte pedig a Jézusra utaló Christogram. Bemutatásra kerül néhány, a reformáció szempontjából jelentős személyiség: Luther, Kálvin, Zwingli mellett Lorántffy Zsuzsanna és I. Rákóczi György is. A freskón három jelmondat vonul végig, a közepén két nyelven is olvasható „Legyen világosság!” mellett helyet kap I. Rákóczi György jelmondata: „NEM AZÉ, AKI AKARJA, SEM NEM AZÉ, AKI FUT, HANEM A KÖNYÖRÜLŐ ISTENÉ. RÓM. IX. 16.” és Bethlen Gáboré is: „HA ISTEN VELÜNK, KICSODA ELLENÜNK?” A dísztermet az iskola államosítása után tornateremmé alakították át, amelynek során a freskót megsemmisítették.

41 Csomaköz, 1878–Debrecen, 1969.

42 1979-ben.

43 *Csepregi Zoltán: A Luther-szobortól a Luther-filmig. A hazai Luther-recepció utolsó negyedszázada (1983–2008)*. In: KRISZTUSRA tekintve hittel és reménnyel. Ünnepi kötet Reuss András 70. születésnapjára. Luther Kiadó, Budapest, 2008. 157–174.

A reformáció korának mondahagyománya

Előjáróban érdemes leszögezni, hogy a reformáció hitelveiről, teológiai aspektusairól a magyar folklórban alig esik szó, s ha mégis, mindössze a Szentháromság dogmaival összefüggésben az unitáriusok egyistenhitére, s némely liturgikus kérdésre, a vallásgyakorlás hétköznapi rítusaira (keresztvetés, katolikus imádságok), továbbá tárgyi szimbólumaira (például kereszt) reflektálnak a mondaszövegek. Ami természetes is, hiszen a többnyire elvont teológiai diskurzusok – az országos jelentőségű eseményekhez hasonlóan – csak korlátozott mértékben jutottak el a széles néprétegekhez, a folklórba pedig lényegében csak annak volt esélye beépülni, amely momentum vagy történet helyi vonatkozásokkal is bírt, s még inkább, ha dramatikusan jelleget nyert. Ebből adódóan a reformáció korának mondahagyományában nem is a vallás megújítása, hanem a konfliktus az elsődleges motívum, ez az oka annak, hogy a továbbiakban főként a vallásküzdelmekről szóló mondákról fogunk beszélni.

Az új hit megjelenése, a régi vallás háttérbe szorításának, eltörlésének az igénye a témája a magyar folklórban (is) a kereszténység elterjesztéséről szóló mondakörnek. Ez a magyar folklórban egyes kiemelkedő történeti személyiségekhez (Szent István király, Szent László király, Koppány vezér) köthető hagyományanyag szintén elsősorban a konfliktusról szól: a régi hit védelmében kitörő pogánylázadásokról és a pogányok fegyver általi megtérítéséről. Van némi vallási színezete a magyar folklórban a *veres barátok* mondakörének (a templomos-mondakörnek) is, sőt, annyiban közvetve kapcsolódik is a reformációhoz, hogy a bűnös életet élő szerzetesek hagyománykörének középkori rétege a reformáció korában újult meg,¹ a Habsburg Birodalom területén pedig II. József szerzetesrendeket feloszlató rendelete által nyert újabb inspirációt és lokális jelentőséget.

A reformáció előzményének is tekinthető huszita tanokról szórványosan szintén szó esik a magyar néphagyományban. Létezik e hagyománykörnek egy olyan, Észak-Magyarországon és a Felföldön a történeti adatok szerint még a XIX. században is rendkívül elterjedt vonulata, sőt, meghatározó része, amelyben a husziták idegen hódítóként, a *veres barátok*hoz némiképp hasonló önkényurakként és rablólovagokként jelennek meg. Némileg közelebb visznek témánkhoz azok a nagyszámú mondaközlések, amelyek a husziták által létrehozott kultúrjavakról, főként az általuk épített (esetenként: erődtített) templomokról szólnak, valamint az általuk lakott, létesített településekről, sírjaikról és temetőikről, továbbá a tőlük való származás tudatáról számolnak be egyes szlovák- és magyarlakta településeken.

Mindazonáltal e történelmi emlékekben a vallásukat gyakorló husziták csak ritkán jelennek meg. Egy Pozsonyhoz közeli, mátyusföldi református településen, a kismemesi Ré-tén olyan hagyomány él máig is, miszerint a község legrégebbi (középkori eredetű) épülete annak idején a husziták imaházaként szolgált, ahová Csehországból jártak istentiszteletet tartani. Az épület hajdani szakrális voltára utal e hagyomány szerint a ház tűzfalán a XX. században még látható festett jelkép, a kehely is.² A Felföld északnyugati részén, a bajmó-

1 *Bornemissza Péter*: Ördögi kisirtetekről, avagy röttenetes utalatossagarol ez megferteztetett vilagnac es azbol valo ki tisztogatasrarol az mi urunc Iesus Christusnak. Sempte, 1578. 1076.

2 *Cséplő Ferenc*: Réte – bástya és menedék. Helytörténet két egyházi könyv köré építve. Dunaszerdahely, 1995. 8.

ci várkastély kertjében álló famatuzsálem (egy hársfa, amelynél a monda szerint koronás fők is megfordultak) lombkoronája alatt a történelmi emlékezet szerint a husziták valaha szintén istentiszteleteket tartottak. Szintén felföldi hagyomány emlékezik meg a husziták vallási intoleranciájáról. Az abaúji Csécsen mesélték, hogy a cseh hódítók azáltal vették birtokukba a katolikusok templomát, hogy megszentelték azt, lovaikat kötve a falai közé.

A történelmi adatok megörökítették, hogy a felföldi országrészekon kívül a Szerémség volt a XV. század első felében a magyarországi huszitizmus központja. E Duna és Száva közötti tájegység a török hódításig a középkori Magyarország egyik leggazdagabb, leginkább prosperáló vidéke volt, s az ottani mezővárosok parasztpolgárai körében kivált termékeny talajra letek a hitújítással kapcsolatos tanok (a Kapisztrán Szent János újlaki sírja körül viharos gyorsasággal kialakult kultusz csak a ferences szerzetes 1456-ban bekövetkező halálát követően adathozható). A pápa által megbízott Marchiai Jakab (Giacomo della Marca) ferences vikárius által vezetett inkvizíciós törvényszék néhány év alatt (1436–1439 között) drasztikus eszközök igénybevételével számolta fel a délvideki huszitizmust, ekkor menekült Moldvába az üldözött husziták egy része, köztük a bibliafordító Tamás pap és Újlaki Bálint plébános.³ Az akkori események emlékét a szájhagyomány is őrzi, noha abban az organikusnak tűnő helyi hagyományok bizonyos olvasmányélményekkel keverednek. A Szávaszentdemeterhez közeli Nyékiben (Nyékincán) a szerémségi magyarság első „atlantiádája”-ként emlegették, hogy mindazokat, akik nem voltak hajlandók visszatérni a katolikus hitre, lemészárolták vagy elűldözték a királyi seregek, sőt, Zsigmond seregvezére intő jelként a már meghalt huszita papokat is kiásatta a sírjukból, és a csontjaikat máglyán égette el.

Az 1646–1648 között Bandinus Márk missziós püspök által összeállított *Codex Bandinus* a moldvai Husztot megalapító husziták leszármazottaitól hallotta, hogy e szerémségi hadjárat alkalmával elfogott huszita papokat – mint eretnekeket – elrettentésül élve temették el.⁴ Máiig élő szerémségi hagyomány szerint az ottani Maradék nevű település mai magyar lakói a megtorlás elől a Tarcal (Fruška gora) erdőseibe bujdosó husziták leszármazottai, amire közvetve a község neve is utal. Történelmi és régészeti adatok is arra utalnak, hogy a szerémségi magyarság kis létszámú diaszpórákban helyenként a török hódoltságot is átvészelhette. A Moldvába menekült és ott Tatros és Husz városában új életet kezdő husziták a feljegyzések szerint több generáción keresztül megőrizték vallási különállásukat, és a XVI. századi háborús események miatt megfogyatkozván csak a XVII. századra integrálódtak katolikus és ortodox környezetükbe.⁵

Luther Márton wittenbergi fellépését (1517. október 31.) követően a lutheri és kálvini tanok a hamarosan két, majd három részre szakadt Magyarországon gyorsan terjedtek és számos vidéken általános befogadásra letek. Ez a XVI. századi szellemi, kulturális expanzió képezi – kronológiai értelemben is – első rétegét a reformáció mondahagyományának, még akkor is, ha ez a mondacsoport szinte kizárólag katolikus szemszögből láttatott, és a régi hit megvédéséről szól. E folklórtradíciók közül a legnevezetesebb a csíksomlyói pünkösdi búcsú eredethagyománya. A pünkösdi búcsú eredettörténeteként ismertté vált nagyerdei ütközet, amelyben a csíki és gyergyói székelyek a somlyói Szűzanyát segítségül

3 Vö. *Solymosi László* (szerk.): *Magyarország történelmi kronológiája I. A kezdetektől 1526-ig*. Budapest, 1981. 256.

4 *Domokos Pál Péter*: *A moldvai magyarság*. Budapest, 1987. 355.

5 *Domokos* i. m. 355.

híva győzedelmeskedtek az unitárius János Zsigmond csapatai felett, ma már a kegyhelyhez fűződő egyik leginkább ismertté vált történet. Mohay Tamás közelmúltban publikált tanulmányában amellett érvelt, hogy e nevezetessé vált 1567. évi csata nem bír történelmi hitelességgel, vagy legalábbis a XVI–XVII. századi forrásokban halvány nyomát sem találni,⁶ történeti mondaként azonban már nem csupán relevanciával, hanem nagyszámú analógiával is bír – hasonló szokásmagyarázó mondák ugyanis a Székelyföldön kívül is szép számmal keletkeztek. Ám amennyiben elfogadjuk ama tételt, hogy a nagyerdei csata megtörténte pusztán fikció, azaz kitalált hagyomány (the invented tradition),⁷ még mindig ott tornyosul kérdőjelként, hogy a tömeges pünkösdi búcsújárás megelőzte-e e monda kialakulását, vagy éppen ellenkezőleg. Jelenlegi tudásunk szerint mindössze annyi bizonyos, hogy a ma ismert első előfordulások a XVIII. század első feléből adathatók: Darvas-Kozma József a Gyulafehérvári Érseki Levéltárban talált rá két olyan, 1735-ből származó dokumentumra, amelyekben a püspökséghez folyamodó oláhfalusiak a katolikus hit ottani megvédésére utalnak.⁸ A nagyerdei győzelem mint a pünkösdi búcsú eredethagyományának tényleges leírása id. Cserey Farkas *Geographia Mariana Regni Hungariae* című, 1780-ban íródott művében, és a már többször említett Loseiner Leonárd három monografikus igényű kéziratában (*Cronologia...*, 1777; *Propago Vitis...*, 1786–1789; *Istennek kincses tárháza...*, 1810–1815) tűnik fel.⁹ Az eredethagyomány a XIX. századtól az ünnepi pünkösdi szentbeszéd és az egymást követő publikációk jóvoltából viharos gyorsasággal elterjedt (nyomatásban először a Csereyre hivatkozó Jordánszky Elek közölte¹⁰), s a későbbi közlemények szerzői javarészt az ő 1836-ban kiadott leírásából merítettek.

Hogy a XVI–XVII. századi erdélyi vallásküzdelmek emléke már 1780 előtt is erőteljesen része volt a székelyföldi folklórnak, arra Orbán Balázs számos vonatkozó adata, továbbá a recens mondagyűjtések utalnak. A nagyerdei csata egyik narratív motívuma (a csíkiak előre befűrésztelt fákat döntenek a királyi bandériumra)¹¹ mint elterjedt hadicsel a tatárjárásról szóló udvarhelyszéki mondákban is szerepel.¹² A csíkiak elleni katonai akció fő kiváltó oka a csíki és gyergyói szájhagyományban máig élő monda szerint az volt, hogy János Zsigmond először prédikátorokat küldött a székelyföldi katolikusok megtérítésére. Ám azok a fejedelem „palántáit” hónaljig a földbe ásták, megöntözték, majd visszauzentek a királynak, hogy a palánták megfagytak, mert Csíkszék klímája hideg.¹³ Noha a folklórpárhuzamok számbavétele további kutatásokat igényel, úgy sejtjük, hogy ez utóbbi említett monda (is) jellegzetes vándortörténet, olyan narratívum, amely valószínűleg a pünkösdi búcsú mára klasszikussá vált eredethagyományával egyidejű, sőt, kronológiailag talán meg is előzi azt. Míg azonban az utóbbi említett két-három évszázadban már csakis a szé-

6 *Mohay Tamás*: Egy ünnep alapjai. A csíksomlyói pünkösdi búcsú új megvilágításban. Tabula, 2000. 3. szám, 230–256.; *Mohay Tamás*: „Istennek kincses tárháza...” P. Loseiner Leonárd ferences kézírata Szűz Mária csíksomlyói kegyesobráról. Csíksomlyó–Budapest, 2015. 106–128.

7 Vö. *Hobsbawm, Eric–Ranger, Terence*: The Invention of Tradition. Cambridge, 1983.

8 *Darvas-Kozma József*: A csíksomlyói búcsú eredettörténete. Csíkszereda, 2011. 146–152.

9 *Mohay 2000*. 231–234.; *Mohay Tamás*: A csíksomlyói búcsújárás. Történet, eredet, hagyomány. Budapest, 2009. 113–119.; *Mohay 2015*. 90–92.

10 *Jordánszky Elek*: Magyar országban, 's az ahoz tartozó részekben lévő Bóldogságos Szűz Mária kegyelem' képeinek rövid leírása. Posonban, 1836. 136–140.

11 *Boldízsár Dénes*: A csíksomlyói pünköszt szombati búcsu eredete. Dés, 1930.

12 *Magyar Zoltán*: Erdélyi népmondák. 2011. I. 204.

13 *Kozma Mária*: Idővallat. Bukarest, 1983. 46.; *Simén Domokos*: A csíksomlyói búcsú folklorizálódott eredethagyományai. In: *Küllös Imola* (szerk.): Vallási Néprajz 10. Budapest, 1999. 135.; *Magyar 2011*. I. 156. A monda bukovinai változata: *Bosnyák Sándor*: A magyarok krónikája napjaink szájhagyományában. Örökség, 1993. 2. szám, 41–42.

kelyföldi katolikusok körében terjedt, az 1567. évi győzelem emléke túlnyúlt a Székelyföld határain, s noha ebben a különféle újabb keletű olvasmányoknak, egyházi prédikációknak, értelmiségi körből származó információknak meghatározó volt a szerepe,¹⁴ a XIX. századtól mint hitelesnek tekintett történelmi adat párhuzamosan a szájhagyományban is széleskörűen terjedt, s ma már ha a folklórgyűjtő, ha Erdély katolikusok lakta közösségeiben Csíksomlyó nevezetességeire rákérdez, a válaszok között többnyire e mára kanonizálódott eredettörténet is ott szerepel.

Losteiner Leonárd tudós csíksomlyói ferences szerzetes egy 1777 körül befejezett kéziratában a nagyerdei csata kapcsán arról is említést tett, hogy az asszonyok és lányok a férfiakkal együtt vonultak a csatába a katolikus hit védelmében. Mint írja, a hajadonok kibontották és leeresztették a hajukat, „*hogy magukat dühösöknek mutassák vagy gyászolóknak nézzenek ki*”.¹⁵ Hitvédő katolikus asszonyokról a Székelyföld más részein is maradtak fenn mondai emlékek: az erdővidéki Baróton egy Baróti Kata, a háromszéki Szentföldön a Torján birtokos Apor Ilona gyűjtötte egybe a katolikus asszonyokat, hogy a férfiak távollétében elkeresse a protestáns prédikátorokat. Marosszéken a nyárádköszvényesi katolikus templomot szintén a helybeli asszonyok védték meg a monda szerint lapátot és seprűt ragadva. Az alkalmi fegyverek más vidéken is hasznos segítségül szolgáltak: a dunántúli Karakószörcsökön egy helyi monda azt örökíti meg, hogy a falu két legerősebb legénye firkósbotot ragadva tartotta távol a templomba behatolni próbáló protestánsokat. Ugyanezt mesélték, csak éppen református szemszögből az Ipoly menti Peröcsényben is.

A Székelyföldön több helyütt példázatba ágyazott történet örökíti meg a protestáns térítők pórul jártát: a helybeliek közlik velük, hogy csak akkor térnek át az új hitre, ha Jézushoz hasonlóan feltámadnak. A hit megvédésében – katolikus olvasatban – jelentős szerepet kap a falu végén álló kereszt, és csak akkor hajlandók a helyiek beengedni a községükbe a protestáns prédikátorokat, ha ismerik a rózsafüzért, ha el tudják mondani az Üdvözlégyet. A barkósági Uppony határában a hegytetőn álló kereszt a közzélekedés szerint máig is annak az emléke, hogy ott állították meg a reformátusokat, az a reformáció határa.

Többnyire későbbi rétegzettségű a protestáns hit megvédéséről szóló mondák csoportja. E hagyományokban is általában fegyveres ellenállásról esik szó, véres végkifejlet azonban csak ritkán következik be. A kővágóörsi Tanárkapu mondája szerint az evangélikus hitre tért falu népét akarják a pálos barátok visszatéríteni, a katolikusok közeledtének hírére azonban a helyi lakosok eltorlaszolják a községbe vezető szűk utat, és amikor odaérkeznek a támadók, lesből megrohanják őket, és a katolikusok még egyházi zászlóikat is eldobálják menekülés közben.¹⁶ Szintén hadicsel által győzedelmeskednek ellenfeleik fölött a bacai reformátusok: értesülve arról, hogy a húsvéri úrvacsora alkalmával kívánnak rájuk törni és elkobozni a templomukat, ruhájuk alá rejtett fegyverekkel jelennek meg az istentiszteleten, s a valóban megjelenő támadók felett győzelmet aratnak a meglepetés erejével.¹⁷

A hitük védelmében vitézkedő asszonyok motívuma a protestáns környezetben született mondákban is gyakori. E hagyományok többsége szintén erdélyi (Homoródkarácsonyfalva, Kide, Pipe, Aranyosszentmihály), de ismertek ilyen hagyományok az Alföldről és a

14 *Tánczos Vilmos*: Adatok a csíksomlyói kegyhely búcsújáró hagyományainak ismeretéhez. In: *Lackovits Emőke* (szerk.): Népi vallásosság a Kárpát-medencében I. Veszprém, 1991. 141.

15 Közli: *Mohay* 2000. 233.

16 E monda legkorábbi feljegyzése (1864) Pesty Frigyes helynévtárában: *Ny. Nagy István*: Pesty Frigyes kéziratosa helynévtára. Történelmi Veszprém vármegye. Pápa, 2000. 223–224.

17 *Tagányi Károly–Réthy László–Kádár József*: Szolnok-Dobokavármegye monographiája I–VII. Deesen, 1900. II. 96.

Dunántúlról is. A Pest megyei Ócsán „*papucsharc*” néven emlegetik a templom birtokjogáért vívott küzdelmet, amelyben a helybeli asszonyok a monda szerint a lábukról lekapott papucsokkal ütlegelve kergették el a templom elfoglalására érkezőket. A dél-dunántúli Nemesséden a helybeli reformátusok váratlan leleménnyel oltalmazzák meg a birtokjogukat: amikor a megérkező katolikusok élükön egy szerzetessel a templom átadására szólítják fel az egyházukba sereglett reformátusokat, az egyik asszony leoldozva az alsószojnyáját, azt a meglepett barát nyakába dobja, és mivel ezáltal már nem tekinthető egyházi személynek, a társaival együtt a retorzió veszélye nélkül alaposan helybenhagyják őket. Egy pipei mondában férfiruhába öltözött hitvédő nőkről,¹⁸ ugyanott és a gömöri Köviben cselből női ruhába öltözött hitvédő protestáns férfiakról esik szó.¹⁹ Folklorisztikai értelemben különösen figyelemre méltó az a hiedelemvilág hatását mutató perőcsényi hagyomány, miszerint hiába lőnek a katonák a templom ajtaját elálló két helybeli református férfit, ugyanis mivel burokban születettek, sebezhetetlenek.²⁰ E templomvédő hősök nevét még a 21. század elején is emlegették a Börzsöny nyugati lejtőin fekvő községben.

Nemzetközi folklórhagyomány és a háborúkról szóló mondák egyik markáns narratívuma a felmentő méhraj mondatípusa.²¹ Az Orbán Balázs által megörökített aranyosszéki történet szerint a bágyoni unitáriusok ellen katonasággal kivonuló jezsuitákat kergetik el a templomvédők által hajigált méhkasokból kiszabaduló rovarok.²² E típusalakkal rokon az a társalakkal tűnő ravai hagyomány, miszerint a téríteni érkező ferences barátokat a legelőről hazatérő tehéncsorda támadja meg és ijeszti el.²³

A reformációról és a rekatolizációról szóló mondák egy további népes csoportját az üldöztetések narratívumai alkotják. E hagyománykörnek szintén létezik katolikus és protestáns olvasata, s az előbbi csoport szinte kizárólag XVI. századi eredetű. Az utóbbi hagyományok egészen a XVIII. század közepéig, Mária Terézia uralkodásáig terjednek. E mondák és történelmi közlések közül különösen sok folklórszöveg örökíti meg az „igaz hit” nevében elkövetett gyilkosságok, vérengzések emlékét. A protestánsok által a reformáció idején megölt, kivégzett katolikus papok és szerzetesek halálára gyakran beszélő földrajzi nevek (Nyakvágó, Pap halála, Papdűlő, Paplyuk, Szentvér, továbbá Barát-fertő, Barát-hegy, Papcsere, Papölés, Paprakás stb.) is utalnak – a belpátfalvi Paprakás a Kárpát-medencei obó-hagyományokkal is összefüggésbe hozható. A katolikusok által megölt protestáns lelkészek emlékét szintén gyászos konnotációjú helynevek (Akasztóbérc, Akasztófadomb, Kínvölgy, Papölés stb.) örökítik meg. A rekatolizáció hatalmi háttérére utal, hogy míg katolikus vidékeken mindössze egy-két/néhány áldozat emlékét őrizték meg, a protestáns folklórszövegekben katonai erővel végrehajtott vérengzésekről, tömeggyilkosságokról is szó esik. Ilyenek a Csermosnya-völgyi hagyományok, a nagyszalánci Szépsír névmagyarázó mondája, továbbá a csepregi vérfürdő szájhagyományozott emlékezete. Ez utóbbi Sopron vármegyei mezővárosban a helyi hagyomány szerint az osztrák császári katonaság olyan vérfürdőt rendezett a templomukat védő protestáns lakosság körében, hogy a katonák térdig jártak a kiontott vérben, és a templom falán még évszázadokkal később is meglátszott a legyilkolt áldozatok felfröccsenő vére. E hagyományok esetenként már-már apokaliptikus

18 *Magyar Zoltán*: Népmondák a Kis-Küküllő mentén. Marosvásárhely, 2005. 63.

19 *Burus János*: Pipe helynevei. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 1985. 166.

20 *Gulyás Éva*: Néphitadatok az Ipoly mentéről. Studia Comitatus 5. Szentendre, 1977. 491.

21 *Gunda Béla*: A felmentő méhrajról szóló erdélyi mondák. Erdélyi Múzeum, 1945. 234–235.

22 *Orbán Balázs*: A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból V. Pest, 1871. 163.

23 *Magyar* 2011. II. 505.

jelleget öltenek: a katolikusok egyszerre huszonnégy papot, negyven protestáns szüzet,²⁴ több száz, sőt, több ezer protestáns személyt gyilkolnak le.

Kínzások és bestiális gyilkosságok szintén részét képezik a népi emlékezet szerint az egykori erőszakos térítésnek. A Nyírségben és a Bodroglóközben a hajdúk által meggyilkolt és pöcegödörbe dobott három kassai vértanúról is megemlékeztek. Felső-bodroglóközi hagyományok szerint a radi kolostor szerzeteseit Bocskai protestáns katonái különösen kegyetlen módon gyilkolták meg: a szabadkéménybe akasztva elevenen megégették, két lehajlított fához kötözve szétszakították, az erdőben kikötözve a sorsukra hagyták őket.²⁵ A válogatott kínzások terén a katolikusok sem maradtak el: az ugyancsak bodroglóközi Kiskövesden egy idős református férfit a szakállánál fogva szögeztek a templom küszöbéhez, ekképpen ösztönözve őt az áttérésre. A mátyusföldi Deákiban igába fogták a reformátusokat vallásuk elhagyása érdekében.

Többnyire a valós történelmi fejleményekre is rímel azon hagyományok többsége, amelyekben arról esik szó, hogy a település többségi felekezetének tagjai, illetve a kisebbségben lévők karhatalmi segédlettel kiüldözözik, addigi lakóhelyük elhagyására kényszerítik az ott élő katolikusokat/protestánsokat, akik eredeti otthonuktól néhány kilométerre/egy távoli vidéken alapítanak új falut és egyházközséget. A Tornai-karsztvidéken korabeli feljegyzések is alátámasztják az arra vonatkozó szájhagyományt, hogy többek között a Szádelői-hasadék tövében fekvő református község, Szádelő is így keletkezett.²⁶

Kivált Gömörben élő máig is a gályarabságba hurcolt protestáns papok emlékezte. Erdélyi és bodroglóközi adatok szerint azért nem ünneplik meg a reformátusok úrnapiját, mert az számukra gyásznapi, ugyanis rengeteg reformátust gyilkoltak meg azon a napon.²⁷ Az udvarhelyszéki Csekefaluán egy protestáns csodatörténet is fűződik e gyászos eseményekhez: az ottani szőlőhegy azért kopár, mert valaha a katolikusok ott gyilkoltak meg sok embert.²⁸ Az alföldi „három város” (Kecskemét, Cegléd, Nagykőrös) közötti vetélkedés esetenként vallási színezetet is öltött. A nagykőrösi szájhagyományban máig is elterjedt az a vélhetőleg valóban megtört eset emléke, hogy a zömében katolikus kecskeméti és szomszédos település lakóinak bosszantására egy döglött kutyát csempésztek a nagykőrösi református templom szószekéjére. Egymás felekezeti alapon történő bosszantása még ugyanazon községen belül is elfordult: e nagykőrösi történetnek ilyen változata is ismert. Más községekben a katolikusok nagypénteken, a reformátusok úrnapiján vagy valamely jeles szent ünnepén fogták be a lovakat, és boronahengert húzattak a falu utcáin, hogy annak éktelen zörgésével megzavarják a tőlük eltérő gyülekezet istentiszteletét.

A vallásküzdelmekről szóló mondahagyományban tematikailag gazdag csoportot képez az adott településen létező egyetlen templom használati jogáért vívott küzdelem narratív emlékezte. A Palócföld déli peremén fekvő Ósagárd és az alföldi Kiskunhalas templomát az egyezés szerint az a gyülekezet kapja meg, amelynek a papja előbb érkezik az adott épülethez. A csetneki impozáns gótikus templom tulajdonjogát a katolikusok és az evangélikusok/a katolikusok és a husziták között szintén verseny dönti el: aki át tud hajítani a

24 E hagyomány távoli analógiája az Attila hunjai által legyilkolt tizenegyezer szűz története (Szent Orsolya legendája).

25 *Magyar Zoltán*: A Rétiember. Bodroglóközi népi elbeszélések. Dunaszerdahely, 2009. 56.

26 *Magyar Zoltán*: Torna megyei népmondák. (Magyar Népköltészet Tára I.) Budapest, 2001. 207.

27 *Magyar* 2009. 57.; *Magyar Zoltán*: Mezőségi népmondák. (Magyar Népköltészet Tára XIII.) Budapest, 2012. 265.

28 *Demeter Dénes*: Néprajzi mondák. Erdély, 1894. 382.; *Demeter Dénes*: Udvarhelyi népmondák. Ethnographia VI., 1895. 241.

teteje fölött egy buzogányt, azé lesz a szent épület. A honti Lukanényén és a székelyföldi Homoródkarácsonyfalván a rivális lelkészek ökölpárbajban döntenek el, hogy melyikük gyülekezete kerüljön birtokon belülre. E hagyományokkal rokon az a székelypálfalvai történet, miszerint a község plébánosa egy unitárius vándorprédikátorral keveredik verekezésbe, olyan hévvel, hogy viaskodás közben a rivális pap hosszú szakállát is kiszakítja. Székelypálfalvai hagyomány szerint a kitépott bőrdarabot a szakállal együtt mint hitvédő ereklyét őrizték meg a XX. század elején is az ottani templomban.²⁹

Más tájak hagyománya szerint az egyházi épület birtokbavétele pusztán szimbolikus módon is megtörténhetett: a templom cintermébe bedobott vagy a templom tornyára kitűzött kereszt által az – bizonyos korabeli jogszokás által – katolikussá lett. A templomfoglalásban olykor szerepet kaphattak akár mágikus rítusok is: a borsavölgyi Kidén a katolikusok égő gyertyával/meggyújtott szalmacsutakkal futották körbe a templomot, ezáltal biztosítva be a maguk számára annak birtokjogát. A templom- és váralapítási hagyományokban csodás elemként megjelenő „amit nappal építenek, éjszaka lebontják” motívum egyes helyeken (Kövágóörs, Ósagárd) valószínű színezetet nyer, ugyanis természetfeletti erők helyett a rivális felekezet tagjai azok, akik a nappal felhúzott falakat az éj leple alatt újra és újra lerombolják megelőzőképpen.

Egyes erdélyi adatok szerint a felekezeti rivalizálás esetenként a családságtól sem volt mentes. A györgyfalvi hagyomány szerint az ottani katolikusok elfogják, és maguknál tartják a református harangozó tehenét, és közlik vele, hogy csak akkor adják vissza az állatot, ha a templom kulcsát odaadja nekik. A harangozó, nagy családjára tekintettel, enged a zsarolásnak e történet szerint.³⁰ A Jánosfalvi Sándor István által feljegyzett monda még agyafúrtaabb módszert örökít meg: mivel a jezsuiták nem boldogulnak a békés térítéssel, cselet eszelnek ki. Kifigyelik, hogy mikor megy be a városba a falu legnagyobb gazdája, majd egy, a börtönből kihozott és halálra sebzett bűnözőt fektetnek az ösvény szélére, és kisvártatva az unitárius gazdát azzal vádolják meg, hogy az illetőt ő ölte meg. Az unitárius férfit a gyilkosság miatt halálra ítélik, azonban a siralomházban egy jezsuita azzal az ajánlattal keresi fel, hogy ha a katolikusokra íratja a legszebb fekvésű telkét, ők elintézik, hogy szabadon engedjék. Így épül fel utóbb az átengedett telken a karácsonyfalvi katolikus templom.³¹

A török idők emléke a hitvita által megszerzett templom hagyománya. A legnevezetesebb ilyen hagyomány a szegedi alsóvárosi templom mondája. A Telek József által már a XVIII. század derekán közkeletű tudásként feljegyzett történet szerint a református pap és a ferences barát nem tudván megegyezni a templom birtokjogában, a török basához fordul, hogy tegyen igazságot a szent épület hovatartozása felől. A basa kíváncsi lévén arra, hogy melyikük ismeri jobban a vallás hitelveit, megkérdezi tőlük, hogy a szent könyvek szerint hány próféta van? A protestáns prédikátor felsorolja az összeset, ám a ferences barát figyelmezteti, hogy egyet kihagyott a sorból, Mohamedet. A muzulmán vallású basa tetszését elnyeri ez utóbbi felelet, és a katolikusoknak ítéli a templomot, sőt, a reformátusokat még Szegedről is kiltja.³²

A templomért folytatott rivalizálás sajátos végkifejletét jelzi az a narratívátípus is, amely arról szól, hogy az uralkodó annak a gyülekezetnek ítéli a község templomát, amelynek a hívei többen vannak. A vallásilag kettészakadt településen e célból népszámlását tarta-

29 Zsidó Ferenc: Történetiség, sorsok, hiedelmek a Felső-Nyikó mentén. Székelyudvarhely, 2000. 71.

30 Magyar 2011. I. 477–478.

31 Jánosfalvi Sándor István: Székelyhoni utazás a két Homoród mellett II. (Sajtó alá rendezte Benczédi Pál.) (Erdélyi Ritkaságok 8.) Kolozsvár, 1942. 32–33.

32 Telek József: Tizen-két Tsillagú korona II. Vátz, 1772. 413.

nak, és az egyik felekezet tagjai egy az előző éjjel született cigánygyerekekkel/egy tanyán élő öregasszonnyal stb. kerülnek minimális többségbe. Számos esetben e többséget a térítő katolikusok a hívek egy részének megszarolásával, illetve megvásárlásával érik el – a potom összegért megvásárolt hívek hagyománya protestáns kontextusban, református–unitárius relációban is ismert.

A reformáció korának mondavilágát nemzetközi vándormotívumokat adaptáló protestáns csodatörténetek is színesítik. Egy székelyvéckei narratívum szerint a ferences barátok az egész falut rekatolizálják, és csupán egyetlen öreg jobbágyot nem tudnak áttéríteni. Büntetésül fogságba vetik és megfenyegetik, hogy addig nem adnak neki enni, amíg át nem tér. Az öregember hetek-hónapok múltán is egészségnek örvend, aminek csak akkor jönnek a nyitjára, amikor a barátok meglesik, hogy a jobbágynak minden nap egy fehér holló hord ételt.³³ Egy másik – többek által is feljegyzett – monda szerint nyilvános hitvita alkalmával egy katolikus kanonok/érsek egy letört gallyat nyújt át protestáns ellenfelének, mondván, hogy ha az földbe szúrva megfog, csak akkor lesz az ő vallása is életképes. A csoda bekövetkezik, mert a földbe szúrt faágból hatalmas fa/kilenc fa sarjad.

Az eddigiekben említett vallásküzdelmeknek fő sajátossága, hogy szinte kivétel nélkül a katolikusok és protestánsok közötti ellentétéről szól. A felekezetileg sokszínű Erdély földjén azonban protestánsok közötti vallási konfliktusokról is esik szó. Erdélyi sajátosság a reformáció egyik jellegzetes „vadhajtásának” tekintett szombatosok emléke is, mint ahogy a keleti magyar nyelvterülethez köthető az ortodox expanzióra történő népköltészeti reflektálás is. A már említett XVII. századi *Codex Bandinus* az akkori recens szájhagyomány alapján tesz több helyen is említést egyes moldvai fejedelmek száz évvel korábbi vallásüldözéséről.³⁴ A „*hagymakupolás honfoglalás*” erdélyi esetei a román papok családságát hangsúlyozzák ki, valamint azt, hogy vallásuk érvényesülése érdekében a fekete mágiától, természetfeletti erejük felhasználásától sem riadnak vissza. A román pap hiedelemkörében hiedelemszövegek sokasága szól az ellenségei által megvert/megsértett pópa vagy kaluger, az általa végzett súlyos bűjt vagy „*fekete mise*” következtében előálló isteni büntetésről.³⁵ Egy kalotaszegi történet szerint a románok, a magyarvalkói ortodox templom telkét is ilyen módon, kiböjtöléssel szereztek meg.³⁶

Magyar Zoltán

HÍREK

Luther-rózsa – emlékkút a budai Várban. A Luther-rózsa az evangélikus egyház jelképe, eredetileg Luther Márton személyes jele volt. Egy történet szerint felesége, Bora Katalin hímezte neki meglepetésképpen. A protestáns reformáció szellemi atyja ezzel hitelesítette vitairatait, okmányait, leveleit. A reformáció kezdetének 500. évfordulója alkalmából 2017. október 22-én emlékfórást avattak a budai Várban, az Anjou-sétányon. A forrás a Luther-rózsát ábrázolja.

33 Magyar 2011. II. 505.

34 Domokos i. m. 366, 410.

35 Czégényi Dóra (szerk.): A mágikus erejű pap. Szerepek és helyzetek. (Emberek és kontextusok 11.) Kolozsvár, 2014. 30–38.

36 Magyar Zoltán: Kalotaszegi népmondák. (Magyar Népköltészet Tára V.) Budapest, 2004. 236–237.

A pilisi evangélikus templom kriptája és a benne eltemetett Beleznyak

A két világháború közötti időszakban a Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyei Pilis községnek (ma a Pest megyei Pilis városa) idegenforgalmi szempontból a legjelentősebb látványosa volt a helyi evangélikus templom alatti Belezny-sírbolt. Hazai és külföldi turisták is szép számban keresték fel a család temetkezési helyét. Az ily mérvű ismertségnek az volt az oka, hogy a gróf Belezny család itt eltemetett 13 tagjának földi maradványai többnyire épségben maradtak meg. A bebalzsamozás nélkül – valószínűleg a helyi klíma miatt – szinte érintetlenül feküdtek a néhol 200 éves holttestek.

A korabeli sajtó is többször megemlékezett erről a bizarr látványosságról. Arról azonban, hogy pontosan kik is nyugszanak a pilisi kriptában, csak igen keveset lehet tudni. Az irodalmi források az itt eltemetett Beleznyak neveit és adatait helytelenül közlik. Mivel ezek kútfők – a XX. század elejétől egészen napjainkig – egybehangzóan 13 koporsóról tesznek említést és ezen kívül hiteles szemtanúk – köztük elsősorban Keveházi László volt pilisi evangélikus lelkész – is 13 halottról emlékeznek meg, így ezt a számot egyelőre nekünk is el kell fogadnunk. Persze egy, a helyszínen történtő alapos vizsgálat – amelyre azóta, amióta ismét le lehet menni a sírboltba, van némi remény – tisztázhatná, hogy pontosan kiket is temettek el, illetve hány koporsó is van a kriptában. De ez egyelőre még a „jövő zenéje”...

A PILISI EVANGÉLIKUS TEMPLOM KRIPTÁJA

Pilis község és a környező falvak a XVIII. század első felében kerültek a Belezny család birtokába. Az uralkodó 1717. május 17-én erősítette meg a Belezny családot a pilisi uradalom birtoklásában. 1724-ben pedig Belezny János újabb királyi adománylevelet nyert Pilisre. Ugyanebben az évben készült el a község első, evangélikus temploma is. Az ünnepélyes felszentelést ez év Szentháromság vasárnapján tartották meg. (A Belezny család református vallású volt, de mivel a pilisi lakosság az evangélikus hitet követte, ezért ilyen felekezetű templomot építettek.) Ez az épület több mint fél évszázadon keresztül szolgálta a pilisieket, illetve a helyi földesúri familiát, a Beleznyakat, akiket – minden valószínűség szerint – a templom alatti kriptába helyeztek örök nyugalomra.

Ezen feltevést látszanak alátámasztani a Belezny család elhunyt tagjairól szóló anyakönyvi bejegyzések, amelyekben több helyen is szerepel a kriptá szó. A forrásokban ez utóbbi kifejezés két személy temetésénél is említésre került. Ők: 1. Belezny Károly Péter.



A pilis evangélikus templom



A Beleznay család címere

Beleznay János altábornagy. A Beleznay család főnemesi ágának megalapítója. Meghalt élete 82. évében, 1754 decemberében, eltemették december 8-án Pilisen. Haláláról, illetve temetéséről két halotti prédikáció is fennmaradt. 5. Beleznay János. Beleznay Mihály és Patay Erzsébet fia. Meghalt 1760 májusában, eltemették május 16-án Pilisen. 6. Beleznay József. Beleznay Mihály és Patay Erzsébet fia. Meghalt 1762 szeptemberében, eltemették szeptember 18-án Pilisen.



A kripta napjainkban

Beleznay Miklós és Podmaniczky Anna Mária fia. Meghalt 3 éves, 2 hónapos és 24 napos korában, 1771 januárjában. Eltemették 1771. január 18-án a pilisi sírboltban, „*in crypta Pilisiensi*”. 2. Beleznay Terézia. Beleznay Miklós és Podmaniczky Anna Mária lánya. (Az anyakönyvben tévesen mint Beleznay Mihály lánya szerepel.) Meghalt 1775 októberében, eltemették október 28-án a család pilisi kriptájában, „*in crypta temp*”.

Az első templom fennállásának idején a családból még további hat személy pilisi temetéséről tesznek említést a matrikulák. Ők: 1. Beleznay N. Róla csak annyit tudunk, hogy mint újszülött, 1733. december 31-én lett eltemetve Pilisen. 2. Beleznay Zsuzsanna. Róla annyit tudunk, hogy 1747. november 12-én lett eltemetve Pilisen. 3. Beleznay Judit. Beleznay Miklós és Podmaniczky Anna Mária lánya. Meghalt 17 hetes korában, 1751 augusztusában, eltemették augusztus 24-én Pilisen. 4. Be-

A pilisi evangélikus egyházközség első templomát – mivel kicsinek bizonyult – 1776 után lebontották. Arra a kérdésre, hogy a bontás során hová kerültek a fentebb említett Beleznayak földi maradványai, sajnos nem tudjuk a választ. Azt mindenesetre kizártnak tartom, hogy a család ekkoriban élő tagjai nem gondoskodtak volna méltó képpen az ősök – köztük elsősorban Beleznay János altábornagy – csontjairól.

A lebontott épület helyén egy új, jóval nagyobb és díszesebb templomot építtetett a Beleznay család. A téglából készült és késő barokk stílusban tervezett templom hossza 50 méter, szélessége 17 méter, magassága pedig 10 méter volt. Az épület egy hajós, a hossz tengely két végén kórusokkal, a kereszt tengely irányában pedig szószékkal kombinált oltárral és szembe ezzel a külön karzaton lévő orgonával. A templom tornya pedig a homlokzat közepe elé lett építve. Az új templomot 1784 adventjének második vasárnapján szentelték fel.

Ezen második, azaz a jelenlegi pilisi evangélikus templom alatt napjainkban is meglévő sírbolt található. A kriptát a templom építésé-

vel egy időben készíttette el a család. Maga a sírbolt a templom alatt középen keresztben, lejárata pedig belül, az épület északi oldalán volt. A II. világháború során azonban a kriptá annyira tönkrement, hogy azt le kellett zárni. Keveházi László volt pilisi evangélikus lelkész elmondása szerint 1945 után a sírboltban igen szörnyű állapotok uralkodtak. A csontok egy kupacban, a koporsók pedig egy másikban hevertek összedobálva. Sajnálatos módon a helyzet azóta sem változott. Néhány, nemrégiben – Márkusné Malya Ágnes által – készített fénykép tanúsága szerint mai is ez az „állapot” uralkodik a sírboltban. Talán majd, egyszer, valamikor, valaki, valakik...

A KRIPTÁBAN ELTEMETETT BELEZNAYAK

1. BELEZNAY MIKLÓS (1722–1787)

Beleznay János és Grassalkovich Zsuzsanna fia, cs. kir. tábornok, református főgondnok. Meghalt 64 éves korában, Pesten, 1787. január 19-én. Halála három egyházi anyakönyvbe lett bejegyezve. A Budapest-belvárosi római katolikus főplébánia halotti matrikulájában olvasható bejegyzés szerint „*Nicolaus Beleznay G[ene]ralis*” Pesten, 1787. január 22-én hunyt el. A pilisi evangélikus lelkészség halotti anyakönyvéből megtudhatjuk továbbá azt is, hogy a Pesten, 1787. január 22-én, 64 éves, 1 hónapos és 6 napos korában elhunyt „*Nicolaus de Belezna*” temetésére Pilisen került sor. Az albertirsai római katolikus plébánia halotti matrikulájában pedig még annyi szerepel, hogy a 64 éves, kálvinista vallású, Pilis 1. szám alatt lakó „*Nicolaus Beleznay de Belezna*” pilisi temetése 1787. február 11-én ment végbe. Ez utóbbi dátumot erősítik meg a tábornok halálára írt temetési gyászbeszédék és sírversek is, melyek szerint Beleznay Miklóst 1787. február 11-én helyezték örök nyugalomra a pilisi kriptában. A halálozás dátuma azonban már nem ilyen egyértelmű. A pilisi evangélikus templomban, az oltár melletti pillér falán van ugyanis Beleznay Miklós szürke márvánnyal keretezett fekete márvány epitáfiuma, melyen a „*XIV. C. Feb. MDCCLXXXVII.*” dátum van feltüntetve. Ugyancsak ez a halálozási dátum szerepel a tábornok nyomtatott gyászjelentésében is. Summa summarum, Beleznay Miklós Pesten, 1787. január 19-én reggel 9 órakor hunyt el.

2. BELEZNAY MIHÁLY (1728–1789)

Beleznay János és Grassalkovich Zsuzsanna fia, cs. kir. alezredes. Meghalt 61 éves korában, Pilisen, 1789. március 17-én. Halála két egyházi anyakönyvbe lett bejegyezve. A pilisi evangélikus lelkészség halotti matrikulájának adatai szerint a Pilis 2. szám alatt lakó „*Michael de Belezna*” temetésére 1789. március 19-én került sor. Az albertirsai római katolikus plébánia halotti anyakönyve közli továbbá, hogy az elhunyt „*Michael Beleznay*” 65 éves volt, református vallású, ám a temetés napját 1789. március 20-ára teszi. Beleznay alezredes halálának pontos dátuma tehát egyik forrásban sem szerepel. Szerencsénkre azonban 1937-ben még el lehetett olvasni az elhunyt koporsójának oldalán, a szegekkel kivert latin felírást, mely így szól: „*Illmus Dnus Michael Beleznay de eadem S. S. C. R. A. obiit die 17 Mart. 1789. aetatis suae 61. mattis v. colonellus*”. Ezek szerint a 61 éves – és nem 65 – Beleznay Mihály a temetése előtt két vagy három nappal, 1789. március 17-én hunyt el.

Beleznay Mihály holtteste 1937-ben még igen „jó állapotban” volt. A korabeli tudósítás szerint az alezredes felhúzott vállakkal, mellén szorosan összekulcsolt kézzel, energikus arckifejezéssel, merész sasorral és pergamenné száradt arcbőrrel feküdt a koporsóban. Haja, szakálla, szemöldöke már nem látszódott. Testén arany sujtásos zöld színű katona atilla, piros nadrág és rövidszárú zöld csizma volt.

3. BELEZNAY MIHÁLY (1793–1793)

Beleznay Sámuel és Barsy Zsuzsanna elsőszülött gyermeke. Meghalt 3 hónapos korában, Pilisen, 1793 decemberében. A pilisi evangélikus lelkészség halotti anyakönyvének tanúsága szerint a fejletlenség következtében elhunyt „*Michael Beleznay de Eod[em]*” temetésére a családi kriptában („*In Crypta*”), 1793. december 17-én került sor.

4. BÁRÓ BELEZNAY FERENC (1802–1802)

Báró Beleznay Sámuel és Barsy Zsuzsanna hatodik gyermeke. Meghalt féléves korában, Pesten, 1802. december 26-án. Halála két egyházi anyakönyvbe lett bejegyezve. A pilisi evangélikus lelkészség halotti matrikulája szerint az 1802. december 28-án elhunyt „*Baronis Domini Samuelis Beleznai Filiolus Franciscus*”-t a méltóságos család kriptájában („*ad Cryptam Illustrissime Familie*”), december 30-án helyezték örök nyugalomra. A Pest-belvárosi református lelkészség halotti anyakönyvből pedig kiderül az is, hogy a nyavalyatörés következtében meghalt „*Baro Beleznay Sámuel Ur fiatskája, Ferentz*” halála két nappal korábban, 1802. december 26-án következett be és december 28-án csak a holttestnek Pest-ről Pilisre való átszállítása történt meg.

5. GRÓF BELEZNAY SÁMUEL (1763–1818)

Beleznay Mihály és Patay Erzsébet fia, cs. kir. kamarás, táblabíró. Meghalt fia, ifjabb gróf Beleznay Sámuel keze által, 55 éves korában, Pilisen, 1818. július 5-én. Halála két egyházi anyakönyvbe lett bejegyezve. A pilisi evangélikus lelkészség halotti matrikulájából kiderül, hogy 1818. július 5-én gyilkolták meg „*Comes Senior Samuel Beleznai*”-t, majd utána a családi kriptába („*ad Cryptam Familiae*”) temették el. A pándi református lelkészség halotti anyakönyvéből pedig megtudhatjuk azt is, hogy a Pilisen „*a maga Sámuel fia által háromszori lövéssel meg öletett*” „*Gróf Beleznai Beleznay Sámuel*” temetésére 1818. július 8-án került sor.

1937-ben – édesapjához, Beleznay Mihályéhoz hasonlóan – az ő koporsójának a feliratát is el lehetett még olvasni. A rövid szöveg így hangzik: „*Illustr. Dnus Comes Samuel de Belezna S. C. Reae Applicae Mattis Camerarius, natus die Oct. 1763. obiit 5. Juli. anno 1818.*” Az 1937-es tudósítás leírja továbbá, hogy a halott koponyájának hátsó részén hatalmas golyó ütötte lyuk tátongott, melynek kimeneti nyílása az orr tövében, a kiszáradt szemhéjakkal fedett szemek között látható. A tetem egyetlen fehér gyolcslepelletel volt beburkolva.

6. GRÓF BELEZNAY GÁBOR KÁROLY (1836–1837)

Gróf Beleznay Károly és Majtényi Emília harmadik gyermeke. Meghalt 13 hónapos korában, Pesten, 1837. augusztus 18-án. Halála két egyházi anyakönyvbe lett bejegyezve. A pilisi evangélikus lelkészség halotti matrikulájának adatai szerint az 1837. augusztus 18-án elhunyt „*Gróf Beleznay Károly Ó Nagyságának fiatskája, Gábor*” augusztus 20-án „*eltemetett a' nemzetségi sírboltba*”. A Pest-belvárosi református lelkészség halotti anyakönyve szerint pedig a Bel-Lipótváros 188. szám alatt, kiszáradásban meghalt „*Beleznai Károly Gróf fia Gábor*” holtteste „*Imádság után kivetített Pilisre a' Nemzetségi Sírboltba*”.

7. GRÓF BELEZNAY JÁNOS (1800–1842)

Gróf Beleznay Sámuel és Barsy Zsuzsanna negyedik gyermeke, táblabíró. Meghalt 42 éves korában, Pilisen, 1842. április 23-án. Halála két egyházi anyakönyvbe lett bejegyezve. A pilisi evangélikus lelkészség halotti matrikulájában található szűkszavú bejegyzés szerint a Pilisen, 1842. április 23-án elhunyt és az ugyanott, április 26-án eltemetett „*Be-*

leznai és Bankházi Gróf Beleznay János” halálának oka szélütés volt. A pándi református lelkészség halotti anyakönyve e tárgyában készített bejegyzése pedig így szól: „*Beleznai Gróf Beleznay János. 42 éves. A test felnyitvatván, egy régebbi lövés következtében megholt-nak nyilvánított az Orvosok által. Prédikációt mondott felette a Pilisi Ágostai Vallásnak Templomában a Pándi Ref. Préd. (Benedek László) Orátiót Kecskeméti Professzor T. Tatai András Úr. – énekeltek a Kecskeméti Fő Iskola Növendékei, – s mind ezek végeztetvén a nevezett Templom alatt lévő Családi Sírboltba tétettek le a hideg tetemek nyugalmukra, várva a feltámadás nagy napját.*” Fentieken kívül, az Országos Széchényi Könyvtárban megtalálható gróf Beleznay János Pilisen, 1842. április 24-én kelt gyászjelentése is, melyben tudatták, hogy „*méltóságos beleznai gróf BELEZNAY JÁNOS ő nagyságának, több tekintetes Nemes vármegyék táblabírájának, Szentivány és Bankháza örökös urának, néhány napokig tartott betegeskedése következtében e' folyó hónap 23-kán délután 1 órakor, életének 42-dik, boldog házasságoknak 18-dik évében idegguta ütés által történt igen reménytelen gyászos halálát. A boldogultnak hideg tetemei Pest vármegyében helyezett Pilis mező városbeli jószágában a' szokott egyházi szertartás szerint, folyó hó 26-kán délelőtt a' Beleznay grófi nemzetiség sírboltjába fognak eltakaríttatni.*”

Mint érdekességet kell megemlítenünk, hogy a glaszékesztyűben és sarkantyús csizmában eltemetett halott szíve külön, egy üvegbe zárva volt elhelyezve a koporsóban, az elhunyt lába mellett. Az üvegen egy megsárgult pergament is volt, melyen 1937-ben még jól látszódott a Beleznayak címeres zárpecsétje. Az írás szerint maga a gróf végrendelkezett úgy, hogy a szívét külön temessék el.

8. Gróf BELEZNAY KÁROLY (1808–1846)

Gróf Beleznay Sámuel és Barsy Zsuzsanna kilencedik gyermeke. Meghalt 38 éves korában, Pesten, 1846. június 7-én. Halála két egyházi anyakönyvbe lett bejegyezve. A pilisi evangélikus lelkészség halotti matrikulájából tudjuk, hogy 1846. június 7-én „*Gróf Beleznay Károly Ő Nga. Pesten meghalván a' Nemzetiségi Sírboltba eltéttetett*” június 9-én. A Pest-belvárosi református lelkészség halotti anyakönyvéből pedig arról kapunk tájékoztatást, hogy a Krisztinaváros, Fő utca 414. szám alatt, gutaütés következtében elhunyt „*Gróf Beleznay Károly*” holttestét 1846. június 8-án szállították át Pilisre.

Azon források, amelyek a pilisi kriptáról jelentek meg 1945 előtt, mind úgy emlékeznek meg a halotról, mint aki bokáig érő fekete lutheránus talárban lett eltemetve. Arra vonatkozó adatot, hogy a református vallású és ugyancsak ezen egyház által eltemetett gróf Beleznay Károly evangélikus lelkész lett volna, nem sikerült találnunk.

9. Gróf BELEZNAY MIHÁLY (1832–1864)

Gróf Beleznay Károly és Majthényi Emília második gyermeke, cs. kir. hadnagy. Meghalt 32 éves korában, Budán, 1864. november 18-án. Halála két egyházi anyakönyvben lett bejegyezve. A pilisi evangélikus lelkészség halotti matrikulájának adatai szerint „*Mélt. Grof Beleznay Mihál Úr*” hosszas szenvedés után hunyt el Budán, 1864. november 18-án, a temetésére pedig – melyre a holttest „*vaspályán*”, azaz vasúton érkezett – Pilisen, november 21-én került sor. A monori református lelkészség halotti anyakönyve ezen kívül közli még, hogy a tüdővészben elhunyt „*Gróf Beleznay Mihály*”-t a „*Pilisi templom alatti kriptá*”-ban temették el.

10. Gróf BELEZNAY FERENC (1810–1867)

Gróf Beleznay Sámuel és Barsy Zsuzsanna tizedik gyermeke, cs. kir. hadnagy, 1848/49-es kapitány. Meghalt 57 éves korában, Pesten, 1867. február 26-án. Halála két egyházi anya-

könyvbe lett bejegyezve. A Pest-belvárosi református lelkészség halotti matrikulájának tanúsága szerint „Gróf Beleznay Ferencz” meghalt hagymáz következtében, Pesten, a Király utca 70. szám alatt, 1867. február 26-án. Ezután, február 28-án „a holttest Pilisre vitették”. A monori református lelkészség halotti anyakönyvének adatai szerint pedig a mellhártyalobban elhunyt „Gróf Beleznay Ferencz” temetésére 1867. március 1-én került sor Pilisen, a „templom alatti sírbolt”-ban. Fentiekén kívül, az Országos Széchényi Könyvtárban megtalálható Beleznay Ferenc Pesten, 1867. február 26-án kelt gyászjelentése is, melyből arról értesülhetünk, hogy „BELEZNAI GRÓF BELEZNAVY FERENCZ urnak f. február hó 26-án d. u. 2 órakor, 56. éves korában, házassága 37-ik évében tüdő-székhűdés folytán bekövetkezett elhunytát. Hideg tetemei február 28-án d. u. 4 órakor a hely. hitvallás szertartásai szerint beszenteltetvén, Pilisre a családi sírboltba fognak szállíttatni.”

11. Gróf BELEZNAVY ISTVÁN PÁL (1865–1871)

Gróf Beleznay Pál és Majthényi Hermina második gyermeke. Meghalt 6 éves korában, Pilisen, 1871. június 15-én. A pilisi evangélikus lelkészség halotti anyakönyvének tanúsága szerint a gyermekszályban, Pilisen, 1871. június 15-én elhunyt „Gróf Beleznay Pál és Majthényi Hermin fia Istvány”-t Pilisen (nagy valószínűséggel az evangélikus templom alatti kriptában), június 17-én temették el.

12. Gróf BELEZNAVY RUDOLF KÁROLY (1866–1871)

Gróf Beleznay Pál és Majthényi Hermina harmadik gyermeke. Meghalt 5 éves korában, Pilisen, 1871. június 15-én. A monori református lelkészség halotti anyakönyvének tanúsága szerint az aszkóiban, Pilisen, 1871. június 15-én elhunyt „Gróf Beleznay Pál és Majthényi Hermin fíjuk Rudolf-Károly”-t „Pilisén a templom alatti kriptába” temették el.

13. Gróf BELEZNAVY MÁRIA HERMINA (1868–1872)

Gróf Beleznay Pál és Majthényi Hermina negyedik gyermeke. Meghalt 4 éves korában Pilisen, 1872. augusztus 9-én. Az albertirsai római katolikus plébánia halotti anyakönyvének tanúsága szerint a torokgyímban, 1871. június 15-én elhunyt „Irma, Gróf Beleznay Pál úr leánya”-t Pilisen (nagy valószínűséggel az evangélikus templom alatti kriptában), augusztus 10-én temették el.

Végezetül meg kell még említenem, hogy a pilisi evangélikus templom alatti sírboltban nem csupán a Beleznay család 13 tagja nyugszik. 1976-ban – a vasúti öreg temető parcelázása miatt – ugyancsak itt helyezték el az 1911-ben elhunyt Sárkány Sámuel volt pilisi evangélikus lelkész és bányai egyházkerületi püspök, valamint több családtagjának a földi maradványait is.

Merényi-Metzger Gábor

Felhasznált források. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. X 2003. A Budapest-belvárosi római katolikus egyház anyakönyveinek mikrofilm-másolatai, X 2222. A Budapest-belvárosi református egyház anyakönyveinek mikrofilm-másolatai, X 2329. A monori református egyház anyakönyveinek mikrofilm-másolatai, X 2355. A pándi református egyház anyakönyveinek mikrofilm-másolatai, X 3447. A pilisi evangélikus egyház anyakönyveinek mikrofilm-másolatai, X 6557. Az albertirsai római katolikus egyház anyakönyveinek mikrofilm-másolatai; Országos Széchényi Könyvtár. Plakát- és Kisnyomtatványtár. XIX. századi gyászjelentések.

Felhasznált irodalom. *Börzsönyi Béla*: Pilisi nevezetességek. Budapesti Hírlap, 1927. 171. sz. 6.; *Csilló Mihály*: Pilis története. Pilis, 1994; Evangélikus templomok Magyarországon. Szerk.: *Déli Erzsébet*. Budapest, 1992. 51–52.; *Farkas Klári*: Tizenhárom koporsó egymás mellett. A Beleznayak kriptájában. 8 Órai Újság, 1931. 196. sz. 9.; *Kempelen Béla*: Magyar nemes családok. II. köt. Budapest, 1911. 47–48.; *Kenyeres-Lengyel László*: A Beleznay grófok kriptájában. Magyarság, 1937. augusztus 29. sz. 15.; Magyar Nemzeti Zsebkönyv. Főrangú családok. Szerk.: *Fejérpataky László*. Budapest, 1888. 39–40.; *Merényi-Metzger Gábor*: A Beleznay család tagjairól megjelent sírversek és temetési gyászbeszéddek. Magyar Könyvszemle, 1997. 3. sz. 322–326.; *Merényi-Metzger Gábor*: A gróf Beleznay család tagjai. Fons, 2013. 2. sz. 233–260.; *N. N.*: A Beleznay-holttestek különös titkából idegenforgalmi látványosság lett Pilisen. Magyarország, 1937. 136. sz. 13.; *Nagy Iván*: Magyarország családai címerekkel és nemzékrendi táblákkal. I. köt. Pest, 1857. 281–284., pótlék köt. Pest, 1868. 126.; *Nyáry Pál*: Familia comes Beleznay de Belezna et Pilis. Magyar Családtörténeti Szemle, 1937. 177–182.; *Nyáry Pál*: A Beleznay grófok. Szabadság, 1939. február 4. sz. 8.; *Ocztos István*: Pilis a kőkorszaktól a XX. század végéig. Pilis, 2000; *Pásztor Pál*: Templomkertek, temetők. In: Evangélikus templomok. Budapest, 1944. 443–444.; Pest megye műemlékei. I. köt. Szerk.: *Dercsényi Dezső*. Budapest, 1958. 632–637.; *Reis József*: Pilis város évszázadai. I. köt. Pilis, 2005.

HÍREK

Kálvin-szobrot avattak Halmajon. A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Halmajon a reformáció 500. évfordulója alkalmából felavatták Kálvin János egész alakos szobrát, Varga Gábor dombóvári szobrász alkotását. A település református templomának kertjében, az ünnepi istentiszteletet követően tartott eseményen részt vett Soltész Miklós államtitkár is, aki kitért arra, hogy az emlékévé jelentős történésekre, kultúrtörténeti eseményekre, a hit erejére hívja fel a figyelmet. Építészeti emlékek, templomok, imaházak, képzőművészeti alkotások újulnak meg, létesülnek szerte a Kárpát-medencében. Kiemelte, hogy mindezeket a kormány 2015-ben 420 millió forinttal, 2016-ban 530 millió forinttal, míg 2017-ben több mint egymilliárd forinttal támogatta. (Magyar Idők, 2017. aug. 5. 18. old.)

* * *

Háromszázötven éves protestáns prédikáció került haza. Mintegy 350 éves magyar nyelvű protestáns prédikációsöveget és könyörgést mutattak be 2017. szeptember 11-én a kézirat tárolására használt, feltehetően Nürnbergben kiadott gyűjteményes kötetrel együtt Budapesten, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában. Az írás az Egyesült Államokból, Horváth Béla Zoltán magánadományaként érkezett Magyarországra a kormányzati Mikes Kelemen-program részeként. Az értékes kéziratot kézben szállították Budapestre. A prédikációsövegre és könyörgésre tagolható mű a feltámadás témakörét járja körül, és 1655. március 9-én hangzott el a mai Mosonmagyaróváron. (MTI)

Protestáns sírjelek*

A fejfák

A protestáns közösségek életét agendák szabályozták, amelyek a temetkezésre is kitértek. Heltai Gáspár 1559-ben írt munkájában szól *A halottaknak eltemetése*¹król is: Szent Sirakh „szól a’ temetésnek módgyáról is, miképpen kellyend a’ halottakat eltemetnu^{nc}, néhogy az ároc hátára auagy a’ do^{ges} helyre, hányyuc: hanem hogy tiszta vászonba auagy gyólstba betakariuc, és tisztességgel eltemessu^c nem vigyorgatással és katsagással, hané keresztyéni szomorúsággal, bánkódással es siratással.”² Beythe István 1582-ben szintén a tisztességes temetkezés módjáról ír agendájában: „mivel hogy az örök életre tavozunk, a halotthoz gyűljünk és mutassuk meg halálakor is hozzá való atyafiúi szeretetünket elkísérjük és emlékezünk a maguk kimúlásáról”. Processzióval kísérik a halottat a temetőbe, s aközben diákok „Isteni dicséreteket énekeljenek”. A sírnál prédikáció hangzik el, „szép dicséretekkel temetessék el a halott, szülei, atyafiai, barátai vigasztaltassanak”.³

Az 1567-es debreceni zsinat határozott úgy, hogy a temetőnek a lakott helyen kívül kell elhelyezkednie, mint arra a bibliai példák is szolgálnak igazolásképpen.

A kálvinisták temetési ceremóniájáról Samorjai János ír 1636-ban készült egyházi rendtartásában: „Foe fo^e embereknek, és vitézlo^knek jó emlékezetekre való jelt hagyunk, ugy mind nagy halmokat a’ vagy márvány ko^eveket, a’ vagy zászlókat, a’ vagy írásokat [...] Nem tészu^{nk} azoknak tisztességes temetést, kik maghokat meg o^lték, a’ vagy bu^{no}kert gyalázatos halállal meg o^llettettek.: kiknek pedig ellenséggel to^rvény szerint viadalban lett halálok vitézi módon, azoknak tisztességes pompával temetések vagyon, és jó emlékezetekre zászlókat emelnek fo^l temeto^e helyeken.”³

A nagy sírhalom, boltozat, azaz kriptá, márványkő a protestánsok legfontosabb temetkezési jellegzetességei, amely a rangos embereknek járt csupán. A márvány sírkő – évezredek múlta tekintve vissza – a rangot is kifejező sírjel. Kolozsváron például a XVI–XVII. századból a templom körüli *kö kertek* ismeretesek.⁴ A XVIII. századtól már széles körben elterjedtek a vörös mészkő, majd a XIX–XX. században a gránit sírkövek is. Különösképpen Székelyföldön jelentős sírjel a *koporsókő*. Rendszerint a nemesek által lakott helységekből (pl. Homoródalmás, Vargyas, Bibarcfalva) található meg a tombák, a *koporsókövek*, *haszkövek* (Lapis Sepulchralis), amelyek a sírhantra fektetve hirdették az elhunyt dicsőségét.⁵ A rangos, XVIII. századi vörös mészkő sírkövek megtalálhatóak az Alföldön, így Nagykőrösön is, a nemesek, vagyonos cívisek, honorációrok sírjain. A vörös mészkövet távoli helyekről, a Gerecse hegység kőbányáiból szerezték be.⁶

A technikai fejlődés megnyilatkozásaként a XIX. században öntöttvas síremlékek is elterjedtek. Debrecenben, az 1805-ben elhunyt Csokonai Vitéz Mihály költőnek is ilyen vas-

* Elhangzott a XLV. Országos Honismereti Akadémián, Sárospatakon 2017. július 4-én

1 Heltai Gáspár 1559.

2 Beythe István 1582.

3 Samorjai János 1636.

4 Jakab Elek 1888.

5 Terepmunkám során, például 2002-ben, 2014-ben is tudtam még fényképezni, dokumentálni *koporsóköveket* Homoródalmáson. Novák László Ferenc 2005. 84.

6 Szükséges említést tenni arról, hogy Cegléd, Nagykőrös, Kecskemét, Szeged környékén megtalálható a jellegzetes réti mészkő, darázskő (oolith), amelyet csupán az építkezésben használhattak fel, sírkőfaragásra porózus szerkezete miatt alkalmatlan volt. Novák László Ferenc 2015.

obeliszk őrzi emlékét a régi temetőben (ma Dorottya utcai emlékpark), amelyet 1836-ban állíttatott fel a tisztelő közönség.

A köznép temetkezéséről hallgatnak az egyházi források, agendák. E vonatkozásban a történeti dokumentumok adnak szerény tájékoztatást. Például Nagykőrös mezővárosa abban a szerencsés helyzetben van, hogy a XVII. század elejétől fennmaradtak a városi tanács iratai, számadásai. Ezekből kiderül, hogy nem csak a város alkalmazottait (pl. a református lelkészt), de a szegény, vagy idegen embereket is a város saját költségén temettette el. A kiadásokból azonban csak arról szerezhetünk tudomást, hogy koporsónak való deszkáért, koporsószőgekért, szemfödélért történt a fizetés, esetenként pedig – rangosabb temetés esetén –, a temetési ceremóniában közreműködő oskolamester (kántor) és diákok (kántus) megjutalmazása érdekében. Sírjelről nem történik említés.

A sírjelölés módjára csupán 1638-ból rendelkezünk adattal. Ekkor halt meg a református lelkész, akit a városi tanács temettetett el: „*Lécz szöget vettünk, hogy az predikátor temetésit felróttuk fával*” – jegyezték fel a számadáskönyvben. A „*temetés*” a sírt, sírhantot jelenti, amelyet a körösi lakosok által, az erdőről hordott „*temetésnek való*” fával borítottak be.⁷

A *fejfa sírjel a protestánsok körében jelent meg a XVII. században és fokozatosan terjedt el a század végétől.* A „*fejfe felett való fa*” említése legkorábbról a székelyföldi Nyárádszentannáról ismeretes 1678-ból.⁸ A XVIII. század elejétől már rendre említés történik a fejfákról. Nagykőrösön bukkan fel, amikor 1739-ben egy szolga sírhantján „*Fejéhez való fa*” került felállításra. Kecskeméten 1755-ben szintén „*Fejéhez való fa*”, Szabadszálláson 1760-ban „*Főtől való fa*” említése történik. Nagykőrösön 1759-ben halt meg Csáti Dániel református lelkész, akinek a sírjára került „*főtül való fájá[na]k kifaragásáért*” is fizetett a városi tanács. A körösi nótárius, Cseh János 1771-ben történt elhalálózásakor a városi tanács két asztalosmesternek, „*Szattmári János[na]k főtül való fájá[na]k kifaragásáért*”, Kállai Györgynek pedig a „*főtől való fájá[na]k festéséért*” fizetett munkadíjat.⁹

A vallási ellentétek, tetteles villongások a protestánsok sírjelölését is sújtották. Szükséges megemlíteni, hogy Abonyban (Pest-Pilis-Solt vármegye) 1749 húsvétján, nagypénteken éjjel a katolikusok rárontottak a reformátusok temetőjére és az ottani „*Épitháphiumokat elhordták feltüzelték*”.¹⁰ Karcagon (Nagykun Kerület) ugyancsak a fejfának „*epitafa*”-ként való említése történik 1768-ban.¹¹ A fejfa ez esetben is egyszerű deszka volt, amelyet könnyen el lehetett tüzelni. A neve arra utal, hogy a temetői sírjel, deszka a régebbi korokban szokásos vitézi ceremónia sírfeliratos táblájával, epitáfiummal áll rokonságban. Nagykőrösön, amikor Cseh János nótáriust eltemették 1771-ben, a fejfája mellett „*egy Epitáfium metzésért*” Kállai György asztalosnak fizettek a koporsócsinálás mellett, Csontos Péter lakatosnak pedig „*Epitáfiumra való sarok, és závár vasacskák csinálásért*” fizetett munkabért a város számadó bírása.

7 Novák László Ferenc 2005. Ehhez hasonló temetkezési mód ismeretes a XX. századból, a finnországi Karéliából, ahol egyaránt a katolikusok és evangélikusok sírját fagerendákkal rótták fel, borították be, s a fejhez fakereszt és fejfa sírjelet tettek. Koczogh Ákos 1982.

8 Balassa Iván 1993.

9 Novák László 1980.

10 Balogh Sándor 1982.

11 Egy boszorkányper nyomozása kapcsán derült világgossá arra, hogy egy Kunhegyesen lakó, Szabolcsból elszármazott Gorzsás Zsuzsanna nevű asszony leánykájával egy kora tavaszi reggel a karcagi négyes bitófához ment, annak kerítésén bemászva az ott felakasztott Nagy György keze szárcsontját, nemiszervét levágta és a temetőből hozott „*egy darabb Épithaphium deszkából rakott tűzzel*” égette porrá és megszitálva zacskóba tette, hogy annak varázslatos erejével megalósíthassa mágiikus, rontás, bajelhárítási cselekedetét. Novák László Ferenc 2005.

Az abonyi és a karcagi példák is bizonyítják a fejfának epitafaként történő megnevezését. Ez a terminológia ritka esetben tovább élt, még a XX. században is *epitafának* nevezték a fejfát Ordason (Bács-Kiskun megye), amely azonban már nem könnyen eltűzelhető deszka, hanem díszesen faragott, vastag faoszlop volt.

A kőrösi nótárius síremléke különös, rangos építmény lehetett. Sírjel valójában a „*főtől való fa*”, amelyet mesterember faragott ki fából, és le is festette, vélhetően az állagát védve ezáltal. Emellett megtalálható az epitáfium is, amelyet szintén fából készített az asztalos és szöveget metszett rá. Erre a fatáblára véshették az elhunyt dicsőségét hirdető írást. Az epitáfium különössége az, hogy sarok és zárvasalással is rendelkezett, ami arra enged következtetni, hogy külön állt a sírhanton, vagy olyan kerítés része lehetett, amely szükségessé tette a vasalását, reteszelését.¹²

II. József uralkodó 1781-ben bocsátotta ki vallási türelmi rendeletét (Edictum Tolerantiae), amelyben szigorúan tilalmazta a protestánsok temetőiben a sírjelek megrongálását, pusztítását. A királyi rendeletet 1788-ban vármegyékszerte kihirdették. Pest vármegye még 1791-ben is kötelezővé tette a temetőcsőszöknek, hogy fellépjenek mindazok ellen, akik az „*akar élő, akar a' főtől való fákbán*” kárt okozni akarnának.¹³

Nagykőrösön egy rangos közbirtokos nemes, „*Nemzetes és Vitézlő Nyáregyházi Nyáry Lajos*”, a mezőváros korábbi főbírája elhalálozott 1803-ban, s őt is a város költségén temették el. A koporsóját Elek István asztalossal készítették el, aki 2500 fényes fejű koporsószőget használt fel. A koporsó készítésével együtt a „*fő fa*” festésért is fizettek neki 17 forintot.

A XVII–XVIII. századi adatok kontinuitásaként, a XIX–XX. században is a fejfa „*fejefa*”, „*fejéhezvalófa*”, „*főtőlvalófa*”, „*fűtülvalófa*” terminológiája él a nép ajkán. A XIX. század első felében bukkan fel a fejfának az a megnevezése, amely már a formakincsére utal. Ez a név, a szélesebb körben elterjedt „*gombosfa*”. A rá vonatkozó legkorábbi adat Nagykovácsról származik 1839-ből. A városi számadások között szerepel, hogy egy Erdei András nevű embernek „*koporsó és gombosfa tsinálás*” címén fizettek 5 forint munkabért.¹⁴ A jeles református nagykovácsi gimnázium 1846. évi VIII. törvénye is említést tesz róla: „*a temetőben [...] a' gombosfáknak, sírköveknek megsértése [...] tiltatik*”, mivel a diákok lövöldözéssel okoztak károkat a sírkertben.¹⁵ Arany János 1851-ben került Nagykovácsra a bihari Nagyszalontáról. Megihlette őt a mezőváros temetője, de nem tesz említést a gombosfáról. A *Temető* című versében írja:

„*Ki tudja, mily rég lehetne,
Hogy itt az első csemete
Először hajta lombot!
Azóta hány délczeg fa lőn
Fej-oszloppá e sírmezőn –
És hány szív összeomlott!*”¹⁶

A *gombosfa* fejfának a Duna–Tisza közén terjedt el. Erdélyben, Kalotaszegen, a székelyföldi Háromszékben általánosan *gombfa* néven nevezik meg a fejfát. Északkelet-Magyarországon, az Ondava folyó völgyében élő reformátusok *gonfa* nevet említenek, ami azonban a

12 Novák László 1982.

13 Novák László 1978.

14 Novák László Ferenc 2015.

15 Ádám Gerzson–Joó Imre 1895.

16 Arany János 1951. 161.

gombfa terminus nyelvjárási változatának – még inkább nyelvromlásnak – tekinthető. Az Őrségben *sögfa* névvel illetik a fejfát, ami a gombhoz hasonlóan antropomorf jelleget jelent, *sög*-’süveg’ értelmezésben.¹⁷

A fejfa legkorábbi képi ábrázolása Kecskeméten készült a XIX. század közepén. A mezőváros északi részén, a régi református temetőben láthatók a *gombosfák*.¹⁸

A protestantizmus elvetette az ember nyughelyének kereszttel történő megjelölését. Az egyszerű fa sírjelek jelenhettek meg a köznépi temetkezési szokásban, s idők folyamán pedig azok mind díszesebbé váltak: a népművészet szerves részeként, s felbukkantak az antropomorf motívumok, nemcsak a díszítőművészetben, hanem a fejfafaragásban is. A fejfa nem egyszerű sírjel, az elhunyt nyughelyének jelzője, hanem lényegesen több annál: valóságos életszimbólum. Különösen igaz ez a primér-antropomorf fejfák esetében, ahol az ember alakját megjelenítő formakincs magát az embert, az emberi lét kontinuitását szimbolizálja. A magyar, s egyben a protestáns népművészet csodálatos megnyilatkozásai.

A fejfakultúrában a XIX. század második fele, még inkább az utolsó harmada hozott lényeges változást. A nemzeti elnyomatást követően, az 1867-es kiegyezés után virágzott fel a népművészet, annak díszítőművészeti ága is. A népi faragóművészet sajátos területévé vált a fejfa-díszítőművészet. Szélesebb körben, de egyes vidékeken különösen gazdag ékes fejfa-kultúra alakult ki.¹⁹ A már említett fejfaterminusok egyöntetűen a nagyméretű, impozáns megjelenésű tönkös fejfákra, részben pedig az oszlopfejfákra, valamint a tábla alakú fejfákra vonatkoznak. Közöttük találhatóak meg a primér-antropomorf, azaz kifejezetten szoborszerű, emberalakot vagy stilizáltan embert ábrázoló fejfák.

Az impozáns fejfakultúra kialakulása stílusfejlődés eredménye is. Ezt bizonyítja a nagykorösi gombosfákhoz kapcsolódóan az is, hogy a XVIII. század közepén Abonyban és Karcagon meglévő, könnyen eltűzelhető deszka epitafákat Karcagon a vaskos, tönkös fejfák, Abonyban pedig a díszesebb oszlop alakú gombosfák váltották fel.

Az emberszobor formakincsű fejfák között említhető meg a Duna–Tisza köze északi helységeinek antropomorf oszlopfejfás típusa (Kunszentmiklós, Szabadszállás). A Tisza melletti Tószegen is voltak kifejezetten antropomorf szobrok, akárcsak Békés mezőváros temetőjében.

A stilizált emberszobor-fejfák között széles körben ismertek Szatmárcseke ún. *csónak alakú* fejfái. Az impozáns méretű, nagy tömegű fejfa a sírra állítva emberarcot sejtet jellegzetes *bajusz* motívumával. A fejfa földre fektetve csónakra emlékeztet. A néphagyományban nem található ennek eredetmagyarázata, csupán az



Férj és feleség antropomorf fejfája Kunszentmiklóson
(A szerző felvétele, 1976)

17 Novák László Ferenc 2005.

18 Vahot Imre 1851.

19 A Kárpát-medencei magyarság fejfakultúrájának kataszteri bemutatásához lásd Novák László Ferenc 2005.

etnológiai kutatás keresett rá választ.²⁰ Még az ugor korba visszatekintve, távoli őseinkkel, temetkezésükkel hozták kapcsolatba, akik az északnyugat-ázsiai területek vízborította tundravidékén szokásban volt csónakos temetkezés örökségként értelmezték. Nevezetesen a halottat csónakkal szállították a temetkezési helyre, ahol a csónakot a sírra borították. A sír beborítása csónakkal vagy fával elterjedt volt Eurázsia északi vidékein, így a már említett Karélia gerendasíros temetkezési szokásában is felmutatható. Ebben az esetben nem lehetünk távol az igazságtól, ha a XVII. század közepi – a fejfakultuszt megelőzően –, a nagykőrösi fával felrótt sírhantot is ezzel hozzuk összefüggésbe.



Csónak alakú antropomorf fejfák Szatmárcsekén
(A szerző felvétele, 1981)

A csónak alakú tönkös fejfák változatos formakincssel megtalálhatók a Tiszántúlon (Püspökladány, Tiszaszőlős), Északkelet-Magyarországon (Szirénfalva-Ptruksa, Torna-görgő, Gömör egyes részei, mint Kelemér környéke).

A tábla lakú fejfák között is van primér-antroporfia. Dunapataj impozáns tábla alakú fejfái egyedülállóak, stilizált asszonyfej formakincsükkel. Hasonló bukkan fel az Ormánságban, Magyarújfalun, a gömöri Rimasimonyiban. A XIX. század utolsó harmadában Hódmezővásárhelyen impozáns primér-antropomorf tábla alakú fejfák jelentek meg felnőttek és gyermekek sírhantjain.²¹

Míg a fejfák alakjára, díszítettségére nincsenek adatok a korai időkből, a gombos fejfákra igen. A gombosfa, gombfa secunder-antropomorf jellegű fejfának tekint-



Antropomorf oszlop fejfák Dömsödön
(A szerző felvétele, 1976)

hető. Tulajdonképpen a gomb, gombos motívumok szimbolizálják az emberi testet (fej, törzs). Gazdag változatai ismeretesek a Duna-Tisza közéről (Dömsöd, Tass, Bugyi, Szalkszentmáron, Solt, Dunaszentbenedek, Foktő), a Szilágyságából (Börvely), Kalotaszegről (Magyarvalkó, Ketesd, Zsobok), Háromszékből (Bölon, Köpec, Székelyszáldobos, Erdőfüle), a Brassó vidéki Apácáról, Alsórákosról.

A XIX. század végi népművészeti virágkor változatos formakincset teremtett. Más népművészeti ágakhoz hasonlóan a fejfakultúrában is megjelentek a

20 Solymossy Sándor 1923.

21 Novák László Ferenc 2015.

díszesebb motívumok: zárt tulipán (konty), nyílt tulipán (korona), egész tulipán, kalap, gomb, gyűrű, csillag, virágtartó. A motívumokban gazdag gombfák kiváltképpen Kalotaszeg népművészetét reprezentálták.²² A kalotaszegi gombos fejfák sajátossága közé tartozik a zoomorfia.²³ A fejfa csúcsát csikóalakúra faragták (Kalotadámos, Nyárszó). A juh- (kos-) szarv is megtalálható volt díszítőelemként Sárvasáron.²⁴

A díszítőmotívumokban gazdag fejfa valóságosan is mint életfa jelenik meg. A gomb, tulipán, csillag ornamenselemek életszimbólumok. A díszes oszlop alakú gombfák, gombosfák között található meg azok, amelyek jelzéssel vannak a sírban nyugvó nemére vonatkozóan is. A „négysarkos” nyílt tulipán vagy korona a férfit, a zárt tulipán, konty a női nemet szimbolizálja (Áporka, Majosháza, Alsónémedi, Erdőfüle).

A népművészeti virágkor megmutatkozik az evangélikus vallású nemzetiségeink körében is. A német lakosú Hartán, a szlovák Albertin, Irsán, Pilisen, Péteriben, Dunaegyházán páratlan szépségű fejfákat, gombosfákat faragtak a XIX. század végén, a XX. század elején. A fejfák változatos faragású kalap, tulipán, csillag, gomb ornamenselemei egyöntetűen életfát szimbolizálnak, amit hangsúlyoz a „virágtartó” motívum a fejfa láb részén, amelyből kiágazik az életszimbólumok sora (gomb, tulipán, csillag), amelyek imponáló népművészeti remekművet avatják a fejfát.

A fejfa népi megnevezései között nem található meg a „kopjafa” sírjel terminus. A közgondolkodásban terjedt el az a romantikus szemlélet, hogy az egykori vitézi temetési ceremóniában fontos szerepet játszó kopja (lándzsa) fegyver a sírbanba szúrva sírjelként szolgált, fejlődött díszesen faragott fejfává.

A vitézi temetés a rangos nemes, vitézlő ember, főúr ceremóniája, függetlenül attól, hogy az milyen vallású volt, római katolikus avagy protestáns. Vonatkozik ez az egyszerű végvári katonára is. A végvári vitézi élet hatott a költészetre is, amelyben szemléletesen jut kifejezésre az elesett harcos halottkultusza. Egy ismeretlen szerző 1561-ben így versel a *Szép ének a gyulai vitézekről* című költeményében:

„Magyar vitézeknek ő holt testeket,
Magyar módon szépen temették vala,
Kópiákat fejekhez ásták vala

22 Malonyay Dezső 1907.

23 Az állat, a ló, juh alakja díszítőelemként csupán Kalotaszegen található meg. Egyes afgán törzsek kultuszában természetes jelenség az állatalakos sírjel, ami arra enged következtetni, hogy a nomadizmussal áll közelségben. Lásd Dupree, Luis 1980. Közismert, hogy a XVII. században tatár betörés történt Kalotaszegre, amely nyomot hagyott a népi kultúrában is (pl. a népi viseletben a *muszuj* elterjedése), feltételezhetően a csikó alakos gombosfa is ennek hatását tükrözi.

24 Novák László Ferenc 2005. 134, 347, 359.



*Feleség és férj gombfája
az erdélyi Erdőfülén
(A szerző felvétele, 1976)*

*Sok török főt, kiket elvittek vala
Az karókat véle megrakták vala
Akkor a vitézek így jártak vala.”*

Az elesett végvári harcosnak sírjára tűzték kopja fegyverét. Ezt magyar szokásnak mondja a költő, azonban ez általánosan vonatkozott a csatákban elhunyt harcosokra. A török katonák esetében is így történt ez. Georgius Dousa németalföldi utazó 1599-ben számolt be konstantinápolyi (isztambuli) utazásáról, s a Bolgárföldön járva Happsalában vagy Adrianopolisban, a török nevén Edirnének nevezett városban láthatta, hogy a temetőben a sírhantokba lándzsák, kopják vannak szúrva, aminek okát nyomozva megtudhatta, hogy a harcokban elesett vitéz katonáknak állítottak így emléket.²⁵

Tehát, kopja sírhantba tűzése nem kizárólag magyar nemzeti sajátosság, hanem egyetemlegesen a katonai életmódhoz, a vitézi ceremóniához tartozott.²⁶ Az említett református rendtartáskönyv 1636-ból is kiemeli, hogy a rangos, fő-fő embereknek zászlót emelnek, vitézi módon temetik el, ha harcban esett el. A kopja fegyver fontos szerepet játszott a temetési ceremóniában. Például a római katolikus Rákóczy László országbíró amikor eltemették 1636-ban, akkor a temetési menetben a kopjás sereg is felvonult. Mivel templomban temették el, a kopját nem állíthatták sírjára, hanem amikor a fekete közzászlaját, kardját a sírba törték, akkor a kopjás sereg is összetörte fegyverét a templom falán. Apor Péter Erdély régi szokásairól írva részletezi a vitézi temetést, amelyben zászlós kopját vittek, s a sírhantba szúrták. Orbán Balázs a XIX. század közepén még megismerhete a Sóvidék falvaiban zajló kopjás vitézi temetést. A népi emlékezetben megőrződött, például a római katolikus sóvidéki Atyhán is emlékeztek még erre a XX. század utolsó évtizedeiben.

A kopja mellett a zászlónak külön is fontos szerepe volt a vitézi temetésben. Egy pesti hírlapíró 1844-ben járt a Sopron vármegyei Nagysimonyiban és értetlenkedve látta, hogy a temetőben a sírhantokon a sírkereszt mellett póznákon különböző színű zászlók lengedeznek. A helybeliek nem tudták ennek magyarázatát, az azonban kiderült, hogy nemesek lakják a falut. A publicista nemesi hiúságnak tartotta ezt, csak arról nem volt tudomása, hogy ez a vitézi temetési szokás szerves része, ősi szokás, nem pedig nemesi hivalkodás.

A kopja, zászló, amennyiben sírra került, a fejfa, sírkő mellett másodlagos sírjelölést, még inkább a vitézi pompa kellékét jelentette. Az 1678-as nyárádszentannai adat szerint a fejfa mellett kopja is állt a sírhanton. Tulajdonképpen Jankovich Miklós is erre következett a XIX. század elején, protestáns temetkezési szokásként értelmezve.

25 Dousa, Georgius 1598. Az utazó Magyarországon nem járt. Jankovich Miklós 1836-ban teljesen helytelenül félremagyarázta annak úti beszámolóját. Állítása szerint a magyarokkal – a „győzedelmes és ezért kegyetlen török Nemzet” – vallás dolgában igen engedékenynek mutatkozott, nevezetesen a kanizsai törökök, s a reformátusok a tőlük nyert engedelem mellett temetkezettek, együtt a törökökkel. Ez azonban nem felel meg a valóságnak, kizártnak tartható, hogy a mohamedán törökök együtt temetkeztek a keresztényekkel. Idealizálva a helyzetet, a vitézi temetést, arról ír, hogy miként fogatkoztak a keresztiek, úgy a protestánsok fejfája a kopja melléklettel szaporodtak a közös temetőben. Dousára hivatkozva teljesen valótlanúságokat ír le. Az említett, Dousának az Edirnéen látott, a törökök kopjás temetkezését fantáziadúsan színezte és alkalmazta a honi viszonyokra: „Dousa önön Vallásbeli híveit meglátogatván, temetőkertjeikben mikép a’ keresztiek fogatkozását úgy azok helyett a’ zászlókkal lobogó tzsidaáknak és a’ fejfáknak sokaságát tsudálta, minek okát tudakozva tőlök, megértette, hogy a’ Törökkel együtt temetkeznének, azoknak mint vitézeknek tsida, nekiek pedig a’ fejfa jegyemlékül helyheztetnék [...] Ezen külföldi hagyomány, és nem honi emlék tudósíta engem a’ mái napig fenn tartott Fejfa tétel szokásának eredetéről...” – írja. Jankovich Miklós 1836. Vö. Novák László Ferenc 2015. 80.

26 Szükséges megemlíteni, hogy Londonban, a Szent Pál-székesegyházban a falra felerősítve láthatók a harcokban elesettek dicsőségét hirdető zászlók.

A sóvidéki Siklód temetkezési szokásait kutatva mutat rá Viski Károly, hogy a fejfa, díszes gombfa nem a kopja fegyverből fejlődött ki, hanem a kopja tartójából: a zászlós kopja funkcióját veszítve sorvadt zászlócskává, amit a díszesen faragott kopjartartó, a fejfa csúcsába tűztek.²⁷ Tekintettel arra, hogy a nemes székelyek temetkezési szokásában található, bizonyos, hogy a Sóvidéken a vitézi temetési pompával egyidejűleg, a temetést követően nem fejfák, hanem hagyományszerűen sírkövek kerültek a sírhantokra, mint történt az a vitézi ceremónia megszűnése után, sőt, napjainkban is történik.²⁸ Kalotaszegen a vitézi temetési pompa maradványának tekinthető a díszesen faragott gombfa csúcsába illesztett, szalagokkal, virágokkal feldíszített fenyőágból font *háromág*, amely a fiatalon elhunyt, eladósorban lévő leányt vagy legényt illette meg (Kalotaszentkirály). A legény gombfájára erősítették fel a színes kendőkből készített zászlót is (Sztána).²⁹

Összegzésképpen hangsúlyozni szükséges, hogy a protestantizmus, elsődlegesen a kálvinizmus, illetve az unitárius és részben az evangélikus vallás teremtette meg a fejfakultuszt. Elterjedésük a XVIII. századtól következett be, s virágkora a XIX. század második felében bontakozott ki, hanyatlása az első világháború után következett be. Egyes vidékeken azonban szívósan tartja magát a tradicionális formakincsű fejfa faragása napjainkban is (Szatmárcseke, Szeszta, Szilice, Ketesd, Apáca).³⁰

A közhiedelem, a mindennapi szóhasználat szerint a fejfa neve *kopjafa*. A kopja fejfa-sírként azonban nem értelmezhető. A „vitézi korban” a kopja fegyver a temetési ceremónia szerves része volt. A XVI. századi végvári küzdelmek során az elhunyt harcos – akinek vallási hovatartozása az ismeretlenség homályában maradt – sírjára állították ugyan fegyverét, de azzal az ő dicsőségét, hősiességét kívánták jelezni. A későbbiek során a kopja mint sírjel-melléklet funkcionálhatott a zászlóval egyetemben. Ez a temetkezési szokás azonban csak a rangos nemesi rendre vonatkozott. A fejfakultusz szélesebb körben nem kapcsolódik a kopjás temetkezéshez, a kopja, zászlós kopja nyele nem válhatott fejfa sírjellé.³¹

A vitézi temetési ceremónia a kisgyermek, fiatalok temetkezési szokásában élt tovább,³² de sírjel vonatkozásában csupán Kalotaszegen ismeretes a fejleménye. A fiatal halottnak *háromágot* készítettek, amelyet a gombfa csúcsába illesztettek, mint azt a funkcióját veszített zászlóskopját, amelyet a díszes faragású kopja tartójába, a valóságos fejfa, gombfa csúcsába illesztettek Viski Károly elmélete szerint a Sóvidéken.

27 Viski Károly 1910.

28 A sóvidéki Korondon a protestáns temetőben található fejfák, amelyek azonban rekonstrukció alkotásainak tekinthetők. Az 1980-as években még látható volt a fejfák csúcsába illesztett fekete zászlócskák, amelyek a 2000-res évekbe már eltűntek. A fejfa az általánosan elterjedt díszes faragású „kopjafával”, azaz emlékfával azonos. Ugyancsak a sóvidéki Siklódon a falu feletti újabb keletű „közöstemetőben” az 1980-as években még láthatók voltak a sírhantba állított, fejfaként és lábfaként funkcionáló koporsóvivő rudak. Ezeknek 2013-ban már nyomuk sem volt látható, csupán a műköből készült sírkövek sokasága. A falusi székely gazdák hagyományosan saját portájukon, a szilvaskertjükben temetkeznek, mint régen is, és nem fejfát, hanem sírkövet tesznek napjainkban is az elhunyt családtag sírhantjára. Az Orbán Balázs által említett vitézi temetési emléke kihalt Etéden, Küsmődön, Alsó- és Felsőófalván, ott is csupán sírkövek találhatók a temetőben.

29 Novák László Ferenc 2005. 125.

30 A fejfák formakincsét és díszítőelem-rendszerét illetően hipotézisek születtek: így például a közép-ázsiai sztyeppék kőszobrainak (kamennaja baba), az ősi csónakos temetés újkori hagyományozódásában. A gombosfák, közelebről a szentesi gombosfák kapcsán – Jankovich Miklós nyomán – keletkezett az a téves feltevés, hogy a törökök turbános sírköve hathatott annak formakincsére. Lásd Csálg József 1957.

31 Fikcióként említhető meg az az abszurdítás, miszerint például a hatalmas méretű, tönkös szatmárcsekei fejfa a kopja fegyverből alakult volna ki.

32 Az Ung vidéki Nagykaposon, de más felső-magyarországi helyeken is, reformátusok és katolikusok körében egyaránt élt az a szokás, hogy kisgyermek temetése alkalmával a menet élén vagy a koporsó előtt díszes magyar ruhába öltözött fiúcska kezében vitt egy fakardot, amelynek hegyébe citromot szúrtak, abba pedig színes szalagokat tűztek: a temetés során ezt a kardot a koporsó után dobták a sírgödörbe. Novák László Ferenc 2005.

A fejfa helyi specifikus, autentikus népművészeti alkotás, míg a kopjafa nem helyi specifikus, hanem olyan népi iparművészeti faragvány, amely valójában magában ötvözi a különböző típusú fejfák díszítőelemeit, s mint emlékfá jelenik meg. Mint a nemzeti identitásunk szimbóluma, az emlékezés, emlékjel funkcióját tölti be (pl. a mohácsi csata emlékparkjában, köztereken, egyéb emlékhelyeken, esetenként a római katolikus temetőben is sírjelként).

A fejfa mint protestáns magyar népművészeti megnyilatkozás, társulva hozzá a kopjafa-emlékfá mint egyetemes nemzeti népi iparművészeti kifejezési mód: *hungarium*.

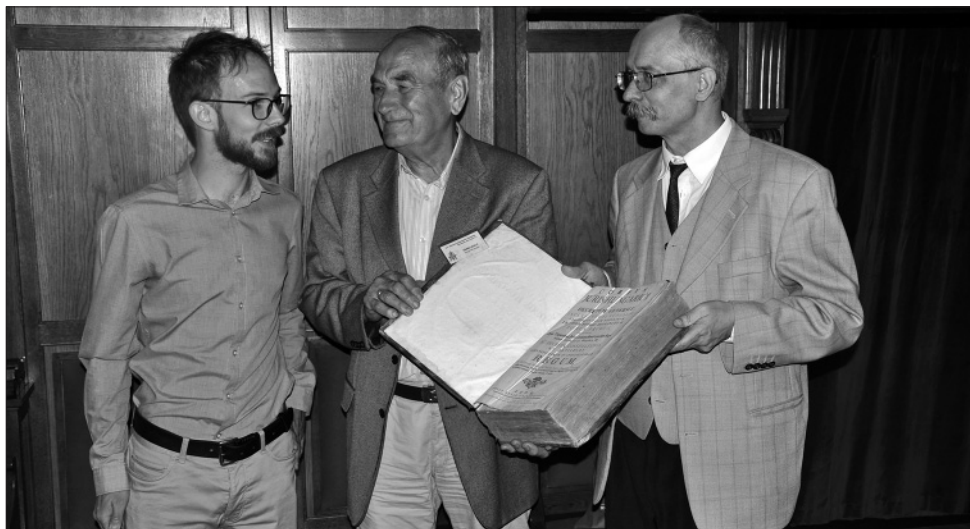
Novák László Ferenc

Irodalom. Arany János 1951: Kisebb költemények. In Arany János Összes Művei (szerk. Voinovich Géza) I. Akadémiai Kiadó, Budapest; Ádám Gerzson–Joó Imre 1896: A Nagy-Kőrösi ev. ref. Főgymnasium története. Nagykőrös; Balassa Iván 1989: A magyar falvak temetői. Corvina Kiadó, Budapest; Balogh Sándor 1975: Abony történeti és művészeti emlékei (1450–1741). Ceglédi Füzetek 21. Abony; Beythe István 1582: Miképpen a köröstyéni gyeüle-
közetben az köröztségöt, Úr vachorajat hazasok esköttetését, oldozatot, gyonást etc. Zol-
galtassanak az egyhazi tanytok, arról iratott könyvechke. Gyzzing [Németújvár]; Csalog József 1957: A szentesi református temető gombosfái. Néprajzi Értesítő XXXIX. 203–211.; Dousa, Georgius 1599: De itinere suo Constantinopolitano, Epistola. Accesserunt veteres Inscriptiones Byzantio ex relique Graetia nunc primum in lucem editae, cum quibusdam doctorum virorum epistolis. Lugduno-Batauae; Dupree, Luis 1980: Afganistan. Princetown; Heltai Gáspár 1559: Agenda, az az szentegyházi chelekedetek: mellyeket koevetnec koezoenségesen a' keresztyéni ministerek es lelkipasztorok. Colosvarba nyomtatot Heltai Gaspar által; Jakab Elek 1888: Kolozsvár története II. Budapest; Jankovich Miklós 1836: A' KanisaiTörököknek Vallásbéli türelmekről, 's kéméllesekről a' múlt XVII. században. Tudományos Gyűjtemény XX. évf. V. k. Pest, 911–947.; Koczogh Ákos 1979: Főtül való fák. Confessio III. Budapest, 84–101.; Malonyay Dezső 1907: A magyar nép művészete II. Budapest; Novák László Ferenc 1978: A Duna–Tisza köze temetőinek néprajza. Cumania V. Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Közleményei. Kecskemét, 219–305.; 1980: Fejfák a Duna–Tisza közén. Első kiadás. Az Arany János Múzeum Kismonográfiái 1. Nagykőrös; 1982: Temetés és sírjelölés Magyarországon, különös tekintettel a fejfákra. In Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére (szerk. Balassa Iván–Ujváry Zoltán). Debrecen, 739–792.; 2005: Fejfa monográfia. Az Arany János Múzeum Kismonográfiái 16. Nagykőrös; 2015: A Három Város néprajza. Folklor és Ethnographia 60. Debrecen; Samorjai János 1636: Az helvetiai valláson lévő Ecclesiáknak Egyházi Czeremoniájokról és rendtartásokról való koenyvetske. Lőcse; Solymossy Sándor 1930: Ősi fejfaformák népünkénél. Ethnographia XLI. 65–84.; Vahot Imre 1853: Kecskemét és a kecskeméti puszták. In Magyarország és Erdély képekben I. Pest; Viski Károly 1910: Mi a kopjafa? Néprajzi Értesítő XI. 221–224.



Ajándék a Sárospataki Református Tudományos Gyűjteményeknek

2017. július 2. és 7. között került megrendezésre a XLV. Országos Honismereti Akadémia. A rendezvény helyszíne Sárospatak, témája a reformáció művelődéstörténeti jelentősége volt. Az első napon – immár hagyományosnak mondható – jótékonysági bálra került sor. A konferencia hivatalos nyitónapja július 3-án, hétfőn volt. Ezen a napon egy nem mindennapi esemény szemtanúi lehettek a résztvevők a köszöntéseket és a nyitóelőadást követően.



Kovács Áron történész, Bándi László adományozó és Dienes Dénes igazgató az egyik ajándék könyvvel (Mándli Gyula felvétele)

Bándi László, a Veszprém Megyei Honismereti Egyesület elnöke nagylelkű és gazdag ajándékkal érkezett az akadémia helyszínére, a nagy hírű iskolavárosba, a Református Teológiai Akadémiára. A mind ez ideig családi hagyatékként őrzött régi könyveket adományozott a Református Tudományos Gyűjtemények Könyvtárának. A XVII–XIX. században megjelent latin nyelvű lexikonok, jogi és egyházi tematikájú könyvek dédapja, dr. Szánthó Gyula (1846–1930) hagyatékából származnak, aki a patinás intézmény neves jogtanára volt 1875–1910 között. Eperjestről került Patakra, ahol 35 éven át római jogot tanított, emellett két évig az akadémia jogi dékánja, majd közigazgatója és igazgatótanácsosa, Sárospatak városának nagy mecénása volt.

A nemes adományt, a ritkaságnak számító, értékes könyveket Dienes Dénes, a Tudományos Gyűjtemények igazgatója vette át és köszönte meg. Az intézmény is készült a jeles eseményre, ajándéka az akadémia összes résztvevőjének szólt: Kovács Áron, a Tudományos Gyűjtemények történész munkatársa előadással készült, amelyben felidézte dr. Szánthó Gyula alakját és életútját.

Bodnár Mónika



ÉVFORDULÓK

Száz éve született Balassa Iván, a református néprajztudós*

Balassa Ivánról a szűk szakmai méltatások arról emlékeztek meg, hogy a magyar néprajz, a Kárpát-medencei magyarság és a hazai nemzeti-etnikai-vallási kisebbségek kutatója, aki a Néprajzi Múzeum, majd a Mezőgazdasági Múzeum főigazgatója, illetve főigazgató-helyettese volt. Kutatásai a komplex magyar kultúrát, különösen a néprajzot (nemcsak az anyagi-tárgyi néprajzzal foglalkozott, hanem folklórral és agrártörténettel is), a határon kívüli magyarok és a belföldi nemzetiségek egykori és közelmúltbeli életét érintették. Tudományos teljesítményét az MTA doktori cím mellett, számos külföldi díjjal (*Herder-díj*, *Pitré-díj*), továbbá a Svéd és a Dán Királyi Tudományos Akadémia tagságával ismerték el. Fáradhatatlan volt a tudományszervezésben, a tudomány népszerűsítésében. Program-szervezései, szerkesztései, kiadványainak sokasága igazolják ezt. Számptalan civil kezdeményezés vezetője, tiszteleti tagja sok rangos szervezetnek és tagja volt a református Doktorok Tanácsának is.

Előadásomban Balassa Iván családi hátterének, majd tudományos érdeklődésének, munkamoráljának református gyökereiről szeretnék említést tenni. 1975 augusztusától közvetlen beosztottjaként, majd nyugdíjba menetele után is folyamatosan kapcsolatban voltam vele, így volt alkalmam megismerni őt, miközben sokat tanulhattam tőle.



Balassa Iván

A reformáció megújulást jelent a hitéletben és a mindennapokban. A teológiában, mint tudományban, a valóságban a XVI. századtól kialakuló protestáns egyházak formájában és tartalmában, de a mindennapi életben is, ami az emberi tartásban, a protestáns szellemiségben mutatkozott meg. A reformáció idejére a könyvnyomtatás már elindult világhódító útjára, azonban mégis ennek kezdetlegessége miatt a szóbeliség jelentette az új tanok és viták terjedésének módját a köznépi, vagyis a társadalom alsóbb, de széles rétegében. Ez pedig a hagyományok terjedésének, az apáról fiúra, majd unokákra öröklődő tudásnak, ismeretanyagának a bővülő körét jelentette. Ma már a történettudomány evidensnek tartja, hogy Magyarországon a reformáció tanai éppen a szóbeliség közterein vitatkozók-érvelők révén terjedtek a laikus bibliamagyarázók és -értelmezők, a katolikus visszaélések ellen protestálók révén. Az itt elhangzott történetek, híryanagok a klasszikus néprajzi ismeretek gyarapodását jelentették. Ha egy mai etnográfus belépett volna egy ilyen helyre,

* Elhangzott 2017. április 6-án a budapesti Néprajzi Múzeumban a Magyar Néprajzi Társaság Anyagi Kultúra Szakosztályának Balassa Ivánra emlékező ülésén.

például egy felvidéki német városkában, akkor a protestantizmus, a reformáció kezdeti magyarázatait, a lutheri tanításokat hallhatta volna. Majd a XVI. század vége előtt már a két elváló protestáns nagyegyház, a lutheránus, evangélikus és a kálvinista, református egyház hasonló és mégis különböző tanaival találkozott volna. Területi különbözőségük is hamarosan megmutatkozott. Észak- és Nyugat-Magyarország dominánsan evangélikussá, a török dúlta ország középső területei reformátussá, Erdély pedig a parázs hitviták révén, a fejedelmi udvarral az élen a legradikálisabb, unitárius-szenháromság tagadó vallásúvá vált a XVI. század második felére.

Ez utóbbi két terület határán, a Sárréthez tartozó Bárádon látta meg kálvinista felmenők leszármazottjaként Balassa Iván a napvilágot. Ez az a terület, amely a reformátusságát vállaló néprajzos jó barátot, Szűcs Sándort Biharnagybajomban és Pusztainé Madar Ilonát, a hitéért harcosan és hevesen kiálló néprajzos kollégát is adta a magyar néprajztudománynak. Ma már nyugodtan mondhatjuk, hogy a magyar néprajznak számos jeles képviselője van, akik reformátusságukat megélve a tudományos munkáikban vizsgálják a népi vallássosság tudományos kérdéseit. Itt gondolhatunk a hallgatóinak faluszemináriumokat szervező Újszászy Kálmánra, Balassa atyai jó barátjára, Morvay Péterre, Balassa munkatársára, az önkéntes néprajzi gyűjtőhálózati mozgalom kiépítőjére a Néprajzi Múzeumban, de a több magyarországi múzeum igazgatását egymás után ellátó jó barátokra, Dankó Imrére, vagy Molnár Ambrusra, vagy a fiatalabbak közül Küllös Imolára, Küllös Imrére, Lackovits Emőkére, Kósa László akadémikusra, a KRE díszdoktorára, aki a *Magyar néprajz* nagy vállalkozásában a protestáns népi vallássosság és egyházszerkezeti fejezetet írta meg, P. Szalay Emőkére, Pocsai Eszterre, Zentai Tündére vagy Szacsavay Évára – hogy csak a legkiválóbb kutatók neveit említsük.

A református népesség nem csak az egyházához, hanem a történeti múlthoz is büszkén kötődött, az elődeik szokásaihoz, a kisenemesi értékrendhez. A protestáns vidéki lelkészek és néptanítók az isteni teremtés és erkölcs hirdetése mellett racionális természettudományos-gazdálkodói ismereteket is ötvöztek a népi, paraszti tudással. Balassa Iván ezekre is mindig felhívta a figyelmet. Számos gazdálkodó, példát mutató protestáns lelkészt, néptanítót ismerünk, éppen a magyar néprajz kutatási eredményeként.

Ez a kulturális kötődés és a családi képzetés Balassa Ivánnál is fennállt. Balassa apja, az Ásványi Balassáktól mint kisenemesektől származtatta magát, akik a XVIII. században települtek át a Dunántúlról az Alföld északi részébe, Kenderesre. A család másik része többgenerációs protestáns értelmiségi család volt, lelkészek és néptanítók. Nagypapa lelkész volt és országgyűlési képviselő.

Balassa Iván Bárádon végezte a református elemit, majd Debrecenben a Református Tanítóképzőbe ment, ahol Végh Józseffel, a később híres nyelvjáráskutatóval életre szóló barátságot kötött. Debrecenben a Magyar Királyi Tisza István Tudományegyetemen magyar–német szakos tanárként fejezte be tanulmányait. Itt Csúry Bálint professzorral, kedves tanárjával a szamosháti nyelvjárást is kutathatta, érdeklődése a nyelvészet és a tájtörténet felé fordult, amit Végh József barátjának köszönhetett. Korai nyelvészeti munkássága pedig a Csúry-iskolához kapcsolta. Nem véletlen, hogy Debrecen, a „*kálvinista Róma*” módos parasztgazdáinak, a civiseknek és földműveseinek szókinccsét dolgozta fel doktori munkájában. Csúry hatására Balassa többi barátja is, Bakó Elemér, Imre Samu, É. Kiss Sándor, Kovács István, Ruszkay Endre szintén kutatták és feldolgozták saját falujuk nyelvjárást és a földművelés szakszókinccsét. A nyelvészeti terepmunka pedig a néprajztól nem volt távol.

Csúry javaslatával került Kolozsvárra Szabó T. Attila mellé az egyetemre tanársegédnek 1940-ben. Innen Herepei Jánosnak, a Székely Nemzeti Múzeum igazgatójának meghívá-

sára muzeológusnak, „múzeumőrnek” Sepsiszentgyörgyre került 1941-ben, ahol 1944-ig dolgozott. A háromszéki kálvinisták és unitáriusok kutatásának eredménye a székely népi italokról készült dolgozata, vagy a harmatkásáról, vagy a *kiszírlő* mint régi székely ételről írt cikke. De az erdővidéki temetők sírjeleinek feldolgozása is ebből az időszakból való. Ettől az időtől kezdve múzeumi szolgálatához következetesen hűséges maradt. A budapesti Néprajzi Múzeumban muzeológustól, osztályvezetőig, főigazgatóig minden posztot betöltött, 1956 tavaszától a Tiszán inneni reformátusság fellegvárának egyik múzeumát igazgatta Sárospatakon, a Rákóczi Múzeumot. A Református Nagykollégium és Tudományos Gyűjtemények vezetőjének, Újszászy Kálmánnak és családjának, valamint Román János levéltárosnak, Takács Bélának, aki 1958-tól a református tudományos gyűjtemények önálló egységgé váló múzeumának vezetője volt, Bakos Józsefnek, Czegle Imre főkönyvtárosnak és a nyelvész-irodalomtörténész Kováts Dánielnek a barátságát is élvezhette. Újszászy Kálmán halála után az Újszászy-emlékkönyv társszerkesztője is Balassa volt. 1962-től mint a Budapesten működő Múzeumi Osztály minisztériumi osztályvezetője, már a korábbi múzeuma ügyeit, a Rákóczi Múzeumét is intézhette országos hatáskörrel, majd 1966-tól a vajdahunyadvári Mezőgazdasági Múzeum főigazgatója, illetve főigazgató-helyettese lett párton kívülként. 1983-ban vonult nyugdíjba, mert sok megírandó, feldolgozandó témája, könyve hevert még az íróasztalán ekkor.

Nyugdíjba vonult, de nem nyugalomba, mint ezt szívesen hangoztatta is. Aktív múzeumirányító-tudományos munkássága során, de nyugdíjba vonulása után is számtalan részadatot, vagy feldolgozást tett közzé különböző református gyülekezetek, kálvinista népessége néprajzáról, agrártörténetéről, mindennapi és történeti hagyományairól, kiemelkedő népművészek, népi iparművészek életéről, munkásságáról. Református szülőfaluja, Báránd monográfiáját is összeállította, szerkesztette.

Balassa munkásságában a református mellett a többi protestáns vallás képviselőinek, földművelő népességének szokáshagyományát, sajátosságait is kutatta, de akár Kossuth Lajos keresztszüleit is. A reformáció időszakától a korábbiakhoz képest eltérő, majd az új vallások egymástól is eltérő szokás-hagyományait is kimutatta. Balassa Iván a fő kutatási területének számító földművelés néprajzának monográfiáiban is kitért a kálvinista közösségek újító, innovatív képességére, a református lelkészek példamutatására a gazdálkodásban, a tradicionális termelés racionalizálásában. Az egyén, a személyiség szerepére, kutatására hívta fel a figyelmet számtalan példát említve, megfigyelve, ahogy a közösség érdekét szolgálták jó példákkal a református lelkészek. Rámutatott a mezőgazdasági vándormunkások műveltségközvetítő szerepére, de Debrecen reformátusainak és az erdélyi nagytájnak XVIII–XIX. századi néprajzi kapcsolataira is. A munkaeszközök történeti-néprajzi kutatásának ikonográfiai forrásairól írt cikkében a reformáció korától kialakult és kedvelt nyomdatermékeknek, a kalendáriumoknak, csízióknak hónapábrázolásait, ikonográfiáját mutatta be történeti, regionális változásaival mint az agrártörténet, a néprajz, a munkaeszköz kutatás különleges forrásait. Az alföldi földművelés, az eke és a szántás, a gabona (búza) centrikus alföldi gazdálkodás, az aratás és a kérébe kötött szalagabona összerakása, számolása során óhatatlan volt a református népesség közötti gyűjtésének tudományos közzététele. Hasonlóan a futóhomok megkötéséről írt tanulmányában, vagy a bodrogi közeli lápok népességének történeti néprajzában. Balassa 1994-ben megjelent *Sárospatak történeti helyrajza a XVI–XX. században* című könyve az Újszászy Kálmán által még a sárospataki évek alatt átadott kéziratok forrásokra épült. A kiterjedt pataki határ történeti topográfiajaként jelent meg a jó baráttal, Kováts Dániellel 1997-ben kiadott *Sárospatak határának helynevei* című kötet.

A protestáns, főleg a református népszerűség meghatározó szerepét mutatta ki Tokaj-Hegyalja, a Hegyköz, a Bodroghöz monográfiáiban. Híres adatközlői, munkatársai Bodroghözben pl. a cigándi Kántor Mihály, a karcasai Nagy Géza.

Az aszúbor készítésének gyakorlatát, amelyet korábbi vélekedések Lorántffy Zsuzsanna lelkészének, Szepesi Laczkó Máténak nevéhez kötöttek, Szikszai Fabricius Balázs 1590-ben megjelent szótára alapján a XVI. század közepére tette. A legújabb történeti kutatás is csak 1570-től tudja igazolni az aszúbor készítését. De a régi hegyaljai patikákban is a református nyomokat kutatta és mutatta ki a XVII. századtól. Kossuth Lajos keresztszüleiről készült cikkében pedig a monoki lutheránus keresztszülő-állítás-hívás szokását mutatta be.

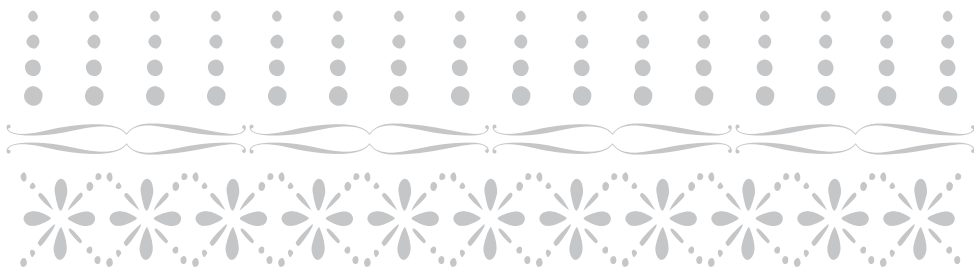
Balassa Iván munkásságát a hagyományos protestáns etika jellemezte. Hatalmas munkabírása és munkakedve segítőkészséggel párosult. Céduláit, tapasztalatait szívesen osztotta meg munkatársaival, úgy tartotta, attól ő nem lesz sikeresebb, ha eltiporna mást. Baráti beszélgetésekben is széles összefüggésekre hívta fel a figyelmet, fáradhatatlanul és önzetlenül ontotta ötleteit, javaslatait. Eredményeire büszke volt, de nem tömjénezte önmagát. Segített egyetemistáktól kezdve doktoranduszoknak, kandidátusi-PhD-dolgozatot íróknak, védőknek mint opponens, vagy csak bizottsági tag. Munkamódszere a részkeredések kikutatása, tisztázása volt, majd összefoglalva egy-egy nagy ívű monográfiát tett a tudomány asztalára. Ennek is köszönhető a ma hihetetlennek tűnő tudósi teljesítménye maradandósága, amely még irigységet is kelthetett egyesekben. Önmagával szemben kérérelhetetlen volt, megélte a bibliai tanítást a keskeny út és a széles út ismeretében, a nehezebb, fárastóbb, a tüskével telehintett keskeny utat választva.

Munkaszeretete az élet, a család szeretetével párosult. Puritán ember volt, nagy vagyont nem gyűjtött, családi nyaralót is viszonylag későn, az 1970-es évek közepén szerzett, az általa szeretett gyenesi nádtetős kis, félig földbe vájt, hús parasztpincét, ahol az Ortutay Gyulával háromnegyed-egynegyed arányban írt, a Corvina Kiadó által megjelentetett *Magyar néprajz* című vaskos könyv korrektúráját is elvégezte. Ez betetőzte, megkoronázta közismertségét Európában.

Munkahelyi vezetőként, munkairányítóként egyszerű és következetes volt, munkatársainak problémáira érzékeny és megértő, vitalitásával, jó humorával a fiatalokat és idősebbeket is magával ragadó.

Az élet nehézségeiből és kihívásaiból mindig felegyenesedő, egyenes derékkel élő, helyét megtaláló református dolgos ember volt, akinek életét hite, haza- és emberszeretete határozta meg.

Csoma Zsigmond



A száz esztendeje született Töltési Imrére emlékezve

Ötvenhárom-ötvennégy esztendősen lehetett Töltési Imre, amikor az 1970-es évek elején megismerkedtünk, vagy legalábbis tudomást szereztünk egymásról. Akkoriban kezdett „legalizálódni”, vagy mondjuk úgy: szalonképesebbé válni az a *honismereti mozgalom*, amely addig inkább a Hazafias Népfront (HNF) köpönyege alatt mocorgott úgy, hogy működésének igazi értelméről a diktatúra kisebb-nagyobb helytartói közül minél kevesebben értesüljenek. Az eredetileg 1954-ben, Nagy Imre rövid életű megnyilvánulása idején létrejött Népfrontnak a feladata addig elsősorban az országgyűlési választások előkészítése és lebonyolítása, választási listák adminisztrálása és a „*társadalmi öntevékenység szervezése*” volt. Egyébként pedig az állampárt mindenhatóságát kellett volna segítenie a demokrácia látszatának mímelésével. Mondom: *kellett volna!* Mert mindig akadtak olyan tevékenységek, főképpen pedig olyan személyiségek, akik ezt a *mímelést* úgy művelték, hogy érdemi munkát csempészték a látszat mögé. Ilyen volt a *honismeret-helytörténet* címszó alatt kibontakozó, nemzeti identitást szolgáló kezdeményezés. S hogy ez a többé-kevésbé leplezett munka – szellemi honvédelmünk partizánháborújának is neveztük – a körülményekhez képest eredményesen szolgálhatta nemzeti értékeink napirenden tartását és megbecsültségét, az elsősorban a Népfront Országos Titkárságának honismereti főelőadójának, a száz esztendővel ezelőtt született Töltési Imrének volt köszönhető, valamint annak a szellemi vezérkarnak, akiket nem csekély körültekintéssel maga köré toborzott. Közéjük tartozott az önkéntes néprajzi gyűjtőmozgalom „szülőatyja”, dr. Morvay Péter, akinek akkoriban már afféle önkéntes szárnysegédje voltam, s ez az áramlat engem is a népfront vizei felé sodort. Valamelyik Belgrád rakparti rendezvényen ehettem életemben talán először kaviáros szendvicset, s úgy gondoltam, hogy nem lehet rossz hely az, ahol ilyen finomságokkal traktálják a meghívottakat. Valószínűleg itt találkoztam először Töltési Imrével, vagyis elég későn, mert akkor már csaknem egy évtizede lavírozta a honismereti mozgalom lélekvesztőjét – amint Kanyar József írta róla – „*a diktatúra nehéz éveiben a scillák és charibdiszek politikailag veszélyes labirintusaiban*”.

Nem ismertem tehát Töltési Imrét, amikor az 1940-es évek elején a Kabay Körben, meg a Nemzeti Parasztpártban tevékenykedett, nem tudtam ötvenhatban viselt dolgairól, de még a Népfront kezdetei során vállalt szerepéről sem. Erről nem is sokat beszélt – legalábbis nekem. Azt is csak 1997-ben tudtam meg, amikor a *Honismeret*-ben megírta, hogy milyen véletlen – avagy az isteni gondviselés? – játszott közre, hogy 1968-ban ő lett a Honismereti Bizottság titkára. A HNF Országos Titkársága ugyanis ki tudja milyen megfontolásból – de lehet, hogy csak oda nem figyelésből – a Mezőgazdasági Bizottság titkárául rendelte őt, ahol addig Fábíán László titkárkodott, és fordítva. De sikerült még idejében cserélniük, ami, azt hiszem, jót tett úgy a két bizottságnak, mint a két titkárnak. A honismeretinek biztosan!

Annak is csak jóval később, talán csak 80. születésnapjára készülve néztem utána, hogy Töltési Imre – akárcsak Morvay Péter – a partiumi Szatmárnémetiben született 1917. április 16-án. Földműves édesapja, ugyancsak Imre, fiatal korában „kitántorgott” Amerikába, s hazatérése után közraktári munkásként dolgozott. Édesanyja, a szép nevű Szilágyi Erzsébet falusi szabó lányaként korán árvaságra jutott. A Töltési család 1922-ben Budapestre költözött, kiskereskedésből élt. 1944-ben egy bombatámadásban mindenük elpusztult, s

ezt követően 6–7 esztendeig hűgával tartották el szüleiket. Az érettségi után Imre a Soli Deo Gloria Református Diákszövetségben tevékenykedett, az angyalföldi csoport egyik megalapítója, majd hamarosan titkára lett. Katonai szolgálata során megtagadta a Nyugatra szállítást és Szombathelyről visszaszökött a fővárosba, ahol néhány hétig bujkált. 1945-ben belépett a Nemzeti Parasztpártba, amelynek haláláig „tagja maradt” – legalábbis többször utalt rá pajkosan kacskintva, hogy őt onnan ki nem zárták, ő ki nem lépett, s arról sem hallott, hogy „megszűnt” volna a párt. Másfél évtizeden át, amikor már családjáról is gondoskodnia kellett, legalább 8–10 helyen dolgozott. Csak amikor ezeket az életrajzi adatokat megismertem, döbbsentem rá, milyen keveset tudtam Töltési Imre magánéletéről. Pedig az 1970-es években szinte hetente, s később is legalább havonta találkoztunk. Azt is mástól tudtam meg, hogy az 1956 utáni hányatott évek és jószerevével alkalmi munkahelyek után, az 1960-as évek elején Erdei Ferenc sokakon segítő, bár a politikai berendezkedésen változtatni nem tudó – tán nem is akaró – mentőakciói nyomán került a Hazafias Népfronthoz, s lett a hazai honismereti mozgalom fő szervezője.

1961-től állt főelőadóként, majd különböző beosztásokban a Hazafias Népfront Országos Titkárságának szolgálatában, és ezt a „beosztást” nagyon komolyan vette, mert Töltési Imre valóban *szolgálatnak* tekintette – prédikátori értelemben – a honismereti mozgalom gondozását. Ennek egyik pillére a megfelelő *stratégia* kidolgozása volt. A jól átgondolt építkezésre a *Honismeret* címmel „megjelenő”, úgynevezett „szürke füzetek” szolgáltak. A megjelenő szót azért tettem idézőjelbe, mert valójában belső, a honismereti szakkörök számára készült módszertani segédanyagok voltak ezek a füzetek, az írássok jelentős része a honismerettel kapcsolatos fogalmak (hazaszeregetet, lokálpatriotizmus) meghatározásával; a más mozgalmakkal és tudományágakkal való kapcsolat jellegének tisztázásával; a mozgalom határainak kijelölésével foglalkoztak, továbbá az elért eredmények propagálására helyezték a hangsúlyt. Itt fogalmazták meg, hogy „a honismereti mozgalom a közművelődés szerves része”, és „a honismeret a népművelés sajátos formája”. Továbbá lépésről lépésre tisztázták a honismereti mozgalom kapcsolatát az iskolai szakkörökkel, a falukrónika-írással, az önkéntes néprajzi gyűjtőmozgalommal, a különböző közgyűjteményekben folyó munkával, a helytörténettel, a honvédelmi neveléssel, a helynévgyűjtéssel, és még számos területtel.¹ Megállapították továbbá, hogy „a termelőszövetkezetek története szerves része nemzeti történelmünknek. Ismeretanyagának, tárgyi és szellemi emlékeinek összegyűjtése, dokumentálása, értékelése közelebb visz bennünket társadalmunk jelenségeinek, törvényszerűségeinek feltáráshoz, megismeréséhez.”²



Töltési Imre

A *stratégia* kidolgozásának fontos állomása volt az 1970-es évek elején az Országos Helytörténeti Bizottság beolvadása az Országos Honismereti Bizottságba. Ez az egyesülés dön-

1 Töltési Imre: A „szürke füzetek”. *Honismeret* 1997. 2. 51–60.

2 Töltési Imre: Távlati munkatervünk és időszerű feladataink. *Honismereti Híradó* 1973. 3–4. 9–10.

tő lépésnek bizonyult a mozgalom egységének kialakításában. A honismereti mozgalom ereje, hatóköre, akcióképessége, sőt, tekintélye jelentősen megnövekedett. Ahogy később ő maga megfogalmazta „... bizottságunk egyesíti a helytörténet, az üzemtörténet, a néprajz, a munkáshagyomány- és a helynévgyűjtés, a honvédelmi nevelés, a természetjárás, az újkori történet legjobb irányítóit, művelőit”³ Imre bátyánk jó stratégiai érzékét érhetjük tetten azokban a mozdulatokban, amikor a politikai bikkfanyelv redői között felismerte a szabadszettel sokszor alig észrevehető lehetőségeket, amikhez – mint a szülővárosa szomszédságában húzódó Ecsedi-láp nagy helyismerettel rendelkező pákásza – az ingoványon járva igazíthatta a maga lépéseit. Mire gondolok? A Hazafias Népfront 1968-ban tartott IV. kongresszusán, a művelődéspolitikával foglalkozó mindössze 25 soros fejezetben egyebek között annyi olvasható, hogy „... újabb munkaterületek is kínálkoznak a népfrontmozgalom számára. Ilyen mindenekelőtt a honismereti tevékenység bővítése és magasabb szintre emelése, helyi ünnepi napok és hetek, emlékünnepek támogatása...” Ebben a sokak számára afféle „nesze semmi, fogd meg jól” szövegben Töltési fölismerte a lehetőséget, amire alapozhatta a honismereti mozgalom jövőjét, s az Országos Elnökség 1968. május 31-i ülésén már létre is hozta a Honismereti Bizottságot. A pontokba szedett feladatok közé pedig olyan szavakat és kifejezéseket sikerült „beépíteni”, mint hogy erősítse a *nemzet-tudatot*, ápolja a *lokálpatriotizmust*, a *hazafiságot*. Az már a taktika területére tartozott, hogy ezeket a fontos célkitűzéseket olyan jelzőkkel tette a hatalom számára elfogadhatóvá, mint „egészséges” lokálpatriotizmus, meg „szocialista” vagy „cselekvő” hazafiság. Ehhez persze olyan *vájtfülű* személyiség kellett, mint amilyen Töltési Imre volt, a maga politikai felkészültségével és emberi elkötelezettségével. A Honismereti Bizottsággal a háta mögött jobb esélyekkel kereshette a lehetőségeket a honismeret mozgalom zászlaja alatt szervezett ország-fényképező akciókhoz, irodalmi topográfiához, krónikaíráshoz, helytörténeti monográfiák készítéséhez, honismereti akadémiák, konferenciák, diáktáborok szervezéséhez. Olyan tevékenységekhez tehát, amik keretei között a történetírást és általában a nemzeti értékek számbavételét távolabb lehetett tartani az ellenséges politikai ideológiákkal – marxizmussal és internacionalizmussal – fertőzött világtól.

Kialakulóban volt tehát a honismereti mozgalom stratégiája, s ennek célkitűzéseit szolgálták a *taktikai* manőverek. Ezekből pedig bőszéges részleteket találunk a Töltési Imre hagyatékban maradt leveleiben, feljegyzéseiben. Ennek egyik nagyon jellemző jelensége volt, ami jól mutatja, hogy Imre bátyánk milyen járatos volt a hivatali adminisztráció útvesztőiben. 1969–1970-ben, egy taktikailag megfontolt, de meglehetősen hosszadalmas, mintegy két esztendeig tartó folyamat eredményeként megszületett a *Szomszédos szocialista országokhoz fűződő kapcsolataink – Viszonyunk az ott élő magyarsághoz* című téma vitaanyaga. A folyamat azzal indult, hogy 1969 elején bevonta a Honismereti Bizottságba Kósa Lászlót, az MTA Néprajzi Kutatócsoportjának fiatal, református gyökerekkel rendelkező tudományos munkatársát, aki Ortutay Gyulának, a Honismereti Bizottság akkori elnökének volt beosztottja, s így bizonyos mértékű „főnöki” védelemre is számíthatott, a gyakran rapszodikus – hogy ne kiszámíthatatlant mondjak – lelkületű Ortutay pedig nem ellenezhette közvetlen munkatársának a bizottságban való részvételét.

A Hazafias Népfront elnöksége mellett működő Honismereti Bizottság Elméleti Munkabizottsága 1969 februárjában megvitatta az elkészült munkaprogramot. Az erről készült összefoglaló⁴ rövideje ellenére is jól érzékelteti a Honismereti Bizottság tagjainak

3 Töltési 1973. 3–4. 6.

4 Töltési Imre: A honismereti mozgalom országos kibontakozása II. Honismeret 1998. 1. 69–71.

a témával kapcsolatos eltérő álláspontjait, óvatosságuk különböző fokozatait. Töltési jól számított! Ortutay elnöki bevezetőjében leszögezte, hogy *a legelembb fokoknál is óriási bajok vannak*. Arra biztatta a bizottsági tagokat, hogy *ne féljenek*, s ezzel olyan légkört teremtett, hogy a téma notórius elvetői meg sem igen szólaltak, vagy nagyon óvatosan fogalmazták meg aggodalmaikat, a vita érdemi résztvevői pedig hangsúlyozni merték a valóság megismerésének jelentőségét. A vita legfontosabb eredményeként Kósa László felajánlotta – felajánlhatta –, hogy „belső használatra” referátumot készít a szomszédos országok magyarságának helyzetéről. Ezt aztán 1969 októberében tárgyalta meg a HNF Országos Titkársága, majd december 1-jén vitafórumot tartottak róla. Érdemes számba venni a vitában felszólalók névsorát, mert jól mutatja, milyen különböző társadalmi csoportokat és – ha lehet ilyet mondani az állampárt „virágzásának” időszakáról – „politikai irányzatokat” mozgatott meg a Honismereti Bizottság első nagyobb tűzkeresztsége. Farkas Sándor (az Elméleti Munkabizottság elnöke) és Kósa László bevezetője után a következők szólaltak fel – volt, aki többször is: Ortutay Gyula, Deme László, Kővágó László, Mód Aladár, Sándor László, Tomka Miklós, Ruffy Péter, Pomogáts Béla, Czine Mihály, Kiss Ferenc, E. Fehér Pál, Kósa Ferenc, Csoóri Sándor, Arató Endre, Faragó Tamás. Akárhogy is nézzük, ott volt és aktívan részt vett a vitán néhány, a párthatalomnak elkötelezett személyen kívül a későbbi – jóval későbbi! – nemzeti ellenzék számos kiváló személyisége is.

Hasonlóan bravúros taktikai lépés eredményeként került napirendre a Trianon utáni magyar diaszpórák témája is, ami „hivatalosan” a szigorú *tabuk* között szerepelt. Töltési megkereste az MTA Történettudományi Intézetét, ahol Puskás Júlia foglalkozott az emigrációval, de ő sokáig nem mert vállalkozni, mert *„egyszer már megégette magát”* ezzel a témával. Imre bátyánk azonban meghívatta az Eötvös Kollégiumba, és bár megállapodtak, hogy csak 1914-ig beszél az emigrációról, de megbeszélte a ifjakkal, hogy az előadás után majd érdeklődnek az 1914 utáni időszakról is. A beszélgetés végül olyan jól sikerült, hogy éjfél felé Puskás Julianna már vállalkozott az 1914 utáni magyar emigrációról szóló tanulmány elkészítésére.⁵

A honismereti mozgalom *taktikus irányítása* volt Töltési Imre fő erőssége, ebben volt igazán „nagy”, s emlékeim szerint ezt végezte a legnagyobb élvezettel. Mert a taktikai tervek kidolgozásához többnyire igénybe vette az „elméleti munkaközösség” – Novák József, Dömötör Sándor, Bodolay Géza, Kanyar József, Morvay Péter, Szikossy Ferenc és mások – segítségét, de a kisebb-nagyobb napi csatározásokat jószerevével neki magának kellett megvívni és kitaktikázni. Emlékeim szerint ezt a manőverezést élvezte leginkább a honismereti munkában, az ennek során elért eredményekről beszélt szűkebb körben, vagy írt – már nyugdíjasként – a legszívesebben: *„... süllyal esett latba, hogy a honismeret fogalomkörébe eső tudományágak legjobbait megnyerjük a mozgalomnak. Természetesen nem csak szakmai, hanem egyéb szempontokat is figyelembe kellett venni. Tudnom kellett ki, milyen erkölcsi, társadalmi, politikai elkötelezettségű, ki-kivel milyen baráti vagy haragos viszonyban áll, szíviügye-e a honismeret, vagy egyéb szempontok vezetik. [...] Hát ilyenek voltak a körülmények. Mindenkit olyannak kellett elfogadnom, amilyen volt. De hogy milyen, azt mindenki-ről pontosan tudnom kellett. Ez volt a »hosszú élet«, a megmaradás titka!”*

Része volt ennek a taktikázásnak az is, hogy országháró útjai során jó szemmel vette észre a mozgalomban megcsillanó emberi értékeket és nem röstellte rá a fáradtságot, hogy egy-egy cikkben fölmutassa, előadásai, vagy akár csak beszélgetései során példaként megemlítsé munkájukat, eredményeiket. Mint a *Honismeret* folyóirat 36 esztendőn keresztül

5 Töltési 1998. 1. 74.

gürcölő szerkesztője tudom, hogy akár felelős szerkesztő korában, akár azt követően, viszonylag ritkán adott írást folyóiratunkba, de ha igen, annak mindig súlya volt, oka pedig rendszerint a jó példára való figyelemfölvívás. Mint például a debreceni II. Rákóczi Ferenc Honismereti Szakkör megalapításának 35. évfordulója alkalmából írt beszámolójával, amelyben utalt rá, hogy „... a szakkört ma is az a tanár vezeti, aki annak idején alapította. Szamosújvári tanár úr, ha a sors a városon belül odébb is vetette, vitte a szakkört magával. Tehette, mert a köri tevékenységet – úgy látszik – senki sem vállalta szívesen, s talán az intézmény is megkönnyebbült: egy nyüggelel kevesebb. Így a tagság és vezetője hűségesen kitartott egymás mellett, legfőképpen a környezet és a kör működésének jellege változott.” „Nem hiszem – írta róluk –, hogy Szamosújvári Sándor Debrecenben több támogatást kapott volna munkájához, mint bárki, bármely településen. Kezdeti gáncs, kétely, közömbösség, gyanakvás éppúgy velejárója a mozgalmi munkának, mint a támogatás, elismerés, köszönet. Hogy az előbbiből mintha kevesebb jutna, igaz.”⁶ Töltési Imre ilyen és hasonló, sokszor csak néhány soros elismerése ért annyit a mozgalomban résztvevők számára, mint egy-egy vitézségi érdemérem.

Sorolhatnám még a Töltési Imre vezette Honismereti Bizottság nemzeti értékeket mentő akcióit, amelyeknek sokszor hajszálon múlt a megvalósulása, és bizonyára hosszú lenne a kudarcok listája is. Itt most utaljunk a Gábor Áron-emlékmű fölállítása útjának egyengetésére (1974-ben), a Pusztaszeri Emlékpark előtt tornyosuló politikai akadályok 1970-es évek elején történt elhárítására, a II. Rákóczi Ferenc születése 300., Bethlen Gáborénak pedig 400. évfordulójára való ünnepi emlékezők szervezésére, amikor pedig nem kisebb helyről, mint a Pártközpontból érkeztek az intelmek: nem szabad túldimenzionálni ezeket az évfordulókat. Ma már nehezen lehet elképzelni ezeket a szégyenletes állapotokat, de akkoriban jelentős fegyverténynek számított egy-egy ilyen teljesítmény, s Töltési Imre később méltán emlegette őket nem titkolt büszkeséggel.

Jellegzetes tulajdonsága volt a derűs lény mélyén húzódozó szigorúság, másokhoz éppen úgy, mint önmagához. Telefonon visszahívott mindenkit, aki kereste és ezt mástól is elvárta mint a társadalmi udvariasság minimumát. De ezen kívül is: mindent komolyan vett, mindenről komolyan tárgyalt, fél napokat töltött úgynevezett „egyeztetésekkel”, s mástól is elvárta: olyan ügyekkel jöjjenek hozzá, amelyek „egyeztetve vannak”. Szívesen anekdotázott és emlékezett tanulságos történetekre, de nem emlékszem, hogy bármikor is üres csevegéssel töltötte, vagy hagyta volna tölteni az időt.

Az 1981. április 16-tól – saját kérésére – nyugdíjba ment. Ezt követően már ritkán írt a *Honismeret*be, inkább csak egykori munkatársait – jobb, ha fegyvertársakat mondok – tette, búcsúztatta: Sándor Lászlót, Dömötör Sándort, Novák Józsefet. Nagyon tanulságos, hogy az érintettek mely szövegeiből s mit idéz! De még fontosabb, hogy ő mit mond. Mert Töltési Imre azok közé tartozott, akik valamely témával foglalkozva elsősorban nem *valamiről* írnak vagy beszélnek, hanem *valamit mondanak*. Úgy, ahogy az 1990. évi „rendszer-váltást” követően nyilatkozott a mozgalom feltételeinek változásáról: „A Hazafias Népfront megszűnésével ugyan szétesett az a keret, amelyben a honismereti mozgalom jól-rosszul, állandó politikai ellenőrzéssel, fékkel, de szervezeten működhetett, alapegységei: a szakkörök és egyéb közösségei azonban továbbra is dolgoznak. Ez is mutatja – amit egyébként mindig hirdettünk és bizonygattunk –, hogy a honismereti mozgalom önkéntes kezdeményezésből, a szülőföldjüket szerető, hagyományukat ápoló, azért tenni akaró emberek vágyából, akaratából született. Ezért nem szűnt meg a politikai változással.”

6 Töltési Imre: Szamosújvári Sándor 35 éve vezeti szakkörét. *Honismeret* 1987. 3. 59.

Nem ennek, a száz esztendeje született Töltési Imrére emlékező cikknek a feladata, de előbb-utóbb át kellene tekintenünk, hogy a rendszerváltás – és szinonimái – óta miként változtak a honismereti mozgalom feltételei, erőfeszítései és eredményei! Milyen újabban bekapcsolt motorok hajtják immár mozgalmunk hajóját, és melyek azok a vitorlák, amelyek petyhüdtebben lógnak? Ha nem ilyen halálosan komoly dologról lenne szó, azt mondanám: *eljátszhatnánk* a gondolattal: mit szólna Imre bátyánk mozgalmunk mai állapothoz?

Halász Péter

Száz éve hunyt el báró Szalay Imre

Ma már nem sokat mond a neve, pedig a dualizmus korában a hazai kultúrélet egyik jelentős alakjának, kultúrpolitikusának számított. Hivatali munkássága időben (1868–1916) szinte teljesen felölelte a korszakot, amelyben nagyon sokat tett a hazai kultúrintézmények létrehozásáért, illetve fejlesztéséért. Olyan emberről lesz tehát szó a következőkben, akiről halála után 100 évvel is érdemes megemlékezni.

Szalay Imre 1846. november 8-án született Bécsben, ahol édesapja, Szalay Ágoston (1811–1877) a császári és királyi államkonferenciához volt beosztva; később a királyi tábla tanácselnöke, illetve a Magyar Tudományos Akadémia tagja lett. Kéziratokból és más régiségekből álló gyűjteménye, amely több ezer darabból állt, a kor egyik legjelentősebbjének számított. E régiséggyűjtemény és a magyar jogtörténelem, illetve történelem iránti érdeklődése nagy hatással volt fiára is, aki középiskolai tanulmányait a bencések győri gimnáziumában kezdte, majd a felső osztályokat a rend soproni főgimnáziumában végezte.

Édesapja nyomdokain jogi tanulmányokat folytatott a pesti egyetemen, ahol előbb jogtörténelmi (1866), majd bírósági (1868) államvizsgát tett. Ezt követően (1870) közügyvédi és váltóügyvédi oklevelet szerzett. Ügyvédjelöltként 1868 októberében Soltész Albert ügyvédi irodájában kezdett el dolgozni, majd háromnegyed év után Lechner Gyulánál folytatta, de itt sem maradt tovább egy évnél. 1870 júniusától már csak hivatali állásában, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban működött, ahová 1869. június 9-én nyert kinevezést (ezt megelőzően néhány hónapig a királyi ítélőtáblánál volt joggyakornok). Negyedszázadig tartó kultuszminisztériumi pályáját a ranglétra legalsó fokáról kezdhette ő is, hiszen először segédfogalmazó, majd 1871-től fogalmazó, 1876-tól titkár, négy évvel később pedig már minisztériu-



*Szalay Imre 1860 körül szüleivel
és nővérével
(Szalay-Berzeviczy Lajos tulajdona)*

mi osztálytanácsos volt.¹ Ettől kezdve hozzá tartoztak a kulturális ügyek, melyek között 1884-től ott szerepelt a múzeumügy is.² A minisztérium Művészeti és Emberbaráti Osztálya élén Szalay sokat tett a kulturális élet felvirágoztatásáért. A múzeumi ügyek referenseként már a múzeumigazgatói kinevezése előtti évtizedben is sokat foglalkozott a Magyar Nemzeti Múzeum és más intézmények fejlesztésével. Jelentős szerepet játszott például az



Szalay Imre, a Vallás- és Közaktásügyi Minisztérium hivatalnokja (Litográfia, Szalay-Berzeviczy Lajos tulajdona)

Országos Magyar Iparművészeti Múzeum kezdeti fejlődésében és az iparművészeti iskola (tanoda) megalapításában is. Többek közt ő dolgozta ki a Nemzeti Múzeum és az Országos Képtár szervezeti szabályzatát.³ Előbbi ügyeivel rendszeresen foglalkozva ő állíthatta össze 1888-ban *A Magyar Nemzeti Múzeum épülete* című háromnyelvű (magyar–német–francia) albumot.⁴

Nagyon jól ismerte tehát azt az intézményt, a Magyar Nemzeti Múzeumot, amelyet 1894 decemberétől ő vezethetett. Érdekességképpen megemlíthető, hogy az őt kinevező kultuszminisztert ekkor báró Eötvös Lorándnak (1848–1919) hívták, aki felségének első unokatestvére volt. Mégsem ez a kapcsolat lehetett a döntő, hanem az, hogy a múzeumi ügyekben senki másnak nem volt olyan jártassága, mint (a négy nyelven is jól beszélő) Szalaynak.

És a választás bevált, mert alatta tovább folytatódott az intézmény fejlődése és nagy arányú gyarapodása. Ez igaz volt a múzeum minden tárára, de különösen a Könyvtár és a Néprajzi Tárgygyűjteményeire. Előbbi a nyomdatermékek köteles példányainak beküldéséről szóló 1897. évi XLI. tc.-nek volt köszönhető, amelyet az e tárgyban készült 1848-as törvényt módosítva immár bünte-

tési záradékkal is elláttak. A szankció rendet szült és ettől kezdve (éves szinten) sok ezerrel nőtt a múzeumi könyvtárba beküldött könyvek száma.

A Magyar Nemzeti Múzeum 1872-től működő Néprajzi Osztálya köszönheti talán a legtöbbet neki.⁵ A tárat vezető Jankó János 1902-ben írt összefoglaló ismertetéséből tudjuk,

1 Szimneyi József: Magyar írók élete és munkái. 13. köt. Bp., 1909. 322–323. 1891. május 28-án miniszteri tanácsosi címet kapott.

2 *A Magyar Nemzeti Múzeum tisztviselői: A Magyar Nemzeti Múzeum multja és jelene.* Bp., 1902. VII–XL. XXXVII.

3 Bándi Éva–Horváth Hilda: Szalay Imre, br. In: Magyar múzeumi arcképcsarnok (a továbbiakban: MMA). Bp., 2002. 825. Az Iparművészeti Múzeumnak 1883-tól 1913-ig számos alkalommal adományozott különféle mátgárakat, például textilneműket, hazai és külföldi kerámiákat, valamint régi könyvkötéseket (MMA 826.). A magyar iparművészet világához, amellet, hogy ebben a tárgyban cikkeket is közölt, úgy is kapcsolódott, hogy az Országos Magyar Iparművészeti Társulatnak alapító tagja volt, majd 1895 és 1907 között alelnöke is (Magyar Iparművészet, 20. évf. 1917. 7. sz. 214.).

4 MNL OL Tervtár T13.

5 Részletesen lásd: *Fejős Zoltán: Szalay Imre és a Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztálya.* In: Vándorutak – Múzeumi örökség. Tanulmányok Bodó Sándor tiszteletére, 60. születésnapja alkalmából. Szerk.: Viga Gyula, Holló Szilvia Andrea, Cs. Schwalm Edit. Bp., 2003. 565–570.

hogy a Néprajzi Osztály azon szakmai programját, amely meghatározta későbbi működését és gyarapítását Szalay Imre javasolta még minisztériumi osztálytanácsosként.⁶ Később, múzeumigazgatóként is szíven viselte a tár ügyeit, sőt, a Magyar Néprajzi Társaságban elnöki tisztséget vállalt. 1899-től haláláig állt a társaság élén, nála hosszabb ideig csak Ortutay Gyula vezette azt. Neki köszönhető a társaság anyagi helyzetének stabilizálása, amelynek egyik eredményeként lapja, az *Ethnographia* megmaradhatott, mi több 1900-tól kiegészült a *Néprajzi Értesítő*vel, a múzeumi osztály közlönyével (előbbi ma is él, utóbbi 2008-ig jelent meg). A múzeum néprajzi gyűjteményei Szalay alatt rohamosan gyarapodtak, ezért fontosnak tartotta, hogy azok méltó elhelyezést, egy külön épületet kaphassanak. Ennek megvalósulását 1907-ben ő még tíz évvel későbbre tette. (Nem rajta múlt, hogy erre nem tized, hanem több mint százat kellett várni.) Bárói címének társaságbeli ünneplésén, 1912. november 27-én Sebestyén Gyula többek közt ezekkel a szavakkal méltatta: „... a mi tudományos testületünkben szinte végzettszerűen jelent meg az a jólelkű, nyílt szívű és szavú magyar úr, a ki bizony a szó mai közönséges értelmében nem is volt soha a mi társaságunknak elnöke, hanem volt a szó régi nemes értelmében annak pater familias-a, családapja. Egyéniségének sajátos varázsa egy fedél alá gyűjtötte azokat az egymással torzsalkodó, vagy legalábbis széthúzó elégtelen tudományos férfiakat, a kik ezután már egyesült erővel és önzetlenül fogták művelés alá a Társaság, a Néprajzi Osztály és a többi néprajzi múzeumok ugarban hagyott közös családi birtokát, a magyar néprajzi tudományt.”⁷

A Könyvtár és a Néprajzi Osztály mellett persze többi „gyermekére”, a természettudományi osztályok szükségleteire is figyelt a *pater familias* és mindent megtett ezek fejlesztésének érdekében is. A Növénytár áttelepítése nagyobb helyre (az MTA palotájába), új laboratóriumok létrehozása vagy a Herman Ottónak köszönhető Ornithológiai Központ elhelyezése a múzeumépületben ugyancsak a Szalay-éra eredményei közé tartoznak.⁸ Természetesen Szalay számára is evidencia volt, hogy a természettudományi osztályokat együtt kell kezelni, együtt lehet igazán tanulmányozni, ezért azt javasolta, hogy azokból egy nagy természettudományi múzeumot hozzanak létre és megfelelő önálló épületben helyezték el.⁹

Szalay Imre múzeumi működésének egyik, ha nem a legnagyobb eredménye, hogy sikerült kiharcolnia azt, amit még Pulszkyknak sem: a múzeumi tisztviselők fizetésrendezését. Javaslatát ugyanis Wlassics Gyula kultuszminiszter akceptálta és ezt követően, az 1901. évi állami költségvetésben orvosolták a múzeumi alacsony fizetések problémáját. Ez azt jelentette, hogy a tisztviselők fizetési osztályait eggyel megemelték. Például az osztályok élére ettől fogva (minisztériumi) osztálytanácsosi fizetést kapó osztályigazgatók kerültek¹⁰ (tehát ettől kezdve igazgatóknak nevezték a múzeumi tárakat vezető öröket). Célja eléréséért 1898-ban már biztosan küzdött, mert ebben az évben ezeket olvashatjuk a múzeum éves jelentésében: „... a magyar nemz. múzeumi tisztviselőknek, kiktől a középiskolai és illetőleg az egyetemi tanárokéval egyenlő minősítvényt követel szabályzatunk, a múzeumi tisztviselői kar állandósítás érdekében ezekkel egyenlő javadalmat is kell biztosítani; – nem egyszerű fizetésemelés után való törekvés ez, hanem fontos közmívelődési érdek oly értelemben, hogy

6 Jankó János: A Néprajzi Osztály története. In: A Magyar Nemzeti Múzeum multja és jelene. Bp., 1902. 337–348. 341.

7 Báró Szalay Imre elnök ünneplése. In: *Ethnographia*. 23. köt. 1912. 315–317. 316.

8 Pesti Hírlap. 39. évf. 1917. jún. 25. 185. sz. 8. Szalay igazgatóságának eredményei közé sorolják még az említettek kivül „a természetrajzítár anyagának tetszetősebb” csoportosítását.

9 Szalay Imre: A Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményeinek méltó elhelyezése. Bp., 1907. 10.

10 A Magyar Nemzeti Múzeum multja és jövője. Bp., 1902. XXXVIII.

a múzeumi tisztviselők is a főbb anyagi gondoktól menten, idejüket oszthatlanul a Magyar Nemz. Múzeumban képviselt tudományágak fejlesztésére, anyagának tudományos feldolgozására fordíthatják.¹¹ Szalayt e küzdelmében az intézmény körzetének országgyűlési képviselőjét is ellátó Berzeviczy Albert segítette,¹² aki később apóstarsa lett.

A Nemzeti Múzeum munkatársainak száma 1869 után, Pulszky Ferenc igazgatósága alatt megkétszereződött, utóda Szalay alatt még tovább nőtt, amelynek köszönhetően 1902-ben, az alapítás 100. évfordulója idején a tisztviselői személyzet száma 43, a szolgálatteljesítést 30 fő volt.¹³

Szalay Imre fontos szerepet játszott az igazgatósága idején rendezett országos és nemzetközi kiállításokon: az 1896. évi millenniumi kiállításon a történelmi főcsoport igazgatójaként, az 1900. évi párizsi világkiállításon pedig a magyar történelmi csoport végrehajtó bizottságának elnökeként. Ezeknek nem csupán protokolláris jellegük volt, hanem Szalay tevőlegesen is részt vett a kiállítások magyar történelmi pavilonjainak szervezési, gyűjtési és rendezési munkálataiban.¹⁴

Szalay irányítása alatt ünnepelte a Nemzeti Múzeum fennállásának centenáriumát. A többnapos ünnepséget ő szervezte, amelynek keretében 1902. november 26-án díszülést tartottak a múzeum dísztermében, majd a Múzeumkertben leleplezték az alapító, gróf Széchényi Ferenc szobrát.¹⁵ Erre az alkalomra jelent meg a Nemzeti Múzeum gyűjteményeit bemutató nagy kötet, amelybe ő írta a bevezető tanulmányt *A Magyar Nemzeti Múzeum alapítása és fejlődése mai napig* címmel.¹⁶ Neki tulajdonítható továbbá a Magyar Nemzeti Múzeum éves jelentéseinek nyomtatásban való közzélése (1898–1912), amely a múzeumtörténeti kutatásoknak alapforrással szolgál.

Múzeumi működésénél meg kell még említenünk az Erzsébet Királyné Múzeum megalapítását, ennek létrehozása, megszervezése ugyanis szintén neki köszönhető. (A Nemzeti Múzeumhoz tartozó emlékmúzeum vezetőjét, katalógusát is ő írta.¹⁷) Ezt később (nekrológiájában) Varjú Elemér, az Érem- és Régiséggyűjtés igazgatója a következőképpen méltatta: „Szervező munkásságának utolsó eredménye az Erzsébet királyné emlékmúzeum, a melynek sikerült rendezése kitűnő ízlésének legjobb tanúbizonysága.”¹⁸

Emellett még számos vidéki múzeum és könyvtár létrehozásában vállalt kezdeményező vagy támogató szerepet, mint a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősségének helyettes vezetője. Hálája jeléül Sopron és Pécs például díszpolgárává választotta.

Több évtizedes eredményekben gazdag működését az uralkodó, illetve a kormányzat is több ízben kitüntetéssel ismerte el. Megkapta a *Szent István-rend kiskeresztjét*, a *Lipót-rend lovagkeresztjét*, a *Ferenc József-rend középkeresztjét csillaggal*, a *polgári jubileumi érmet és keresztet*. A legnagyobb kitüntetést azonban 1912 novemberében kapta, amikor Ferenc Jó-

11 Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 1898. évi állapotáról. Bp., 1899. 1.

12 Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 1899. évi állapotáról. Bp., 1900. 3. Berzeviczy egyébként korábban a Nemzeti Múzeum helyzetét feltáró és fejlesztésével foglalkozó bizottságot vezette.

13 Ld. a 10. jegyzetet. Érdekes, hogy az alapításkor csak 3 fő jelentette az intézmény munkatársi gárdáját, míg száz évvel később 73 fő.

14 MMA 824., Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 1900. évi állapotáról. Bp., 1901. 1.

15 Az ünnepségekről pl. Pesti Napló. 53. évf. 1902. nov. 26. 325. sz. 5–7., nov. 27. 326. sz. 3–4.

16 *Szalay Imre: A Magyar nemzeti Múzeum alapítása és fejlődése a mai napig*. In: A Magyar Nemzeti Múzeum multja és jelene. Bp., 1902.

17 *Szalay Imre: Az Erzsébet királyné emlékmúzeum*. Bp., 1907. Az uralkodó a múzeumot 1907. november 14-én hozta létre, majd 1908. január 15-én nyílt meg. A kiállítási tárgyak lajstromozását, majd elhelyezését Szalay Ferenczy Ida, őrnagy Pallavicini Edéné, gróf Batthyány Lajoné és Hauszmann Alajos segítségével végezte.

18 *Varjú Elemér: Báró Szalay Imre*. In: Archaeologiai Értesítő. Új f. 37. köt. 1917. 215–217. 217.



Báró Szalay Imre unokáival, Szalay Alberttel és Lászlóval, valamint Ugron Gáborral, Máriával és Imrével (Ugron Istvánné tulajdona)

zsef király „kéméendi” előnévvel bárói rangra, azaz az arisztokrácia soraiba emelte.¹⁹ Ezt követően még öt évig élt, amelyből több mint hármat múzeuma igazgatói székében töltött.

Kéméendi báró Szalay Imre hosszas betegeskedés után 1917. július 24-én hunyt el (71 éves korában) az ausztriai Gainfarnban. (Ide két héttel halála előtt érkezett, hogy gyógykezeltesse magát.) Szalay ravatalát a Nemzeti Múzeum „gyászdíszítésű” kör alakú előcsarnokában állították fel, ahol korábban a nemzet nagy halottjai, többek közt Kossuth, Jókai és Görgei voltak felravatalozva. A 1917. július 27-én délután 4 órakor kezdődő temetési szertartáson megjelent a kormány számos tagja: gróf Esterházy Móric miniszterelnök, gróf Apponyi Albert kultuszminiszter, gróf Zichy Aladár, Mezössy Béla miniszterek és Ugron Gábor belügyminiszter, az elhunyt veje. A tudományos élet jeles képviselői közül részt vett a búcsúztatáson pl. báró Eötvös Loránd, báró Forster Gyula, Fraknoi Vilmos püspök, Berzeviczy Albert, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke (az elhunyt fiának apósa), Lóczy Lajos, a Földtani Intézet igazgatója. Az egyházi szertartást Hock János józsefvárosi plébános végezte „nagy papi segédlettel”. Ezt követően Fejérpataky László, a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója búcsúzott elődjétől, majd Sebestyén Gyula osztályigazgató, a Magyar Néprajzi Társaság nevében mondott gyászbeszédet. A hivatalos búcsúztató ünnepség alatt az opera énekkara gyászdalokat adott elő. Az említett beszédek elhangzása után a koporsót a múzeum udvarára vitték, ahol feltették a gyászhintóra és megindult a menet a Kerepesi

¹⁹ Bárói oklevelét ma a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára őrzi (P 618 6. d. 1. cs.). Az említett kitüntetések mellett külföldi elismeréseket is kapott: kitüntették a sziámi *Elefánt Rend* és a portugál *Villa Vicosa Rend középkeresztjével*, valamint a francia *Becsületrend tisztii fokozatával* is.

temetőbe. Itt a halottat, utolsó kívánságának megfelelően, 1891-ben elhunyt felesége, Trefort Mariska (Trefort Ágoston kultuszminiszter lánya) mellé temették.²⁰ A temetési költségeket „a család által vállalt összeg leszámitásával” az állam fizette, amelyről az 1917. október 26-i ülésén döntött a kormány a vallás- és közoktatásügyi miniszter előterjesztésére.²¹

Szalay Imre 22 évig állt a Nemzeti Múzeum élén.²² Pulszky Ferenc örökébe lépett, aki nemzetközileg elismert múzeummá fejlesztette az első magyar közgyűjteményt. Magas volt tehát a mérce, de Szalay megfelelt ennek, méltó utódjává vált nagy elődének, akivel jó kollegiális kapcsolatot ápolt. Negyedszázados minisztériumi tapasztalatával és kapcsolatrendszerével érkezett a múzeum igazgatói székébe úgy, hogy már jól ismerte a rábízott intézményt. Felismerte annak szükségleteit, a kínálkozó lehetőségeket és jelentős fejlődést sikerült elérnie. A *Magyar Könyvszemlében* megjelent nekrológiájában a fentiekkel kapcsolatosan a következő megállapítás szerepel: „Nagy elődödnök, PULSZKY Ferencnek, aki vidéki színvonalról az európai tudományosság magaslatára emelte Nemzeti Múzeumunkat, méltó utódaul bizonyultál. [...] Míg Pulszky Ferenc aeráját a színvonal emelése jellemzi, a Te időszakod a továbbfejlődés, a nagymérvű gazdagodás, osztályainkban a tudományos elmélyedés kora.”²³ A Nemzeti Múzeum életében a Szalay-korszak tehát számos pozitív eredményt hozott, ami azzal együtt igaz, hogy a fő problémát, a helyhiányt igazgatósága bő két évtizedében sem sikerült megoldani. Ezért azonban semmiképpen sem hibáztatható, hiszen ő mindent megtett, kinevezésétől kezdve ugyanis folyamatosan kérte, hogy a Nemzeti Múzeum kaphasson új épületet, több ízben pedig konkrét javaslattal is élt. Legrésztesebben 1907-ben *A Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményeinek méltó elhelyezése* címmel fejtette ki és publikálta ezzel kapcsolatos véleményét. Egy teljesen új épület megépítését javasolta ebben, amely legalkalmasabb helye szerinte a múzeum mögötti területen, a Nemzeti Lovarda telkén lett volna (az Eszterházy-palota megszerzésével).²⁴ Nem talált azonban meghallgatásra – legalábbis saját korában –, de talán az elkövetkező években, bő egy évszázaddal később ez az elgondolása is valamilyen formában megvalósulhat, hiszen a Nemzeti Múzeum bővítése érdekében egy tavalyi kormánydöntésnek köszönhetően az intézmény megkapja a Magyar Rádió egykori épületeit, az Eszterházy- és Károlyi-palotákkal és a köztes területekkel (benne a lovarda egykori telkével). Ez is jól mutatja, hogy Szalay Imre azon nagyságaink közé tartozott, akik jóval megelőzték korukat, persze ő sajnálná a legjobban, hogy ennyivel.

Debreczeni-Droppán Béla



20 Pesti Hirlap. 39. évf. 1917. júl. 28. 187. sz. 11., Budapesti Hirlap. 1917. júl. 28. 188. sz. 11. Vö.: Az Ujság. 15. évf. 1917. júl. 28. 188. sz. 11.

21 MOL K 27. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. 1917. okt. 26. 19. Szalay Imre földi maradványai a Kerepesi temető 10/1-1-16 sz. védett státuszú dupla sírjában nyugszanak. (Kerepesi úti temető. Halotti Főkönyv 1917. 211.) A sírban még két személy van eltemetve: az egykori múzeumigazgató édesapja, Szalay Ágoston jogtudós, akadémikus és 26 évvel előtte elhunyt felesége.

22 Múzeumi és Könyvtári Értesítő. 10. évf. 1916. 213. Szalay betegsége miatt 1915. november 21-én kérte a nyugdíjazását, amelyet az uralkodó 1916. február 4-én hagyott jóvá. Múzeumi búcsúztatására március 12-én került sor (*Magyar Könyvszemle*. Új. f. 24. köt., 1916. 119.).

23 Bárány Szalay Imre. In: *Magyar Könyvszemle*. Új f. 25. köt. 1917. 244–246. 245.

24 *Szalay Imre: A Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményeinek méltó elhelyezése*. Bp., 1907. 19–21.

50 éves a Szabadtéri Néprajzi Múzeum

Fél évszázada alakult meg a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum

A Szabadtéri Néprajzi Múzeum 2017-ben ünnepelte alapításának 50. évfordulóját, 1967. február 1-jén a budapesti Néprajzi Múzeum részeként, Falumúzeum Osztály néven jött létre. A múzeum létrehozásának célja, hogy egy helyen épüljön fel egy Magyarország különböző népi építészeti tájegységeit reprezentáló műemléki lakó-, gazdasági és ipari épületegyüttes, amely szabadtéri múzeumként látogatható. 1967-ben a Falumúzeum Osztály első munkatársai: Szolnoky Lajos főigazgató-helyettes, Erdélyi Zoltán osztályvezető-néprajzos, Balassa M. Iván muzeológus-néprajzos, Király Péter építész-technikus, Popovics Mária építész-technikus, Tallián Éva adminisztrátor és Mendele Ferenc építészmérnök voltak.

Vargha László építész, a magyarországi szabadtéri néprajzi múzeum gondolatának egyik legelszántabb támogatója dolgozta ki a múzeum módszertanát, gyűjteménye pedig az első telepítési tervek alapköve volt. Először 1937-ben fogalmazta meg elképzeléseit a „*magyar Skansen*”-ről, amelyet néprajzosok és építészek közös vállalkozásának tekintett. A létrehozandó gyűjtemény előképeként az 1891-ben Stockholmban Arthur Hazelius tervei alapján megépített első szabadtéri múzeumot, a Skansen-t, illetve a Jankó János néprajzkutató által a millenniumi ünnepek keretében (1896) a budapesti Városligetben megvalósított Néprajzi Falut tekintette.

A szabadtéri múzeumok világszerte sikeresnek számítanak, jelentős etnográfiai és történeti gyűjteményekkel, meghatározó, látogatóbarát és látogatókat vonzó kiállításokkal, és a kiállításokhoz kapcsolódó programokkal és rendezvényekkel. Ez az intézménytípus a társadalom igen széles rétegeit – iskolázottságuktól, társadalmi és gazdasági állapotuktól függetlenül – tudta integrálni a múzeumba. A szabadtéri múzeum alapító gondolata ugyanis az volt, hogy a látogatók önmaguk, a családjuk élettörténetével találkozzanak itt. Arthur Haselius (1833–1901) álmodta meg azt a múzeumtípust, amely eredeti, áttelepített lakóházak segítségével mutatja be egy-egy régió rurális (vagy városi) építészét, lakáskultúráját és életmódját. Nem egyszerűen építészeti és/vagy lakáskultúra-múzeumok voltak ezek, hanem igazi életmód-, társadalmi múzeumok, amelyekben a korszellemet meghaladva már nemcsak a gyűjt – megőriz – bemutat hármas feladatrend jelent meg, hanem a tanítás és szórakoztatás is lehetőséget kapott. Ezt a szerepet vette magára a szentendrei Skansen, amely sikerének alapja a tudás és a szórakozás egyesítésének zseniális módja volt.

A múzeum egyik legfontosabb dokumentuma az úgynevezett telepítési koncepció, amely meghatározta a tájegységi struktúrát és az áttelepítendő épületek listáját. 1967-ben Barabás Jenő és Szolnoky Lajos néprajzkutatók elkészítették *A Szabadtéri Néprajzi Múzeum tudományos tervének vázlatát* című dokumentumot, amely tizenhat régióba osztotta a telepítési tervet. Ez alapján megkezdték az épületek kiválasztását. Még abban az évben tervpályázatot írtak ki, amelynek második fordulójába az első három pályázatot hívták meg. A győztes pályaművet Kaszta Dénes, Tóth Dezső és Balassa M. Iván készítették. 1970-ben a Szabadtéri Múzeumok Országos Tanácsa elfogadta a Hoffmann Tamás által jegyzett végleges épületjegyzéket, amely tíz tájegységet és öt tematikus egységet határozott meg.

Az elmúlt évtizedekben ennek a koncepciónak a finomításával zajlott a tájegységek építése. 1974: Felső-Tiszavidék tájegység; 1987: Kisalföld tájegység; 1993: Nyugat-Dunántúl tájegység; 1996: megkezdődött az Alföldi mezőváros tájegység építése. Ezután felgyorsult a tájegységek építése. 2000: Bakony, Balaton-felvidék tájegység; 2005: Dél-Dunántúl tájegység; 2006: Felföldi mezőváros tájegység; 2010: Észak-magyarországi falu tájegység.

A múzeum történetének legjelentősebb fejlesztési programja indult el 2017-ben az Erdély épületegyüttes megvalósításával. 1998-ban került a múzeum alapító okiratába, hogy a magyar nyelvterület egészén végezhet kutatásokat. A terepmunka során a népi építészet megmaradt emlékeit, valamint a tárgyi kultúra remekeit és mindennapi eszközeit gyűjtöttük föl. Az elkészülő épületegyüttes nemcsak az épített örökséget mutatja majd be, hanem az 1920 és napjaink közötti Erdély, Moldva és a Partium hagyományos és jelenkori kultúráját, mindennapi életét is a nemzetiségi, vallási sokszínűségtől kezdve az oktatáson át a néprajzi örökségig, reflektálva az identitásmegőrzés, a kisebbségi lét és az örökségvédelem kihívásaira. Az épületegyüttesben 124 építményt építünk fel (lakóházaktól csűrökön át egy másolatban megépülő unitárius templomig), és több mint 10 000 műtárgy kerül majd a kiállításba. Az épületegyüttes része lesz egy 600 négyzetméteres állandó történeti kiállítás, illetve egy kisvárosi épületegyüttes is.

A múzeum gyűjteménye 2017-ben közel 400 épületről, 80 000 műtárgyból, 9300 általános és 6329 történeti értékű adattári tételből, 118 000 fotóból, 21 117 diából áll.

A múzeum gyűjteményeit neves kutatók (Vargha László, Csillery Klára, Erdélyi Zoltán, Rassy Tibor, Sabján Tibor, Katonáné Szentendrei Katalin, Füzes Endre, Tóth János) hagyatékaival bővítették, de a gyűjtések során sikerült egy-egy nagyobb, szakmai tárgye gyűjtést is megszerezni (így például kalapos-, szódás- és fodrásműhelyt).

A Skanzen egyik legsikeresebb programjai közé tartoznak a múzeumpedagógiai foglalkozások. Mára szinte lehetetlen összeszámolni, hogy az elmúlt évtizedekben mennyi iskolai osztály járt a múzeumban, de azt pontosan tudjuk, hogy 20 740 csoport (kb. félmillió gyermek) vett részt múzeumpedagógiai foglalkozáson. A múzeumpedagógiai foglalkozások mára elérhetőek szinte mindenki számára az óvodásoktól az egyetemistákig, a fogyasztókkal élőknek és a hátrányos helyzetű gyerekeknek egyaránt. Témájuk, módszerük szerint négy különböző típusú foglalkozást kínálunk: időutazó foglalkozásokat drámapedagógiai módszerekkel; az évkörhöz kapcsolódó foglalkozásokat; öko-látásmódot és a fenntartható fejlődést bemutató foglalkozásokat; valamint személyes történelem foglalkozásokat, amelyek a személyes narratívák bemutatásával a társadalmi toleranciát erősítik.

A múzeum ötvenéves története számos múzeum- és társadalomtörténeti jelentőségű eseményben gazdag. Az alapvetően építészeti indíttatás után formálódott az intézmény életmód-, majd társadalmi múzeummá. A Skanzen nyitott, szolgáltató múzeumi szerepe kapcsolja össze a tudományos kutatóhely és az agóra szerepet, így lesz az intézmény szolidaris és társadalmi múzeum.

2017-ben több, az évfordulóhoz kapcsolódó esemény, kiállítás jött létre, amelyek jelentős része 2018-ban is látogatható lesz.

SKANZEN 50. – RENDHAGYÓ MÚZEUMTÖRTÉNETI KIÁLLÍTÁS

Kiállításunk egy rendhagyó tárlat, amelyben 50 személyes történet segítségével villantunk fel epizódokat a Skanzen történetéből. Korábbi és jelenlegi munkatársak, önkéntesek, látogatók, közéleti személyiségek történetei egyaránt olvashatók; a már eltávozott kollégák történetei pedig egy-egy tőlük származó, egykori írásuk részleteként elevenednek meg. Célunk

nem egy kronologikus, pusztán a tényeket felsoroltató kiállítás létrehozása volt, hanem a múzeum történetének bemutatása a személyes, egyéni emlékek felidézésével. A történetekben megelevenedik a Skanzen múltja, a múzeumtörténet központi eseményei, jelene, sőt, jövőbeli tervei is. A történetek hangvételüket és témájukat tekintve is változatosak; egyaránt található köztük hivatalos, konferencia-záróbeszéd, tudományos publikáció részlete és személyes visszaemlékezés is. A kiállítás a következő kulcsszavak mentén épül fel: koncepció, ötlet, épület, tudomány, kutatás, tárgygyűjtés, gyűjteménygyarapítás, megőrzés, biztonság, identitás, közösségek, fenntartható múzeum, szolidáris múzeum, szolgáltató múzeum, látogatóbarát múzeum, önkéntesek, a múzeum barátai, kulcsszereplők, elismerések, jövő. A kiállítás 50 történet, 50 tárgy és 50 fotó köré szerveződik. A kiállítás kurátora: Sári Zsolt, társkurátora: Erdős Klára. Látványterv: Rajcsányi Balázs és a Play Dead Kft.

Szemelvények a kiállításban megjelenő történetekből:

„A múzeum csodálatos világ... és ezt a világot valahol meg kellett álmodni. Ezt nem lehet szív nélkül csinálni. Csak egyet tehetek, hogy az úgy menjen, amire az életeteket ráteszitek.” Erdélyi Zoltán (1931–1999) néprajzos muzeológus, 1967–1970 között a Falumúzeum osztályvezetője volt.

„Minden aggodalom ellenére én úgy léptem be a Skanzenbe, hogy ennek van értelme. [...] hittem benne. És a mai napig is hiszek benne. Sőt, most már az élet is igazolta, hogy ennek nagyon is van értelme. [...] Én azon voltam, hogy minél hitelesebb legyen a ház berendezése. Abból indultam ki, hogy mi még megtehetjük azt, hogy odahívjuk Juliska nénit és a többieket, akik korrigálni tudják a mi túlságosan is merev, tudományos gondolkodásunkat, ők éltszerűbbé tudják tenni a berendezéseket. [...] De valójában egyik sem tudja a valóságot teljes egészében visszaidézni. S ennek ellenére hiszek abban, hogy ennek van értelme és nagyon fontos. [...] Szerettem csinálni...” K. Csilléry Klára (1923–2002) néprajzkutató muzeológus, 1970 és 1979 között a Néprajzi Osztály vezetője volt.

„Vajon a múzeumi házakból kiszűrődik-e az a láthatatlan, a közösségeket egykor összetartó erő, ami nemzedékről nemzedékre ott munkálkodott a családok, a faluközösségek, a falu társadalmának életében? Mi, a múzeumépítők azt akarjuk, azt szeretnénk, hogy így legyen! Hiszen ezt a világot akartuk átörökíteni. Erre vállalkoztunk.” Biró Friderika 1968 és 2005 között Nyugat-Dunántúl tájegység felelős muzeológusa.

„Még a kövek is elvándoroltak. A Szent Anna-kápolna kövei majd kétszáz kilométeres utat tettek meg Jánossomorjától Szentendrét, hogy ott a Szabadtéri Néprajzi Múzeum jóvoltából újra fogadalmi kápolnává álljanak össze. Az 1982-es bontás hivatalos indoka »útkorrekció« volt, de a jánossomorjaiak ma is tudni vélik, hogy valójában a szemközti pártház mindenható urait zavarta az eredetileg 1713-ban emelt kegyhely... A mi egyébként sem nagyon nyugodt történelmünk egy része elkerült Szentendrére. Ezért megyek el oda is szinte minden évben.” Öri Istvánné, jánossomorjai helytörténeti kutató.

„Mit mondhat az ember, ha valaki azt kérdezi tőle, hova vigye egyetlen délutánra, jó esetben egy egész napra, külföldi barátait, rokonait, hogy megmutathassa nekik a magyar vidéket, hogy ne csak a fővárost lássák, hanem az országot is? Hiszen ez az ország olyan szép és különleges, hogy feltétlen látniuk kell. [...] Ha a fenti feladvány engem talál meg, én a Skanzenre szoktam javasolni. Persze egyetlen délután a Skanzenre se elég, de az a külföldi mikor belép a kapun, olyan érzése támad, mintha egy kulcslyukon nézne be. Feltáru előtte az egész országot... A szentendrei Skanzen nem más, mind egy kulcslyuknyi bekukkantás lehetősége Magyarországra. Egy díszesen cizellált meghívólevél, ami nyájasan egy egész országot megismerésére invitál.” Borsa Kata, a Sziget Fesztivál Hungarikum falujának szervezője.

HÉ'67! – A VILÁG, AMELYBEN A MÚZEUM SZÜLETETT

A Szabadtéri Néprajzi Múzeum középtávú tudományos és kiállítási koncepciójának fontos részét képezi a XX. századi falu koncepciójának elkészítése, illetve a hozzá kapcsolódó alap kutatások elvégzése. 2006 és 2009 között, majd 2010–2014 között egy-egy OTKA kutatási program keretében vizsgáljuk a rurális építészet, lakáskultúra és életmód XX. századi átalakulását. Több szakmai tanácskozás, konferenciakötet mellett néhány kiállításban is érintettük a témát (*Meg is mosakodjál! Higiénia a XX. századi falun; Három a kislány! Babaházak; Az Észak-Magyarországi falu tájegység cselédháza; Típusbútor*).



Részlet a jubileumi év „Hé'67!” című kiállításából
(Tóth Barnabás felvétele)

lajdontól való megfosztás a mezőgazdaságban (a szovjet típusú tsz-rendszer kialakítása), folytatódott a diszkrimináltak kirekesztése, ellehetetlenítése. Az 1963-as amnesztia után politikai enyhülés kezdődött, gazdasági reformtervek készültek, a szellemi életben is a rendszer keretein belüli nyitottság jelentkezett. Persze, ez is hamar véget ért a hetvenes évek közepére. Kádár János és rendszere a maga módján és eszközeivel megismételte az ötvenes éveket, korrekciókkal és reformokkal.

A magyar társadalom a hatvanas években a rendszer adta lehetőségeken belül térben (az első nyugati utak) és időben (megkezdődött a múlt feldolgozása, a hagyományos visszavétele) is nyithatott. A „visszaszerzett kis szabadságok mámorító élménye” (Rainer M. János) egy generációt emelt föl.

A tárlat alapvetően az 1959 és 1974 közötti időszak tárgyi kultúráját mutatja be. (Az első nyilvános, az MTA-n megrendezett szabadtéri múzeumi ankét és a Felső-Tiszavidék tájegység megnyitása közötti időszakot.)

A kiállítás kurátora: Sári Zsolt. A kiállítás forgatókönyvének kialakításában közreműködött: Cseri Miklós, Aranyos Sándor, Faár Tamara, Percze-Folkmann Nóra, Németh Szandra, Szigethy Zsófia. Tervező, kivitelező: HEONLAB (Barta Tamás, György Árpád Hunor).

A jubileumi évad egyik fő kiállítása (amely 2017. június 12-től 2018. október 31-ig látogatható) a XX. századi kutatásokhoz is kapcsolódva azt a világot mutatja be, amelyben a múzeumot létrehozták. A hatvanas évek az életforma- és életmódváltozások évtizede, az érték- és kulturális forradalom kora. Mást jelent Európa nyugati, és mást a keleti felén. Magyarországon az 1956-os forradalom és szabadságharc után a rendszer újraépítése zajlott, a politikai ellenfelekkel való leszámolás, majd a tu-

ROBOG A SKANZEN – EGY UTAZÓ KIÁLLÍTÁS ÉS PROGRAM

A *Skanzen* 50. programsorozathoz kapcsolódva a születésnap évében indult útjára a *Robog a Skanzen* utazó kiállítás, amely újra végiglátogatja azokat a falvakat és településeket, ahonnan az elmúlt évtizedek során a Szabadtéri Néprajzi Múzeumba kerültek a vidéki Magyarország tárgyi és építészeti emlékei. A több évre tervezett Robur-projektjének első állomásai a Felső-Tiszavidék falvai: Kispalád, Botpalád, Uszka, Sonkád, Milota, Vámosoroszi, Mánd és Nemesborzova. Nem véletlen az első úti célok kiválasztása, hiszen ez a tájegység nyitotta meg kapuit először a nagyközönség előtt a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban.

A múzeum digitálisan, szimbolikus formában szeretné visszaadni az adott közösségnek azt, amit kapott tőlük – építészeti felméréseket, rajzokat, fotókat, tárgyfotókat és néprajzi gyűjtéseket. Vannak települések, amelyekkel azóta is élő a múzeum kapcsolata, de vannak olyan helyek az országban, ahol elhalványultak a szálak. A Skanzen szeretné feléleszteni ezeket a kapcsolatokat, ami alapját képezné új gyűjtéseknek és kutatásoknak. A muzeológusok interjúkat készítenek, dokumentáljuk, hogy mi épült a múzeumba került épület helyén. A robogó Skanzen-busz a múltat a jövő generációjával köti össze. A Robur, a kelet-német buszgyártás gyöngyszeme, amely a hatvanas évek végén kezdte a magyar utakat koptatni, jó ismerőse lehet az idősebb korosztálynak. Az adott településről származó és visszavitt tárgyak kötetlen beszélgetést indíthatnak el múlt és jelen között. A digitális játékokkal – amit ennek a programnak a keretében fejlesztettünk – a jövő generáció érdeklődését szeretnénk felkelteni a Skanzen iránt. A buszban elhelyezett tabletek mindegyikén a Skanzen nyolc tájegységéhez köthető játékos feladatokat oldhatnak meg a fiatalok. A buszt minden helyszínen a Skanzen munkatársai kísérik, akik a generációk közti kapcsolatok erősítését segítő foglalkozást kínálnak az érdeklődőknek.

A program kidolgozói: Szigethy Zsófia és Sári Zsolt.

JUBILEUMI PROGRAMOK A SKANZENBEN

A múzeumi ismertatadás szinte egyidős a Skanzen első tájegységének megnyitásával, amelynek része a múzeumpedagógia és a kiállítások élővé tétele egyaránt. A múzeumi ismeretátadás sokrétű tevékenység. Az „élő múzeum” koncepciója már a hetvenes években megjelent, amikor milotai asszonyok sütötték a kenyeret a múzeum rendezvényein. Ma már mintegy húsz múzeumi kiállítási egységben zajlanak különböző tevékenységek, amelyek szorosan kapcsolódnak a tárlatok tematikájához: a gyógynövény felhasználásától, a konyhai praktikákig, a kézműves-tevékenységektől a fodrásműhelyig. 2017-ben pedig elindítottuk az *Élő történelem* programunkat, amelynek keretében a Felföldi mezőváros tájegység kiállításainak karakterei elevenednek meg.

Az *Élő történelem* ötlete már évekkel ezelőtt megfogalmazódott, amikor a Felföldi mezőváros tájegysége megépült. A nyugat-európai skanzenekben „living history” néven ismert műfaj népszerű formája a múzeumi oktatásnak, ismeretadásnak. Nem csak azért, mert szórakoztató, hanem azért is, mert egyaránt szól felnőtteknek és gyerekeknek is. A Skanzen egyik törekvése, hogy a múzeum egyre több pontján tegye lehetővé: játékosan, interaktívan és szórakoztatóan ismerhessük meg az újraépített falvak, mezővárosok építészetét, életmódját, kultúráját. Ez által észrevétlenül juthatunk olyan információkhoz, amelyek a hagyományos úton kevésbé adhatóak át vagy ragadják meg figyelmünket. Az *Élő történelem* mindezen túl egyszerre szól mindenkinek, kortól, háttértudástól és érdeklődési körtől függetlenül.

Az apró jelenetekből és párbeszédekből kirajzolódó jelenetek egy egységes történetté állhattak össze a szemfüles látogató előtt. A történet szerint híres színész nő érkezik a városba és a gyöngyösi iparosházban bérel szobát. Naphosszat készül szerepére, amelyet egy esti előadáson mutatnak be. Jelenléte felbolygatja a mezőváros életét: a szatócsinas szerelmes lesz a színésznőbe, és ezt nem mindenki nézi jó szemmel a környéken.

A jeleneteket átfogó kerettörténetet és a forgatókönyvet színházi dramaturg írta, a mezőváros életének, az épületek, egykori lakosok történetének hátterét pedig a Skanzen muzeológusai, néprajzosai adták. A Skanzenben gyakran az egy-egy házhoz kapcsolódó család-történetet is kutatjuk, ezeket az információkat is felhasználtuk a történet-szálak kidolgozása során. Így a karakterek részben a házak valós történetét mesélik el és az egykori lakók életének egyes pillanatait villantják fel. Alakjukat végül sok fiktív elemmel összegyúrva alkottuk meg és ez alapján történt a kosztümök elkészítése is. A történet összeállításakor fontos szempont volt, hogy az valamilyen formában visszaadja a felföldi mezővárosra jellemző társadalmi csoportok rétegződését is. Hiszen a cél az volt, hogy a lakók segítségével minél több olyan tudásanyagot, érdekességet átadhassunk, amelyeket néprajzi és muzeológusi munkánk során tártunk fel – legyen szó egy-egy házbelső bemutatásáról, vagy a lakóinak a városban betöltött szerepéről. Helyet kapott tehát a mezőváros fontos szereplőjeként az iparos műhelyével (csizmadia), a kereskedő boltjával (zsidó szatócs), de megjelent a szegény (gyöngyösi kapás) és a gazdag (a házrészét bérbe adó özvegyasszony) is.

Forgatókönyvíró/dramaturg: Végh Ildikó; szakmai konzulens, muzeológiai háttér: Balázs-Legeza Borbála, Faár Tamara, Szigethy Zsófia; koordinátor: Csete Borbála.

ÜNNEP A TÁJEGYSÉGEKBEN

Az idei évben az állandó kiállítások működtetésében is az ünnep tematikája dominál. A tájegységi kiállításokban az ünnepi szituációit bemutató tárgyakat állítjuk a középpontba, ezzel kihangsúlyozzuk, jelentésüket kibontjuk a látogatók előtt. Élő múzeumi helyszíneink az évben speciális forgatókönyv szerint működnek. Bevezettük a *Skanzen kalendáriumot* és az adott naphoz köthető szokáscelekvéseket jelenítjük meg az egyes portákon. Az élő múzeumi helyszíneink tevékenységében is megkülönböztetünk hétköznapi és vasárnapi működést, valamint létrehozunk egy új élő múzeumi helyszínt, *Az ünnep házát*. Ezenkívül önállóan felfedezhető, tematikus túraútvonalat ajánlunk az egyéni látogatóknak az „ünnep” tematika mentén.

Az ünnep olyan különleges időszak („szent idő”), amikor a közösség a megszokottól eltérő módon viselkedik. Ünnepi szokásokat hajt végre, más előírásokat és tilalmakat tart be, mint hétköznapi. A paraszti ünnepek társas jellegűek voltak, amelyeknek éppen az volt a céljuk, hogy a munkában többnyire a saját családjával érintkező parasztokat egy nagyobb közösségbe, a falusi társadalomba integrálják.

A parasztság fő ünnepi alkalmi a naptári ünnepekhez, az emberi élet fordulóihoz és a gazdasági munkák lezárásához kapcsolódtak. Ezen ünnepek mellett felidézzük a legkisebb ünnepet, a vasárnapot, illetve bemutatjuk az ünnepre hangolódás (pl. tisztálkodás, viselet) különböző aspektusait is. Bemutatjuk ezenkívül a nemzeti érzelmekre, a nemzeti ünnepre utaló tárgyakat is (pl.: képek, Petőfi-szobor, Kossuth-fejes vasaló, dísztányérok stb.).

Az emberélet fordulójának ünnepei közül kiállításainkban megjelenik a keresztelő, a házasságkötés és lakodalom, valamint a halál és a temetés. Számos, az emberélet fordulóit jellemző tárgy közül kiemelhető a közös étkezés a különböző eseményeken, keresztelő, lakodalom, halotti tor idején, így például Perkupán a gömöri fazék vagy a pálinkáshordó, Ré-



Élő múzeumi helyszín a Bakony, Balaton-felvidék tájegységében (Tokodi Gábor felvétele)

dicsen pedig a halotti torra való készülődés tárgyai. A tárgyválasztásnál célunk volt azonban olyan tárgyak, szokások kiemelése, amelyek akár egy-egy témát összefognak, vagy a látogatók számára kevésbé ismertek: így a rédcisi halotti tor helyett a dél-dunántúli fehér gyász, vagy a keresztelő, illetve a nászajándék kiemelése.

A naptári ünnepek közül a karácsony az egyetlen, amelyet a kiállításokból tárgyakkal is kiemelünk, hiszen ez a tematika az, amely rendezvényeinken, múzeumpedagógiai foglalkozásainkon, valamint *Az ünnep házában* (Filkeházán) és a *Skanzen kalendárium*ban is megjelenik.

A gazdasági, közösségi ünnepek közül a disznótort és a disznótorhoz köthető nyársdugás szokását emeljük ki, párhuzamba állítva így a karácsonyi, szintén adománygyűjtő betlehemezés szokásával. A közösségi ünnepek közül pedig a társulati gyűlést, és ehhez kapcsolódóan a társulati ládát helyezük középpontba.

Egyházi ünnepeinket és a különböző felekezetek szokásait szintén akár egy tárgy kiemelésével, középpontba állításával be lehet mutatni, így az úrvacsorai kehely, a sabbatkor a kádishoz szükséges borospohár, valamint a katolikus templomban is áldozáshoz használt kehely kiemelésével a felekezetek közti hasonlóságok és különbségek is bemutatathatók, valamint a legnagyobb egyházi ünnepekre is utalhatunk ezáltal – hiszen a pohár, kehely mindezekben jelen van.

Nemzeti ünnepeinket a házakban található, aradi vértanúkat vagy épp valamelyik '48-as hőst ábrázoló tárggyal lehet megjeleníteni, így ezek közül igyekezetünk egyedi, kevésbé ismert tárgyakat válogatni. Ehhez a témához szorosan kötődik és az idei év évfordulóihoz

is kapcsolódik a süttöri lakóházban a Deák Ferencet ábrázoló tányér kiemelése a kiegyezés 150. évfordulójára, vagy a harkai Luther-kép a reformáció 500. évfordulója, valamint általában a reformáció emlékünnepe céljából.

A SKANZEN SZÜLETÉSNAJPA

Május 1-jén tartottuk a Skanzen születésnapját a látogatók számára, akik ingyen tekintették meg a programokat. A születésnap alkalmából mutattuk be a múzeum új attrakcióját, az *Élő történelmet*. A múzeum többi részén a Skanzen 50 éves történetének legjobb pillanatait idéztük meg tematikus portáinkon, a Galériában látható rendhagyó múzeumtörténeti tárlatunk, a *Skanzen 50.-re* rímelve. Ezenkívül elhívtuk a legrégebbi és legújabb tájegységünk egy-egy közösségét, hogy keltsék életre azt a lakóházat, amely egykor szülőfalujukban állt, így elevenedett meg újra a milotai és a novaji porta.

SKANZEN 50. ÜNNEPSÉG

Június 12-én tartottuk a múzeum 50 éves ünnepségét több mint 500 meghívott vendéggel, a hazai és nemzetközi kulturális, múzeumi terület képviselőivel. Az ünnepségen négy előadás hangzott el. Varga Benedek: *A Szabadtéri Néprajzi Múzeum helye a hazai múzeumok módszertani megújításában*; Bartha Elek: *A Skanzen szerepe a hazai néprajzi tudományosságban*; Katarina Frost: *A Szabadtéri Néprajzi Múzeum szerepe és hatása nemzetközi szabadtéri múzeumi életben*; Cseri Miklós: *A Skanzen első ötven éve*.

Az ünnepség alkalmából emléklakettet adtunk át a Szabadtéri Néprajzi Múzeum alapítóinak és a legalább harminc éven át az intézményben dolgozó munkatársaknak. Bemutattuk a *Skanzen 50.* című filmet, amely az évforduló alkalmából készült, s a múzeum jelenlegi dolgozói vallanak arról, hogy mit jelent számukra a Skanzen.

SKANZEN 50. KONCERTSOROZAT

Az ünnepi alkalomból áprilistól augusztusig tartó koncertsorozatot szerveztünk. Olyan együtteseket hívtunk meg rendezvényeinkre, akik bemutatják a magyar népzene sokszínűségét és zenei kultúránk nemzetközi jelenlétét is erősítik. Célunk volt, hogy a táncházmozgalom alapítói és a legújabb generáció (a *Felszállott a páva* című televíziós verseny szereplői) is helyet kapjanak műsorainkban, ezzel is kiemelve a magyar népzene jelentőségét a hazai kultúrában.

Sári Zsolt



A honismereti mozgalom szerepe az 50 esztendő Szabadtéri Néprajzi Múzeum létrehozásában

Ötven esztendő távolából bizony már nehéz visszaemlékezni a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum kezdeteire, de a Morvay Péter emlékének szentelt kötet¹ összeállítása során összegyűjtött nyersanyagok segítségével megtámogathatom halványodó emlékeimet. A szabadtéri múzeum létesítését Szentendrén tulajdonképpen már 1958-ban elhatározták, de csak tíz esztendő múlva kezdődött meg az objektumoknak az eredeti helyszínekről való áttelepítése. További évek teltek el, amíg 1974-ben – ha csak részlegesen is – megnyílt az első, a Felső-Tisza-vidék népi építészetét bemutató tájegység. S amint egyre több parasztház és melléképület, istálló, ól, műhely és egyéb gazdasági építmény került helyére, szembesültek a muzeológus szakemberek a berendezéshez felhasználható tárgyak és munkaeszközök hiányával, legalábbis korlátozott számával.

Kurucz Albert, a Szabadtéri Néprajzi Múzeum akkori főigazgatója Morvay Péter közvetítésével az önkéntes néprajzi gyűjtőmozgalom segítségét kérte a hiányzó és szakmailag is megfelelő eszközök összegyűjtéséhez. Ezt aztán Morvay számtalan alkalommal leírta és elmondta az önkéntes néprajzgyűjtők különböző fórumain és helyszínein. Nem emlékszem már a számokra, de minden tájegység valamennyi családjához, gazdaságába, épületébe töménytelen mennyiségű tájjellegű kapára, kaszára, ásóra vagy éppen guzsalyra, sulyokra és egyéb kéziszerszáma volt szükség. Városi ember el sem tudja képzelni, hogy például egy többgenerációs, sokszor 25–30 tagú palóc nagycsaládban egy-egy személy mennyi eszközt használ rendszeresen és ez összességében milyen nagy számra rúg. A jelentős mennyiségű, néprajzilag hiteles anyag összegyűjtésére szervezték az önkéntes gyűjtőket és a honismereti szakkörvezetőket Morvay Péter, Novák József és a honismereti mozgalom más vezetői.

Ezt a munkát Morvay Péter már nem a Néprajzi Múzeumból irányította, mert onnan 60. életéve betöltése évében nyugdíjazták, a „továbbszolgálat” lehetősége iránti kérelmét pedig a minisztérium akkori vezetése elutasította. A Morvay által szervezett „*önkéntes néprajzi gyűjtőmozgalom*” mégsem maradt intézményi háttér nélkül, mert ettől kezdve szervezőmunkájának súlypontját a Hazafias Népfrontba helyezte, s onnan igyekezett szolgálni az eredményes néprajzi, nyelvjárási és helytörténeti gyűjtőmunkát. A korábban elkezdett, településtörténetre, építkezésre, lakáshasználatra és általában a népi építészetre vonatkozó kérdőívek (sárga füzetek), amelyeknek első 12 száma 1973-ban, még a Néprajzi Múzeum és a Szabadtéri Néprajzi Múzeum közös kiadásában jelent meg, s nagy segítséget nyújtott a legkülönbözőbb foglalkozási körökből verbuválódott önkéntes gyűjtőknek, hogy munkájukkal minél színvonalasabban tölthessék be tudománysegítő szerepüket. A szentendrei szabadtéri múzeum létesítése fontossá tette az önkéntes gyűjtőhálózat bővítését is, hiszen az új gyűjteményben már kezdetben több mint háromszáz épület felépítését és berendezését tervezték. Ebbe tudnak bekapcsolódni a honismereti mozgalom tagjai is – írta az akkor

1 Morvay Péter: A táj- és népkutatás szolgálatában. Szerk.: Halász Péter. Magyar Néprajzi Társaság. Bp., 2010. 55.

segédmuzeológus Kocsis Gyula –, „hiszen hosszú évek tapasztalatai és az érzelmi kötődés révén mindenki nagyon sokat tud a ma falujáról”. Különben is a Szabadtéri Néprajzi Múzeum felépítése felett védnökséget vállalt a Hazafias Népfront és benne a Honismereti Bizottság.² Ezt a tizenkét kérdőívet és gyűjtési útmutatót a tervek szerint további 88 követte volna, merthogy éppen száz volt előirányozva. Hogy ezekből végül is mennyi készült el, nem tudom, de Morvay menesztése után a Néprajzi Múzeum egyre inkább visszahúzódott az „önkéntesek” támogatásától, ezért a szentendreiek kezdeményeztek egy *Kérdőívek és gyűjtési útmutatók* sorozatot,³ s a *Honismeret* folyóirat által megjelentetett *Gyűjtési útmutatók* között egyre több olyan is megjelent, amelyet a Szabadtéri Néprajzi Múzeum szakemberei – de az ország többi szabadtéri néprajzi múzeumában is – hasznosíthattak. Ezek szerzői hangsúlyozták annak fontosságát, hogy a hagyományos családi gazdaság, háztartás hány és milyen típusú tárggyal rendelkezik.⁴



Az 1982. évi Országos Honismereti Akadémia tanulmányútnán résztvevők egy csoportja a nyíregyházi Sóstói Múzeumfaluban, balról a második Morvay Péter

- 2 Kocsis Gyula: A Szabadtéri Néprajzi Múzeum építését és berendezését szolgáló kérdőívekről. *Honismereti Híradó* 1973. 3–4. sz. 189.
- 3 1. K. Csilléry Klára: Szobabelsők, 2. Balassa M. Iván: Épületfalak, 3. Juhász Antal: Tanyai telekelrendezés, 4. Selmeczi Kovács Attila: Csűrők, 5. Paládi-Kovács Attila: Az abara, 6. Balassa M. Iván: Méhesek, 7. Boross Marietta: Kertészeti építmények, csószkunyhók, 8. Varga Zsuzsánna: Szakrális emlékek, 9. Kecskés Péter: Présházak és pincék, 10. Gráfik Imre: Folyami vontatás állati erővel, 11. Gráfik Imre: Csúszójárművek, 12. Kresz Mária–Morvay Judit: Táplálkozás. Konyha, kamra, cserépedények.
- 4 Szarvas Zsuzsa: Gyűjtési útmutató eszközléltárak készítéséhez – tárgyegyüttesek feldolgozásához. *Honismeret* 1985. 4. sz. (Melléklet)

Morvay Péter tehát egyre inkább a Hazafias Népfront égisze alatt – vagy az alól – támogatta a néprajzi gyűjtőmozgalmat, amelynek résztvevői különben is jelentős mértékben, sőt, szinte elválaszthatatlanul összekapcsolódtak a honismereti mozgalommal. 1977 novemberében Morvay javasolta, hogy a Néprajzi Múzeum kössön megállapodást a Szabadtéri Néprajzi Múzeummal és hangolja össze a szabadtéri múzeum és az önkéntes gyűjtők számára kiírt pályázatok szempontjait, de ekkor már csak kívülről, mintegy mozgalmi oldalról lehetett beleszólása a dolgokba, a pályázatok tartalmát és főként a kiírások időpontját a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárának mindenkori vezetője és a gyűjtésszervezés előadója intézte. Így a szentendreiekkel való tárgyalásokat Morvay Péter csak „gazda nélkül”, a saját szakállára folytathatta. Óvatosan úgy fogalmazta meg elképzeléseit, hogy azok ne csak a szabadtéri, de a „zárt téri” múzeum számára is hasznos információkkal szolgáljanak. Ennek a „kétfrontos” taktikának szép példája az az *Emlékeztető*, amiből érzékelhetjük Morvay Péter nagy formátumú szervezőképességét és jó taktikai képességét. Ebben úgy látta, hogy

- az építési ütemterv által indokolt helyeken már a téli iskolai szünet idejében érdemes lesz a helyi *honismereti közösség számára meghirdetni a tárggyűjtő hadjáratot*;
- a tárggyűjtő akciót *be kell építeni az Országos Néprajzi és Nyelvjárási Gyűjtőpályázatba*, aminek során a Szabadtéri Néprajzi Múzeum *pályadíjakat* ajánljon fel;
- a Néprajzi Múzeum e témában meglévő kérdőívei mellé el kell készíteni a *kiegészítő módszertani útmutatókat*;
- az országos és a megyei honismereti táborokban kellő szakvezetéssel *tárggyűjtő szakcsoportokat kell szervezni* és meg kell állapítani a közreműködő szakkörök, szakkörvezetők jutalmazásának módját;
- új, ajánlott pályatételként kerüljön be az eddigiek sorába a *Falum tárgyi kultúrája* című téma kidolgozása, s ehhez készíteni kell olyan feldolgozási útmutatót, amely egyúttal szervezési és módszertani irányítást adhat az egész tárggyűjtő akcióhoz.

Elképzelései nem voltak hiábavalók, mutatja ezt, hogy a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum épületeinek berendezéséhez szükséges tárgyak összegyűjtésében igen nagy szerep jutott az önkéntes gyűjtőknek, hiszen helyismeretükkel, személyes, nemegyszer családi kapcsolataik révén sokkal eredményesebben gyűjthettek a terepen, mint az oda csak „kiszálló” muzeológusok. Közben készültek a népi építészet szinte minden területére kiterjedő, igen alapos gyűjtési útmutatók, amelyekkel mozgósítani lehetett az önkéntes néprajzi gyűjtők jelentős részét.

Ezért aztán nemcsak Morvay Péter emlegette jogosan, hogy a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum hatalmas tárgyanyaga nem gyűlt volna össze az önkéntesek szervezett közreműködése nélkül, de Kurucz Albert, a múzeum akkori főigazgatója is gyakran nyilatkozott elismerően erről az együttműködésről, amelyben példamutatóan megvalósult a társadalmi mozgalom tudománysegítő szerepe. És milyen jó, hogy megvalósult, hiszen ma, fél évszázad múltán, ugyan honnan lehetne összegyűjteni azokat a tárgyakat, eszközöket? Hány kaszaverő kalapácsot, aszatólót, favillát lehetne megkapni ma már, akár egy egész megyében?

Halász Péter





KÖNYVESPOLC

TANULMÁNYKÖTET BALASSA IVÁN ÉLETMŰVÉBŐL

Kováts Dániel és Viga Gyula szerkesztésében látott napvilágot az az impozáns terjedelmű és látványos kiállítású tanulmánykötet, amely Balassa Iván közel félszáz néprajzi írását adja közre. A vaskos kötet méltó megemlékezés Balassa Iván születésének centenáriuma alkalmából, amelyben egy páratlanul gazdag életműnek csaknem minden jellemező vonatkozása szerepel. A szerkesztők jó érzékkel válogattak a hatalmas publikációs anyagból, hogy a szerző minden irányú érdeklődését kellőképpen reprezentálják. A jelen könyv számottevő nyeresége a néprajztudománynak, amely meglepetésként hatott a Balassa-évforduló rendezvényei sorában. Annál is inkább érdemel figyelmet és elismerést a kötet, mert a közreadott írások többsége ma már nehezen hozzáférhető, ezáltal forrásértékű szereppel is rendelkezik, másrésről olyan újdonsággal is szolgál, mint Balassa Iván kései önéletírása, valamint minden eddigénél teljesebb körű és egységes szerkesztésű publikációs jegyzéke.

A szerkesztői utószóban a kiadvány céljával kapcsolatban a következőket olvashatjuk: *„A kötet szerkesztői Balassa Iván életművének sokszínűségét, egyszersmind teljességét és organikus jellegét is igyekeztek bemutatni a könyv anyagának válogatása során. Úgy gondolják, hogy az itt (újra) közreadott szövegek alkalmasak az életpálya ívének és egységének, valamint annak érzékeltetésére, hogy a sokféle téma feldolgozása egy kiforrott, ugyanakkor – a nemzetközi tájékozódás révén is – folyamatosan bővülő néprajzi látásmód eredményeként született meg. [...] Azon voltunk, hogy az itt közreadott Balassa-tanulmányok ne csak a tudós érdeklődés tágas horizontját és tá-*

jékozódásának interdiszciplináris jellegét körvonalazzák, hanem a Kárpát-medencei magyarság műveltségének organikus szerkezetét, illetve az arról való gondolkodást is. Mindez együtt volt jellemzője Balassa Iván munkásságának.”

A szerkesztők a kötet anyagát nyolc tematikai egységbe, hagyományos értelemben vett fejezetbe sorolták be, ügyelve arra, hogy az *„egységek tartalma rendre átjárható, szerves kapcsolatban”* legyen egymással. Bevezetesként *Ember és szerep* címen Balassa Iván két önéletírását olvashatjuk, az első alkalommal itt közreadott visszaemlékezését családjáról és gyermekéveiről, majd ezt követi a sárospataki éveire való emlékezése.

Az *Elvek és módszerek* című fejezet élén a Magyar Néprajzi Társaság száz évét áttekintő írása kapott helyet, amelyben korszakolta a társaság megalakulásától a XX. század végéig tartó eredményeket és megjelölte a legfontosabb feladatokat. Ide kapcsolódik a Kárpát-medence egységes magyar néprajztudományának megvalósítására tett erőfeszítések áttekintése, valamint a Duna összekötő és elválasztó szerepének vizsgálata a kulturális folyamatokban. A továbbiakban a mezőgazdasági vándormunkások műveltségközvetítő szerepéről, a tokaj-hegyaljai német telepítésekről, valamint a Bodroghözéből való amerikai kivándorlásról szóló írásai kerültek a kötetbe.

Miután Balassa Iván tudományos és muzeológiai munkásságában az agrártörténet meghatározó jelentőségű volt, a válogatás következő nagyobb egysége az *Agártechnika és eszközök* címet viseli. A fejezetben szereplő hat írás élén a munkaeszköz-kutatás elvi és módszertani kérdéseit taglaló tanulmánya szerepel. Az áttekintés ismerteti a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban általa létrehozott Munkaeszköz-történeti Archivum szerepkörét, majd azt

a nemzetközi együttműködést, amely Dániában a mezőgazdasági munkaeszközök történetének kutatására alakult titkárság és a *Tools and Tillage* című folyóirata köré szerveződött. Főképpen az eke és szántás történeti kutatásának eredményeire épül a következő írása, amely a néprajztudomány szerepét tárgyalja a honfoglaló magyarság életmódjának kutatásában. A továbbiakban az európai mezőgazdaság gépesítésének kezdeteiről, az aratógazdáról, valamint a székelyföldi sajátos adózási módról szóló írások következnek.

Példaszerű honismereti és helytörténeti blokkot képvisel a *Szőlő és bor* című fejezet, amely elsőként Tokaj-Hegyalja történelmének fő vonásaival, az aszúkélesztés korai történetével, továbbá a szőlő és borkezelés XVI–XVII. századi változásaival foglalkozik. A szerző plasztikus képet nyújt a mecenzéfi földmunkásokról, a lengyel–magyar kapcsolatokról, a helyi borkereskedelem változásáról, az abban szerepet játszó közvetítők (faktorok) tevékenységéről.

Balassa Iván rendkívül sokirányú érdeklődéséről bizonyodik a *Hagyomány és költészet* címet viselő fejezet, amelynek indító írását a kezdettől szorgalmazott és a legutóbbi időkig kutatott kedves témája: a temetők néprajza képviseli. A nagyszámú népművészeti témájú feldolgozását reprezentálja a napsugaras házoromzatok és kapuk sajátos díszítőmotívumának országos számbavétele, valamint a magyar és a szomszédos népek kölcsönhatásának vizsgálata a népi díszítőművészetben. A Szent László-legendával és a Molnár Anna-balladával kapcsolatos fejbenzés szokásanyagát a maga által gyűjtött székelyföldi és román népköltészeti és ikonográfiai adatokkal egészítette ki. A szerkesztők ebbe a tematikus egységbe sorolták a bihari és bodrogi közti lakók életéből, valamint a Bodrogi köz gazdag mese- és hitvilágából merített írását.

Balassa Iván szakmai munkásságában mindvégig következetesen jelen volt és kiemelt szerepet kapott a nyelvészeti ér-

deklődés, a nyelvtörténeti, etimológiai vizsgálódás. Erre való tekintettel a kötetben *Szókészlet és névkincs* fejezetcím alatt feltűnő nyelvészeti vonatkozású írását olvashatjuk. Elsőként a szókincs és az anyagi kultúra összefüggésével foglalkozó tudománytörténeti vizsgálódás szerepel, példatárában az eke indoeurópai nyelvekben szereplő elnevezéseit állítja párhuzamba a tárgytipológiai adatokkal. A következő cikk az etimológia fontosságára világít rá a néprajzkutatás szempontjából, tárgyi adataival bizonyítja, hogy a néprajz milyen sok területen segítheti a szó- és szólásma-gyarázatokat. Logikusan következik itt az *Új Magyar Tájszótárral* foglalkozó cikke, amelyben a néprajzkutatás szempontjából méltatja a hatalmas nyelvészeti vállalkozást, utalva a két tudomány szak szoros kapcsolatára. A földrajzi nevek kérdésköréből három dolgozata is bekerült a kötetbe.

Balassa Iván írásaiból való válogatás utolsó körét a tudománytörténeti érdeklődéséről tanúskodók zárják az *Elődök és kortársak* fejezetcím alatt. Az elődök köréből Jankó Jánosról, Herman Ottórol, Györffy Istvánról és Csúry Bálintról való megemlékezései kerültek szerkesztésre, a kortársak közül pedig Szabó T. Attila, Újszászy Kálmán és László Gyula személyével, munkásságával foglalkozó írások kaptak helyet.

A szerkesztők fontosnak tartották, hogy a páratlanul sokrétű és jelentőségű életművet érzékeltető kötet végén a kortársak és utódok is megszólalhassanak a *Visszhang és örökség* cím alatt. Elsőként Balassa M. Iván közvetlen hangvételű írásában idézi meg édesapja családjának történetét, majd pályakezdését a Néprajzi Múzeumba kerüléséig. Csoma Zsigmond tudománytörténeti esszéje egykori munkahelyi vezetőjének szakmai műhelytitkaiba is betekintést enged. Viga Gyula tanulmánya, amely szintén e kötet számára készült, Balassa Iván északkelet-magyarországi tájtörténeti kutatásait, sárospataki éveinek sokoldalú szakmai eredményeit foglalja össze. Bodó

Sándor a muzeológusi, Balázs Géza a nyelvészeti munkásságát, Kováts Dániel pedig műszókincs- és névtani kutatásait tekinti át és értékeli.

A kötet szerkesztőinek külön érdeme, hogy Balassa Iván publikációinak jegyzékét az előzmények alapos átdolgozásával és kiegészítésével, a teljesség igényével adják közre 22 oldalnyi terjedelemben. Az egyesítés következtében azonban sajnálatos módon törlésre került az önálló publikációk, könyvek ismertetéseinek felsorolása, ami a korábbi bibliográfiákban szerepel, valamint sajátos megoldásnak tűnik az évenkénti listán belüli abc-sorrend követése, aminek következtében felborult a szaktudományos bibliográfiáknál megszokott hierarchikus sorrend, vagyis az évenkénti besorolás első helyén az önálló munka, utána a könyvfejezet, majd a folyóiratcikkek, a végén pedig a könyvismertetések követik egymást. Ez esetben viszont a publikációk évenkénti besorolása többször is a címnek megfelelően könyvismertetéssel kezdődik és az önálló könyvvel, monográfiával végződik.

Az impozáns kötetet a szerkesztők, Kováts Dániel és Viga Gyula utószava zárja, amelyben a sokoldalú néprajztudós életútját és munkásságát idézik meg.

(Balassa Iván: Tájak, eszközök, hagyományok. Néprajzi tanulmányok. Szerk.: Kováts Dániel és Viga Gyula. Kazinczy Ferenc Társaság, Sárospatak, 2017. 688 oldal)

Selmezi Kovács Attila

CSOMA ZSIGMOND KÖNYVE A REFORMÁCIÓ BORAIRÓL ÉS VIRÁGAIRÓL

Csoma Zsigmond *A reformáció borai és virágai* című, 2017-ben megjelent könyve témaválasztásának aktualitását a reformáció 500. évfordulója adja. A cím – ahogyan az előszóban is megfogalmazódott – átvitt és konkrét értelemben azokat a kutatási eredményeket fűzi egybe, amelyeket eddig, ilyen

összefüggésben nem tett közzé a szerző. A témában íródott számos cikk, tanulmány és kisebb kötet után Csoma Zsigmond e mostani könyvében lényegében összegzi több évtizedes munkája eredményeit.

A szóban forgó mű vizsgálódásának térbeli és időbeli kiterjedése jelentős, Erdélytől a nyugati határvidékig, a reformáció időszakától a XX. századig terjed. Az előszót követően a Kárpát-medence ökológiai adottságairól esik szó, ebben megismerhetjük a reformáció kori Magyarország mikroklímáját, amelyet az európaival összehasonlítva magyarázatot kaphatunk a „*reformáció borai*” szókapcsolatra. A XIV. század elején beköszöntött úgynevezett „*kis jégkorszak*” következtében Európa éghajlata jelentősen megváltozott, ez hatással volt az egyes térségek jellemző növénykultúráira. Az északi területeken kialakuló kedvezőtlen éghajlati viszonyok miatt egyre kevésbé tudtak szőlőt termesztani, a XV–XVI. századtól egyáltalán nem tudtak bort előállítani. Így kerülhettek a hazai borok igen hamar a nemzetközi piacokra, s örvendhetek rövid időn belül nagy népszerűségnek. Ezt követően kitér a szerző a bor és a vallás kapcsolatára. A bor az egyházi közösségek életében a miséken való felhasználáson túlmutat. A protestáns lelkipásztorok maguk is végeztek bortermelést és kereskedtek is azzal. A borkereskedelemről befolyó összegekből fedezték a kultúraépítő, -ápoló tevékenység során felmerülő költségeket. Részletesen bemutatásra kerülnek azok a kiváló protestáns egyházfik, akik szellemi és gyakorlati tevékenységük során nagyban hozzájárultak a kultúra virágzásához. Szó esik a műben Károli Gáspár gönci református esperesről, aki aszúborokkal kereskedett, borait megrendelői részére rendszeresen szállította például Lengyelországba. A borok gyógyászatban való felhasználása a korszakban jelentékeny volt. A korabeli botanikusok, botanikus-papok által készített füveskönyvekben számos receptúra őrizte meg a borral való gyógyítás lehetőségét. A

szerző Beythe István és fia András tevékenységének bemutatására külön fejezetet szánt, amelyben megismerhetjük a két protestáns lelkész által készített füveskönyveket. Munkájuk alapjául Méliusz Juhász Péter 1578-ban Kolozsváron megjelent *Herbariuma* szolgált. A nyugat-magyarországi főúr, Batthyány Boldizsár tudománypártolásának köszönhetően megismerkedtek és gyűjtőmunkájuk során együtt dolgoztak Carl Clusius reformátorral. Beythe István Clusiusal 1583-ban elkészítette Pannónia flórájáról szóló művét, amely 1584-ben Antwerpenben is megjelent. Beythe András 1595-ben megjelent füveskönyve 275 növényleírást tartalmaz. A fejezetben tárgyalt herbáriumok átvezetnek a következő évszázadhoz, amely megmagyarázza a címben is szereplő „reformáció virágai” szókapcsolatot. A reformáció virágai kifejezéssel azok a gyógyító hatású növények illethetők, amelyek hatásainak vizsgálatával és azok lejegyzésével a korabeli lelkészek aktívan foglalkoztak, megteremtve a sajátos protestáns tudományosságot.

Ezt követően a szerző áttér a XVII–XVI-II. századi Erdély és Székelyföld protestánsai által folytatott szőlő- és bortermeles ismertetésére. Elsőként Pápai Páriz Ferenc, a nagyenyedi kollégium orvosprofesszora által végzett tudományos tevékenységgel ismerkedhet meg az olvasó. Két legfontosabb elméleti munkájából, a *Pax corporis*-ből (A test békéje) és a *Dictionarium*-ból (latin–magyar és magyar–latin szótár) az erdélyi borkultúra köszön vissza. Pápai Páriz Ferencet a *Pax corporis* könnyen értelmezhető és alkalmazható gyógyító receptúrái alapján, az első borászati adatokat közlő szerzőként tartják számon. Szótárának 1196 szavából 109 a szőlőművelés, 153 a bor és borgazdaság fogalomköréhez tartozik. Az ökológiai kutatások arra engednek következtetni, hogy Székelyföldön nem, vagy csak nagyon kismértékben folyt szőlőtermelés. A Maros vidéke volt szinte az egyedüli szőlőművelésre alkalmas terület, így az évszázadok

folyamán jelentkező borínséget külföldi borok behozatalával próbálták enyhíteni. A bor jelentősége a szerző által hozott példákön keresztül érzékelhető. A török kiűzését célzó harcok során Erdély területéről a lakosság nagy létszámú elhurcolása mellett utalást találunk a borkészlet jelentős megcsappanására a kárösszeírásokban. Emellett a főúri birtokok éves összeírásaiból kitűnik a korabeli borfogyasztás mennyisége, továbbá az, hogy a bor javadalmazási célt is szolgált. A majorsági szőlők és borok felügyeletét a vincellérek látták el, mellettük a másik legfontosabb munkakör a kádároké volt. Mindemellett a szerző a szőlőművelés során alkalmazott eszközök sokféleségébe is betekintést enged, s így az olvasó számára is egyértelművé válik, hogy a korszak erdélyi borkultúrája európai színvonalat képviselt a kedvezőtlen természeti tényezők ellenére is.

A kertkultúra iránti érdeklődés nem csupán a protestáns egyházfikat jellemezte az újkori Erdélyben, a fejedelmi udvarokban is népszerűnek bizonyultak a botanikai művek. Erre hozza példaként a szerző Borne-missza Anna fejedelemné 1669-es kertész-könyvét, amely Nadányi János református lelkész fordítói munkáját dicséri. A könyv egy – az akkoriban már elavultnak mondható – nyugat-európai, középkori gyűjtés magyar nyelvre fordított és megjegyzésekkel ellátott változata, amelyben ókori szerzők gyógynövényekkel, gyógyítással kapcsolatos feljegyzései is megtalálhatók. Az említett mű alacsony példányszámú megjelenése miatt könyvritkaságnak számít. Ugyanakkor jól tükrözi a korszak Erdélynek elszigeteltségét, a megkésett reneszánsz kultúra virágzását. A kertkultúra, a szőlőtermesztés és bortermeles nem állt messze a Rákóczi családtól sem. A mintegy 1,1 millió hektáros birtokegyüttes szolgáltatta II. Rákóczi Ferenc számára a gazdasági alapot a kirobbanó felkelés idején és a szabadságharc éveiben. Az Európa-szerte közkedvelt tokaj-hegyaljai aszúborokból származó jö-

vedelemből biztosította a katonák ellátását. A megtermelt bor a kereskedelmi felhasználáson kívül politikai eszközként is szolgált, Rákóczi Ferenc a tokaji borkülönlegességekkel ajándékozta meg azokat, akiket szeretett volna megnyerni ügye támogatására. A bor fontosságát növelték a szabadságharc idején tomboló járványok, ezek miatt a katonák és a lakosság borfogyasztása jelentősen megnőtt. Látható, hogy a fejedelem protestánsai által termelt bor az állam fenntartásának kulcsfontosságú eszközévé vált.

A XVII–XVIII. század lelkészei, illetve orvos-botanikusai közül fontos megemlíteni az első magyar bordisszertáció szerzőjét, Komáromy János Pétert. A soproni bokról szóló 40 oldalas munkája Bázelen jelent meg 1715-ben. A disszertáció nagy hatást váltott ki, ugyanis ez volt az első mű, amely a bor gyógyító hatásait tudományosan vizsgálta. Az első magyar bordisszertációt követően az első magyar mezőgazdasági szakkönyv megalkotójára, Nagyváthy Jánosra tér ki a szerző. A protestáns szellemiségben nevelkedett, agrártudományi stúdiumokat végzett Nagyváthy János 1792-től a keszthelyi Festetics-uradalom birtokigazgatójaként működött, továbbá közbenjárásának köszönhetően jöhetett létre a Georgikon. A szakkönyvében megfogalmazott előírások szerint történt a gazdaság irányítása, az uradalmi szőlészetet a francia és német nyelvű szakirodalom ismeretével, protestáns etikájával és munkamoráljával sikeresen igazgatta. A Keszthelyen létrejött mintagazdaság sikerének záloga Nagyváthy szakértelme és szervezőképessége volt.

A felvilágosodás időszakára áttérve Tessedik Sámuelről és munkásságáról olvashatunk. Az evangélikus családban felnőtt és a felvilágosodás szellemében tevékenykedett Tessedik minden idejét a munkának szentelte. Kimagaslót alkotott az elméleti és gyakorlati szakirodalom, a gazdasági szakoktatás és az agrártermelés elméleti-gyakorlati fejlesztése terén. A vidék felemelkedésének elősegítését tűzte ki célul.

Mindemellett kultúrnövényeket termelt, gyógynövényeket gyűjtött és szenvedélyes szőlész hírében állt, még aszúbor előállításával is próbálkozott. Példamutató gyakorlati tevékenységének köszönhetően elindult a magasabb szintű gazdálkodás, a gazdálkodási ismeretek oktatása, továbbá hazánk számos új növényfajjal (gyümölcsfák, akácfa) gazdagodhatott.

Az ország nyugati határszéle felé továbbhaladva a nyugat-magyarországi gyümölcskultúra sajátosságairól és annak változásairól olvashatunk. Az Alpok lábánál elterülő térségben a gyümölcsfák nagy mennyiségű termése háttérbe szorította a szőlőtermesztést. A bor helyett itt a különböző erjedt gyümölcslevek, a „Most”-ok, azaz a gyümölcsborok terjedtek el. A református Felsőőr (Oberwart) gyümölcstermesztő hagyományait egy 1856-ból származó feljegyzés alapján ismerhetjük meg közelebbről, amelyet egy tízéves iskolás fiú, Bötskör Sámuel írt. A XVIII–XIX. században a mezőgazdaság forradalmasításában a papok, lelkészek és néptanítók jártak az élen, szakkönyveikben a népiskolai diákok gyümölcstermesztésbe való bevonását javasolták. A szerző által szöveghűen közölt jegyzet jól tükrözi a korabeli célokat (kormányzati szinten a kertészet és gyümölcstermesztés népiskolai tanítása) és feladatokat, valamint olyan javaslatokat, tanácsokat szerepelnek benne, amelyek ma is helytállóak.

A felsőöriekhez hasonlóan a sólyi reformátusok gazdálkodása is kiemelkedő volt, különösen a szőlőtermesztés és borgazdálkodás terén. A település a Balaton-felvidéknek a Bakony hegységgel találkozó törésvonalában terül el. A szőlőhegyen való munkát szigorúan szabályozta az úgynevezett szőlőhegyi szabályzat; a hegyi életnek megvolt a maga rendje, igyekezett mindenki a kialakított írott és íratlan szabályokhoz tartani magát. A földesúri kézben lévő szőlőhegy saját önkormányzattal bírt, a hegyi életet választott eljárások és tisztségviselők irányították. Az 1880-as években kitörő fi-

loxérajárvány pecsételte meg a sólyi szőlők sorsát, a szőlősgazdák elszegényedtek, s ezzel feledésbe merült a sólyi reformátusok méltán híres, minőségi bora.

A szerző kitér a népi kapcsolatrendszer egy igen különös, de elterjedt formájára, a cseregyerekrendszerre. A kutatások kimutatták a nyugat-magyarországi, Somogy és Zala megyei, valamint felvidéki területek cseregyerek küldésének gyakorlatát, illetve ennek a mezőgazdasági innovációra kifejtett hatását. Több káli-medencei család tartott fenn kapcsolatot stájerországi családokkal, a cseregyerekrendszer itt egyértelműen a protestánsok borkereskedelmi kapcsolataira vezethető vissza. A felvidéki területeken a nyelvhatár és a természeti adottságok hívták életre a cseregyerek küldésének intézményét. Az ilyen módon „utaztatott” gyerekek hazatérve terjeszteni és gazdálkodásukban hasznosítani tudták a látottakat, az innovációkat. A következő szakaszban a soproni evangélikus Preysz Móricról esik szó, aki ugyan nem a cseregyerekrendszernek, hanem a peregrinációnak köszönhetően tett szert innovatív tudásra. A vegyészeti tanulmányait 1845–1855 között Bécsben elmélyítő Preysz Móricról kevesen tudják, hogy a csírátlanítási eljárást, amelyet ugyan Pasteurról neveztek el (pasztörizálás), ő fedezte fel és a világon ő végezte el először.

A könyv utolsó harmadában a világhírű tokaji borokról olvashatunk. Gazdag néprajzi gyűjtésből szemezgethet az olvasó a Tokaji-hegy és a tokaji bor eredetéről, a szólásokban és közmondásokban előforduló említésükről, illetve a népi költészetben elfoglalt helyükről. A világhírű, hungarikum aszúbort adó szőlő egyik fajtája a furmint. Valószínűleg a középkorban is termesztették, de nyelvtörténeti forrásokban csak a XVII. század végétől mutatható ki. A furmint magyarországi elterjedése

a XVIII–XIX. századi aszúborkészítéssel hozható kapcsolatba. A másik aszúsdó fajta a hárslevelű, amely feltehetően a Balkánról terjedt északi irányba és a XVI. században jelenhetett meg hazánkban. A minőségi aszúborok előállítására minőségi munkát kívánt mind a termelés, mind a feldolgozás szakaszában. Az olvasó megismerheti a bor előállítása során használt eszközöket, mint például az aszúválogató asztalt, amely a tokaj-hegyaljai termelés innovációjának tekinthető, vagy a különféle kialakítású és űrmértékű boroshordókat, a csobolyókat és kulacsokat, amelyek a népi ipar remekeinek számítottak.

Az ismertetett könyv alapos történeti, történeti-ökológiai, néprajzi és borászati kutatásokon nyugvó munka, amely az elmúlt 500 év protestáns szellemiségével és kultúrájával foglalkozik. Kitér a füveskönyvek világára, ismerteti Károli Gáspár vagy éppen Tessedik Sámuel munkásságát. Ezenkívül a mű érint olyan témákat is, amelyeket valószínűleg csak nagyon kevesen ismernek, ilyen például a Preysz Móric által kitalált csírátlanítási művelet, vagy a cseregyerek-intézmény. Azonban a pozitívumok mellett szót kell ejteni a hibákról is, amelyek a nyomdai kivitelezés során merültek fel. A szerző által mellékelt képek kis méretben és nem megfelelő minőségben, színes helyett fekete-fehérben jelentek meg a könyvben, így az azok által hordozott információk az olvasó számára hozzáférhetetlenek. Különösen igaz ez a csatolt térképek esetében.

Összességében elmondható, hogy egy átfogó, számos nézőpontot felsorakoztató könyv született a reformáció és a protestantizmus ismeretlen területéről.

(*Csoma Zsigmond: A reformáció borai és virágai. Történeti, néprajzi tanulmányok. Agroinform Kiadó és Nyomda Kft., Budapest, 2017. 308 oldal*)

Kocsis Annamária



HONISMERETI BIBLIOGRÁFIA

Néprajzi Hírek. A Magyar Néprajzi Társaság Tájékoztatója. Szerk.: *Hála József és Máté György*. Bp. 2016. 1. 96 old. – A tartalomról: *Hajdú Ágnes*: A Néprajzi Társaság új folyóirata, a *Tradíció Magazin*; *Szilágyi Miklós*: Százötven éve született Tömörkény István; *Verebély Kincső*: Százhuszonöt éve született Róheim Géza; *Frauhammer Krisztina*: Erdőkertesi megemlékezés Róheim Gézáról; *Granaszti Péter*: Ortutay Gyula kéziratos hagyatéka a Néprajzi Múzeumban; *Gulyás Judit*: Fedics Mihály mesél – Fényképek és kéziratok Ortutay Gyula hagyatékából; *Landgraf Ildikó*: Ortutay Gyula hagyatékáról; *Voigt Vilmos*: A cigány kultúra nemzetközi kutatása; *Kemecsi Lajos*: A Néprajzi Múzeum győztes tervpályázata; *Bognár Nándor*: Budapest ikonikus épülete lesz az új Néprajzi Múzeum; *Bereczki Ibolya*: Kunkovác László, a „kő- és szív-ember”, a pusztai szabadok utolsó képviselője; *S. Lackovits Emőke*: Tulipán, pelikán, kígyó – A népművészet motívumvilága (Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém); *Szacsavay Éva*: Mézeskalács (Ferenczy Múzeum Képtár, Szentendre); *Voigt Vilmos*: Dzszeni Madzarov és könyve a szokások gesztusairól a magyar kultúrában; *Szacsavay Éva*: Monumentális mű a karácsonyra történetéről; *Kemecsi Lajos*: Tanulmánykötet az iskolateremtő professzorról, Gunda Béláról; *Landgraf Ildikó*: Tátrai Zsuzsanna köszöntése; *Vasvári Zoltán*: Elhunyt az etnográfus költő, Matyikó Sebestyén József; *Filep Antal*: Szabad György emlékezete; *Filep Antal*: Elhunyt Szentimrei Judit; *Bereczki Ibolya*: Füzes Endre; *Peterscsák Tivadar*: Búcsú Janó Ákostól; *G. Szabó Zoltán*: Kobzos Kiss Tamás emlékére; *Kerek Eszter*: Ilyés Zoltán emlékezete; *Boross Marietta*: Elment Keszler Mária, „a népművészet nap-számosa”; *Sárkány Mihály*: Valami nem stimmel.

Néprajzi Hírek. A Magyar Néprajzi Társaság Tájékoztatója. Szerk.: *Hála József és Máté György*. Bp. 2016. 2. 96 old. – A tartalomról: A Magyar Néprajzi Társaság 128. rendes közgyűlése – Jegyzőkönyv; *Kemecsi Lajos*: Főtitkári jelentés; *Móser Zoltán*: A népdalgyűjtő és népdalíró Czuczor Gergely; *Szilágyi Miklós*: Emlékezzünk Hegyi Imrére!; *Áder János*: Ünnepi beszéd a VII. Finnugor Világkongresszus megnyitóján; *Molnár Gergely*: Együttélési modellek a Kárpát-medencében; *Lengyel Ágnes*: Százhuszonöt éves a balassagyarmati Palóc Múzeum; *Lukács László*: Paládi-Kovács Attila könyve népekről, térségekről, hagyományokról; *Mogyorósi Ágnes*: Ünnepséggé Kolozsvárott Kallós Zoltán köszöntésére; *Andrásfalvy Bertalan*: Áldja a Jóisten Kallós Zoltánt; *Pozsony Ferenc*: Kallós Zoltán dicsérete; *Orbán Viktor*: Kallós Zoltán köszöntése; *Agócs Gergely*: A „Fölszállott a páva” első két évadáról; *Halász Péter*: „Nem a címek, hanem a tudás...” – Nyisztor Tinka és Iancu Laura – két moldvai magyar néprajzi doktor arcképe; *Lukács László*: Pesovár Ferenc emlékdomborműve Székesfehérváron a Múzeumi Panteonban; Báró Nopcsa

Ferenc-emlékmű Albániában; *Bendik Béla*: Manga János-emlékűnnepség Pereszlényben; *Gyenes Tamás*: A néprajzi gyűjtemények furulyáinak újszerű dokumentálási módszere.

Néprajzi Hírek. A Magyar Néprajzi Társaság Tájékoztatója. Szerk.: *Hála József és Máté György*. Bp. 2016. 3. 96 old. – A tartalomról: *Filep Antal*: Kiss Géza emlékezete; *Szilágyi Miklós*: Hetvenöt éve született Bellon Tibor; *Zentai Tünde*: Zentai János szobrának avatása Kémesen; *Pesti János*: Gondolatok Zentai János munkáinak dialektológiai értékeiről; *Pócs Éva*: Beszámoló a „Kelet–Nyugat” című kutatási projekt eddig elért eredményeiről; *Órsi Julianna*: Nemzedéket összefogó vidékkutatás; *Juhász Katalin*: A szlovák identitás őrzése és kreatív fejlesztése a „Kerepesi sziget” három településén; *Szöke Anna*: Fénytörés – Konferencia Penavin Olga emlékére; Benyovszky-emlékkonferencia (Bp. 2016.); Konferencia és koncert Bartók Béla és Járdányi Pál emlékére; *Csoma Szigmond*: Néprajzosok pergőtűzben – Konferencián emlékeztek az 1956-os forradalomra és szabadságharcra; *Bárh Dániel*: Kétszáz éves kézirat Csíkсомlyó titkáról; *Báti Anikó*: Tagányi Zoltán új könyve; *Cseh Fruzsina*: Míves tanulmánykötet Flórián Márta tiszteletére; *Szilágyi Miklós*: Bánkiné Molnár Erzsébet születésnapján köszöntése; *Selmeci Kovács Attila*: Köszöntjük S. Lackovits Emőkéit; *Eperjessy Ernő*: Búcsú Frankovics Györgytől; *Kemecsi Lajos*: Jankó János-díjasok találkozója Jánoshalmán; *Bús Balázs*: Ünnepi beszéd Kobzos Kis Tamás emlékhelyének átadásán; *Bodó Sándor–Borsos Balázs–Kemecsi Lajos–Szilágyi Miklós*: Néprajzkutatói észrevételek a halgazdálkodásról és a hal védelméről szóló 2013. évi törvény tervezetéről; *Kunkovác László*: Ne bántsuk az ősfoglalkozásokat!; *Kothenec Kelemen*: Tudományos tanácskozás a 90 éve született Solymos Ede tiszteletére; *Bárh János*: Megnyitóbeszéd a „Halászati örökség a Duna mentén” című kiállításon (Baja, 2016); *Nagy Janka Teodóra*: Kerekasztal beszélgetés a halászatról (Baja, 2016); *Lukács László*: Solymos Ede szobra a Velencei-tónál.

Néprajzi Hírek. A Magyar Néprajzi Társaság Tájékoztatója. Szerk.: *Hála József és Máté György*. Bp. 2016. 4. 96 old. – A tartalomról: *Lukács László*: Néprajz, népművészet, népi kultúra Székesfehérváron; *Lengyel Ágnes*: Élő népviselet a Palócföldön; *Mód László*: Megemlékezés Tömörkény István születésének 150. évfordulója alkalmából; *Hajdú Ágnes*: Néprajzos muzeológus továbbképzés 2016: Adatbázis, múzeum, kutatás – koncepciók és gyakorlatok; *Granaszti Péter*: Hétköznapi tárgyaink adatbázisában: nyilván tartás, rendszerezés, feldolgozás; *Máté György*: Ariadne fonalával az akkreditációig; *Gebauer Hanga*: Öt hónap Dél-Korea néprajzi múzeumban; *Máté György*: Szubjektív ismertető „Az átányi parasztember szerszámai” című kötetéről; *Voigt Vilmos*: Gondo-

latok a rendi és nemzetiségi kötődésekről szóló könyv kapcsán; *Lukács László*: Egy székelly farsangi szokás monográfiája; *Klaniczay Gábor*: Köszöntő Pócs Éva 80. születésnapjára; *Pálóczy Krisztina*: Elhunyt Halmos István népzene-kutató; *Lackner Mónika*: Elhunyt Hofer Tamás; *Kemecsi Lajos*: Fatuska János búcsúztatása; *Szilágyi Miklós*: Végső búcsú Kordovánér Jánostól, a népi iparművészeti szövött szőnyegek tervezőművésztől.

A néprajztudomány professzora. Gunda Béla (1911–1994.) Szerk.: *Bartha Elek*. Studia Folkloristica et Ethnographica 62. Debreceni Egyetem Néprajzi Tan-szék. Debrecen 2015. 200 old.

Pávai István: A Sóvidék népzeneje. Hagyományok Háza – MTA BTK Zenetudományi Intézete. Bp. 2016.

Petkes Zsolt – Sudár Balázs: Honfoglalás és megtele-pedés. *Magyar őstörténet 4.* Napkút Kiadó. 2016.

Péntek János: Történekek a nyelvben a keleti végeken I. Erdélyi Múzeum-Egyesület. Kolozsvár 2015. 404 old.

Péntek János: Történekek a nyelvben a keleti végeken II. Erdélyi Múzeum-Egyesület. Kolozsvár 2016. 348 old.

Pintér István – ifj. Pintér István: Przemysl három ostroma 1914–1915-ben. Szerzői kiadás. 2015.

A pokol tornácán. Imre Gábor kadét naplója. Kiadja a Nagy Háború Kutatásáért Közhasznú Alapítvány. Bp. 2016. 248 old.

Pollmann Ferenc: Oroszlán, karddal és lúdtollal. Doberdói Bánlaky József élete és munkássága. História-antik Könyvesház Kiadó. Bp. 2014. – Doberdói Bánlaky (született Breit) József a második világháború előtti korszak neves hadtörténetírója, az első világháború idején harctéri szolgálatot teljesítő magas rangú katonatiszt. Életrajzát a szerző alapos kutatómunkára támaszkodva, olvasmányos stílusban tárja fel.

Pomogáts Béla: Válaszutak (Erdélyi válaszutak) Tanulmányok. Felsőmagyarországi Kiadó. Miskolc 1916.

Pozsgai Zsolt – Sarlós Endre: Mecseki láthatatlanok. Az 1956-os forradalom és szabadságharc 60. évforduló-jára. Kiadó: dr. Páva Zsolt. Képregény. 2016.

Pozsony Ferenc: Háromszéki ünnepek. Dolgozatok háromszéki népszokásokról. KJNT. Kolozsvár 2015. 342 old.

Protestáns hősök – Fél száz portré az elmúlt fél év-zred magyar történelméből. Szerk.: *Faggyas Sándor*. Press-Pannonica Media-Amfipressz. 2016.

Pusztay János: Nyelv? Politika? Esszék a nyelvi kultu-rális sokszínűség jegyében. Nap Kiadó. Bp. 2016.

Rácz László – Cs. Varga István: Borkultúra kettős tükörben. Amit a borról tudni illik. „Ragyogjon a bordal!” Hungarovoxx Kiadó. Bp. 2016.

Redemptio. A jász és a kun települések honismereti lapja. Fel. szerk.: *Hortiné dr. Bathó Edit*. Kiadja a Jász Múzeumért Alapítvány. 2016. 5. 28 old. – A tartalom-ból: *Metykó Béla*: A Nagy Háborúban harcolt, a jász-berényi 29-es honvéd gyalogezred szibériai hadifog-lya; *dr. Zitás István*: valki Zytás István magyar királyi főhadnagy visszaemlékezései az 1929 és 1937 közötti jászberényi szolgálati éveire 1.; *Hortiné dr. Bathó Edit*: Jászkapitányok és nagykunkapitányok tiszteletadá-sa a lengyelországi Przemyslben; *Kiss Erika*: Klinkó László története 1956-ból; *Farkas Kristóf Vincze*: Elő-került a Jászkiürt legrégebbi ábrázolása; *Osztét népmesék*; *Iris*: Látogatóban a jászok rokonainál; *Képes ri-port* a jász delegáció oszétiai látogatásáról; *dr. Kalmár Pálné*: Jász-kun közéleti arcképek – Aki megtalálta a „lélekcsonkulás” elleni orvosságot... *dr. Sub Györgyné Kocsis Julianna* megvalósult álmjai; *Hortiné dr. Bathó Edit*: A Szent Korona hiteles másolata Jászberényben; *Íris*: 45 éves a Jászberényi Kossuth Népdalkör; *Kiss Erika*: A haza te magad vagy! – A szakrális helytörté-neti kutatásokról; *Hortiné dr. Bathó Edit*: Látogatóban a jászszentlászlói jászoknál; *Durbints sógor*: Találko-zások „Borikával”; *Lukács László*: Hagyományörző jószágajtás Jászsalszentgyörgyön.

Redemptio. A jász és a kun települések honismereti lapja. Fel. szerk.: *Hortiné dr. Bathó Edit*. Kiadja a Jász Múzeumért Alapítvány. 2016. 6. 32 old. – A tartalom-ból: *dr. Selmecci László*: Jászdózsa rejtélyei; *Jancsik Ba-lázs*: Tanulmányútton Alániában; *Papp Izabella*: Búcsú a Jászkun Kerülettől – 140 éve alakult meg Jász-Nagy-kun-Szolnok Megye; *Durbints sógor* [Fodor István Ferenc]: Mesélő földrajzi nevek; *dr. Rideg István*: Kör-mendi Lajos a Nagykunság költője; *dr. Zitás István*: valki Zytás István magyar királyi főhadnagy vissza-emlékezései az 1929 és 1937 közötti jászberényi szol-gálati éveire 2.; *Fodor István Ferenc*: 50 éves lenne Si-mon Imre; *Kiss Erika*: 1956 emlékezete Jászberényben – konferencia és emléktábla avatás; *dr. Kalmár Pálné*: Tóth Tibor és a családi örökség felelőssége; *Laczkó Tóth Bertalanné*: Kunmadaras 725 éves; *Marton Rita*: Tájháznézőben; *Hortiné Bathó Edit*: Pecz László eme-ritus jászkapitány köszöntése; *Iris*: Dr. Fekete Lajos turkológus emlékezete Jászberényben; *Iris*: Jászsági színjátás sikere Adácson; *Kiss Erika*: Fehérszál mellett Koha Csaba emlékét idézve; *Illésy Ádám*: Jász-és kunkapitányok tanácskozása Kisújszálláson.

Redemptio. A jász és a kun települések honismereti lapja. Fel. szerk.: *Hortiné dr. Bathó Edit*. Kiadja a Jász Múzeumért Alapítvány. 2017. 1. 32 old. – A tartalom-ból: *dr. Zitás István*: valki Zytás István magyar királyi főhadnagy visszaemlékezései az 1929 és 1937 közötti jászberényi szolgálati éveire 3.; *Durbints sógor*: Kihe-lyezett történelemóra; *dr. Tóth Péter Pál*: A jász Do-nát [Ferenc]; *Bognár Mária*: Jászfákóhalma – Híres mesterségek [szalmatörténeti kiállítás]; *Vincze János Farkas*: Tiltott dohányszás az alsószentgyörgyi utcán – egy cseh nyelvű hetilap közlése (1869); *dr. Csima Pé-*

ter: Határjелеk a Jászságban; *Horváth István*: Kárpátaljai tanulmányút és kegyeleti zárandoklat; *Szórád Péter*: Képes riport a Bács-Kiskun Megyei Honismereti Egyesület kárpátaljai zárandokútjáról; *Bognár Mária*: A jászok világa Budapesten; *Varga Kamill*: Marton Lajos és a jászberényi ferencesek; *Hortiné dr. Bathó Edit*: Búcsú Bedőné Bakki Katalin karnagytól; *Nagyné Bedő Illdikó*: A juhásztóltól a vándorserlegekig; *Metykó Béla*: Jászsági festők – A „Festők lakomája” [Vágó Pál]; *Kókai Magdolna*: Kulturális értékek Jász-Nagykun-Szolnok megyében – Tudomány napi konferencia Abádszalókon; *dr. Kalmár Pálné*: Jász-kun közéleti arcképek – Aki új életet adott a fának [Dávid Sándor jászkapitány, faszobrász]; *dr. Bartha Júlia*: Németh Gyula nyelvész, turkológusra emlékezünk halálának 40. évfordulójára alkalmából; *Tóth Tibor*: Igazgatók névnapjának avatása Jászfényszarun; *Bolla János*: A Jász Lovas Bandérium 25 éves; *dr. Körei Nagy Katalin*: Alattányi Átváltozók a Nemzeti Színházban.

Rendszerváltó Archivum. A Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archivum folyóirata. Szerk.: *Házi Balázs és Nagymihály Zoltán*. Bp. 2016. 1. 142 old. – A tartalomról: Mértékre keressük a válaszokat – Beszélgetés Bíró Zoltánnal, a RETÖRKI főigazgatójával; *Szekér Nóra*: Záróakkord – nyitószólam. 1989. október 23., a Köztársaság kikiáltásának napja az MSZMP perspektívájából; *Domonkos László*: Két nap, egy év, időtlenség; *Dippold Pál*: Gyászünnepe – Nagy Imre újrateremtése a kortárs sajtó publikációjában; Szomorú vidámpark – *Szörényi László* a szobrokról, a csizmákról, a Leninkerttről; Átlényegülés az új játéktérben – *Szekér Nóra* és *Riba András* a Nagy Imre-kódról, a katarzisról és a hatalomtechnika jelentőségéről; Csak ezt ne tovább! – *Benedek Lajos* a hazugságok elleni lázadásról; *Riba András László*: A RETÖRKI Archivum küldetéséről és kihívásairól; *Szilágyi Sándor*: Legyünk az emberi jogok őskerestényei; *Mikes Tamás*: Miért nem? Válasz Szilágyi Sándornak; *Krassó György*: Két választás Magyarországon; *Köszeg Ferenc*: Ne csak építkezze... Politizálj!; *Szabó Miklós*: Hogyan látjuk ma a 1956-ot; *Csurka István*: Magyar abszurditások; *Glatz Ferenc*: Kérdőjelek 1956-ról; Tisztelgő búcsúzás Csoóri Sándortól; *Tamási Áron*: Magyar fohász; *Szabó Lőrinc*: Ima a jövőért; *Tamási Lajos*: Piros a vér a pesti utcán; *Faludy György*: 1956, te csillag; *Örkény István*: Noteszlapok, 1956; *Oláh János*: A budai hegyek alatt; *Nagy Gáspár*: A Fiú naplójából.

Rendszerváltó Archivum. A Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archivum folyóirata. Szerk.: *Házi Balázs és Nagymihály Zoltán*. Bp. 2017. 1. 98 old. – A tartalomról: *Kiss Gy. Csaba*: A magyar átmenet histográfiájának néhány kérdése; *Kávássy János Előd*: A szabadság egy kis köre és a párbeszéd fóruma – Az MDF és az angolszász sajtó 1987-es híradásaiban; *Fricz Tamás*: Milyen Magyarországot akart az SZDSZ?; *Szécsi Árpád*: A KDNP (ujjá)alakulástörténetéről – néhány állambiztonsági jelentés bemutatásával; *Halmy Kund*: Az állampárti sajtó kommunikációs stratégiája a rendszerváltás küszöbén; *Orosz Tímea*: „Ez nem elit” – Petrasovits Anna a szociáldemokraták elleni támadásokról; *Jónás Róbert*:

Az informatika és az információs társadalom hatása a levéltárakra; *Diczházi Bertalan*: A FIDESZ előzményei és alapítása; Nyilatkozat a Fialat Demokraták Szövetsége létrehozásáról; Torgyán József halálára; *Kávássy János Előd*: Rész-egész-töredék – Gondolatok a Független Kisgazda Párt történetéhez.

Régi magyar ornamentika: Huszka József, Hampel József. Hermit Könyvkiadó Bt. 2017. 27 old.

Riha András László – Házi Balázs (szerk.): Taxisblokkád II. Antológia Kiadó. Lakitelek. 2015.

Rozgonyiné Molnár Emma: Frazeológiai kaleidoszkóp. Tanulmányok a magyar szólásokról, közmondásokról. Tinta. Bp. 2016.

Rubicon. Főszerk.: *Rácz Árpád*. Kiadja a Rubicon-Ház Kft. Bp. 2016. 294–295. sz. 162 old. – A tartalomról: *Bagi Dániel*: Nagy Lajos magyar király a lengyel trónon; *Bagi Dániel*: Hedvig királyné – az Anjou-ház trónöröklése Lengyelországban; *Neumann Tibor*: Trónharcok Mátyás halála után – Corvin János és Jagelló Ulászló küzdelme a hatalomért; *Szendé László*: Jagelló II. Ulászló – a kompromisszumok embere vagy a főurak bábja; *Oborni Teréz*: A Jagelló-sas árnyékában – Szapolyaiak és Jagellók a 16. században; *Gebei Sándor*: Báthori István – a Lengyel-Litván Nemesi Köztársaság királya; *Petneki Áron*: A Pilsudski-kultusz és Magyarország – „A testvér lengyel nemzet halhatatlan vezére”; *Murádin János Kristóf*: „A magyarokat meg kell büntetni!” – Elmondhatatlan történet: erdélyi magyarok és németek deportálása a Szovjetunióba, 1944–1953; *Simon Attila*: Hazatérésük nem kívánatos – málenkij robot a szlovákiai magyarok között; *Schmidt, Ute*: Német polgári személyek deportálása és fogva tartása a Szovjetunióban; *Hilger, Andreas*: Német foglyok szovjet táborokban, 1941–1956; *Rogut, Dariusz*: Lengyel civilek és a honi hadsereg katonái az NKVD–MVD szovjet táboraiiban; *Staveckaite-Notari, Ramona*: A Gulag litván foglyai; *Ablonczy Balázs*: Gróf Teleki Pál; *Ablonczy Balázs*: Autós népfölkelő – Teleki a világháború viharában; *Ablonczy Balázs*: A forradalmaktól a békeszerződésig; *Ablonczy Balázs*: Az ország élén – Teleki első kormánya; *Ablonczy Balázs*: Küldetés Moszulban; *Ablonczy Balázs*: A cserkészmozgalom élén; *Kubassek János*: Teleki, a földrajztudós; *Ablonczy Balázs*: Teleki személyisége – a miniszterelnök hétköznapijai; *Szabó Péter*: Teleki és Werth – a kormányfő és a vezérkar főnökének ellentéte; *Nyári Gábor*: A Washingtoni vonal – Teleki Pál kísérlete egy emigrációs kormány létrehozására; *Kubassek János*: Teleki kapcsolatszerző – tanárok, munkatársak, tanítványok; *Csapodi Csaba*: Teleki Pál „búcsúlevele” – Szövegkritikai tanulmány; *Ablonczy Balázs*: Gyilkosság vagy öngyilkosság? – A történettudomány mai álláspontja; *Fodor Pál* – *Pap Norbert* – *Kitanics Máté*: Sulejmán szultán elveszett zárandokvárosa.

Rupp Jakob: Magyarország eddig ismeretes pénzei – Árpád kor. (1841. Reprint) Nemzeti Örökség Kiadó. 2016. 168 old.

Savaria. A Vas Megyei Múzeumok Értesítője. Szerk.: *Vigh Károly*. Kiadja a Savaria Megyei Hatókörű Városi Múzeum. Szombathely 2016. 198 old. – A tartalom-ból: *Lőkös László – Balogh Lajos*: Piers Vilmos herbáriumának zuzmói a szombathelyi Savaria Múzeumban; *Vigh Károly*: Metelka Ferenc élete és leghíresebb felfedezése, a Metelka-medvelepke (Rhyarioides metelkana); *Anderkó Krisztián*: Adatok Szombathely római kori és középkori topográfiájához; *Bocz Terézia*: A szombathelyi Járdányi Paulovics István Romkert újabb római mozaikja; *Pap Ildikó Katalin*: Savaria keleti temetője és a szelestei germán temető; *Horváth Sándor*: Néprajzi mozaik a vasi cigányokról; *Cebulata Anna*: A magyar kárpitművészet visszatérése reprezentatív és narratív funkciójához.

Segyevy Dániel Zoltán: Térképművek Trianon árnyékában – Magyarország néprajzi térképe (1918). KSH – Mika Sándor Egyesület. Bp. 2016.

Seregi János: 1923, a visszatérés ... : „Édes Hazám! Lieve Huamed! Slatka, moja Domovino” – a „hűség falvak” krónikája anno 1968–1972: az én faluim a Pinka mentén: Pornóapáti, Horvátlövő, Vaskeresztes, Felsőcsatár, Narda. Szerzői kiad. Bp. 2015. 131 old.

Sémy Pál dr.: Vitézek évkönyve (1929 reprint). Hermit Könyvkiadó Bt. 2017. 253 old.

Simon Dániel: Festeticsek ősi fészke, Ság. Kiadja az Önkormányzat. Simaság. 2015. 29 old. – A Festetics család Ságon (ma: Simaság) élő, valamint a településhez kötődő tagjainak életrajza és a település története.

Sipos László dr.: Titkot rejtő vidékek. Műemlékvédelmi, művészeti- és kultúrtörténeti írások 2010–2015. 97 fotóval. Nyíregyháza 2015. 202 old.

Sodrásban. Tanulmányok dr. Szűcs Judit köszöntésére. Szerk.: *Fodor Péter* és *Gyöngyössi Orsolya*. Csongrádi Információs Központ, Csemegi Károly Könyvtár és Tari László Múzeum. Csongrád 2017. 412 old. – *Bárkányi Ildikó*: Szűcs Judit köszöntése; *Gyöngyössi Orsolya*: Sodrásban; *Szalontai Csaba*: Csongrád, Feketevár, bolgárok, Titel?; *Barna Gábor*: Amikor Kunszentmárton Csongrád leányegyháza volt; *Fodor Péter*: Személyek a csongrádi színjátszás történetéből; *Knézy Judit – Vörös Éva*: Csongrád város 20. szd.-i képi- és írott forrásai a Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár gyűjteményében; *Apró Ferenc*: Csongrád – Tömörkény és Móra tollán; *Lengyel András*: Görgy és Tömörkény; *Ilia Mihály*: Milyen nyelven beszélnek a tápaiak? *Vincze Klára*: „Emlékl, hogy emlékezzél!” – Az 1879-es Groffly-emlékkönyv verseinek több szempontú vizsgálata; *Fári Irén*: Diáktábor Csongrádon 1975-ben; *Nagy Abonyi Ágnes*: Muzeológiai tapasztalatok a zentai Városi Múzeum állandó néprajzi kiállítása kapcsán; *Filep Antal*: Szőke Béla múzeumszervezése Érsekújvárott és Győrött – Adalékok a múzeumtörténet egyik 20. századi jeles egyéniségének életművéhez; *Marjanucz*

László: A Temesi Bánságba irányuló német migráció kezdetei (1716–1722); *Fodor Ferenc*: Az anyásiak „honfoglalása” Kömpöczön; *Juhász Antal*: Két szegedi hagyatéki leltár 1784-ből és 1812-ből; *Ujszászi Róbert*: Adalékok, töredékek Csongrád néprajzához – fölmenőim példáján; *Gyöngyössi Orsolya*: Csongrádi papok cselédjeinek társadalomnéprajzi vizsgálata; *Órsi Julianna*: A magyar csalárendszer sajátosságai; *Simon András*: Adatok Szeged környéke és Csongrád mezőváros szőlészetéhez a 19. szd. első feléből; *Csoma Zsigmond*: Középkori mustminőség-mérési módszer későparaszti hagyománya a Duna-Tisza közén; *Bárth János*: Szüksősöprés a Mindszent-algyői uradalomban a 19. szd. közepén; *Halász Péter*: „Moszt isz megennem...!” – Adatok a moldvai magyarok gyűjtögetéséhez; *Bereznai Zsuzsanna*: Hagyomány és ízlés – Egy üllési család étkezési szokásai a 20–21. szd.-ban; *Sári Zolt*: Slow Food és népi táplálkozás – Egy nemzetközi gasztronómiai mozgalom és egy kiskunsági tanya kapcsolata; *Pintér Zsófia*: A Szentesi Lecsőfesztivál szimbólumai; *Terendi Viktória*: Terített asztalnál – A családi fényképek megjelenő étkezési alkalmak vizuális etnográfiai vizsgálata; *Szulovszky János*: Iparosok és kereskedők Csongrád megyében 1892-ben; *Viga Gyula*: Néhány megjegyzés a háziipar földrajzi és társadalmi vonatkozásaihoz – Dél-empléni példák; *Schill Tamás*: Gondolkodószekek Dunapatajról – Adatok egy elfeledett bútorhoz; *Nagy Gábor*: „Nem volt neki semmilyen elismertsége, csak a juhászok közt.” – A szentesi Jordán szabódinasztiáról; *Mód László*: Adatok a csongrádi borkereskedelem történetéhez – a Kaszanitzky család példáján; *Kisbán Eszter*: Termelők a piacon, termelői piacok; *Vukov Anikó*: Adalékok napjaink árucseré néprajzához; Dr. Szűcs Judit életrajza; Dr. Szűcs Judit írásainak bibliográfiája.

Somogyvári Ágnes: Kada Elek ásatta egykoron. Kecskeméti Katona József Múzeum. Kecskemét 2016. 26 old.

Söptei Imre: Kőszeg Város Fúvószenekara 150 éves. Kiadja a Kőszeg Város Fúvószenekaráért Alapítvány. Kőszeg 2016. 164 old.

Szabolcs-Szatmár-Bereg Szemle. A megye önkormányzatának folyóirata. Főszerk.: *Karádi Zsolt*. Kiadja: a Móricz Zsigmond Megyei és Városi Könyvtár. Nyíregyháza 2016. 3. 136 old. – A tartalom-ból: *Csoóri Sándor*: Anyám fekete rózsá; *Kósa Ferenc*: Csoóri Sándor ravatalánál; *Sándor L. István*: A nyíregyházi Móricz Zsigmond Színház évadai; *Nagy István Attila*: A színház nem csak épület; *Karádi Zsolt*: „Nem hiába léteztem Nyíregyházán...” – Beszélgetés Tasnádi Csabával színházról, sikerekről, kudarcokról; az életről; *Kurucz Ádám*: A nyíregyházi Hősök szobráról a Nyírvidék tükrében; *Mészáros Kálmán*: Szent-Ivány János beregi főispán halála – Adalék az 1740. évi szabolcsi pestisjárvány és a máriapócsi kegyhely történetéhez; *Zsoldos Ildikó*: Három választókerület képviselője – Egy függetlenségi 48-as pártelnöki portré a dualizmus válságperiódusából: Luby Géza; *Marik Sándor*: „... alul a víznek árja...” – Beszélgetés Szilávik Lajossal, a Magyar Hidrológiai Társaság elnökevel.

Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle. A megye önkormányzatának folyóirata. Főszerk.: *Karádi Zsolt*. Kiadja a Móricz Zsigmond Megyei és Városi Könyvtár. Nyíregyháza 2016. 4. 132 old. – A tartalomról: *Ratkó József*: Forradalmi napló; *Takács Tibor*: A látható és a láthatatlan forradalom – Az 1956. október 26-i nyíregyházi tömegtüntetés képei; *Galambos Sándor*: Muszaj-Herkulesek – A forradalom távollétükben vagy tiltakozásuk ellenére megválasztott helyi vezetői Szabolcs-Szatmárban; *Molnár István*: Szovjet orvtámadás a záhonyi tüzéraktanya ellen –1956 (Egy sorkatona személyes visszaemlékezése); *Lupkócs György*: A Szilágyi–Tomasovszky per néhány sajátossága; *Lénárt Béla*: „Az én 56-om”; *Ruggenthaler, Peter*: A Szovjetunió viszonyulása az osztrák és a magyar semlegességhez, 1955–1957; *Kerényi Károly*: Szellemi lét – magyar lét (Magyarország és Európa); *Varga Róbert*: A munkácsi Zrínyi Ilona gyalogsági laktanya (1911–1914); *Reszler Gábor*: Százharminc éve született Bajcsy-Zsilinszky Endre.

Szabó Magdolna: Szalmakötő háziipar Erdélyben. Magyar Néprajzi Társaság. Bp. 2015. 275 old.

Szabó Sándor: Halhatatlan hétköznapi hősök. Beszélgetések a forradalom túlélőivel. Szerzői kiadás. 2016.

Szász István Tas: Transzszilván szemmel, összmagyar szívvel. Jancsó Alapítvány. Bp. 2015.

Szekér Nóra – Nagy Mihály Zoltán (szerk.): Jeles napok, jeltelen ünnepek a diktatúrában. Pillanatképek a kommunista emlékezetpolitika valóságáról. Antológia Kiadó. Lakitelek 2015.

Szekér Nóra – Nagy Mihály Zoltán (szerk.): Taxisblookád I. Antológia Kiadó. Lakitelek 2015.

Szentgyörgyvölgyi Péter: Belvárosi históriák. Napkút Kiadó. 2016. – Várostörténeti esszék dokumentumleírásokkal.

Szentmárton és Pannonia. A kereszténység a római világ határán. Szerk.: *Tóth Endre, Vida Tivadar, Takács Imre*. Pannonhalmi Apátsági Múzeum. Pannonhalmi–Szombathely 2016.

Szeredi Pál: A nemzetépítő demokratikus ellenállás dokumentumai 1956–1967. Barangoló Kiadó. Pilisszentkereszt 2016.

Székelyföld. Kulturális folyóirat. Főszerk.: *Lövetei Lázár László*. Csíkszereda. 2016. 7. 194 old. – A tartalomról: *Borsi-Kálmán Béla*: Phanarion, Fanar, fanarióták, fanariotizmus (Barangolás a román diplomácia és politika-csinálás forrásvidékén); *Botár István*: Fejten lovas a Limes Fenyédiensis mentén (Gondolatok Csik Árpád-korának néhány kérdéséről Gál Erwin régészeti (?) észrevételei kapcsán); *Daczó Katalin*: Ha ezer lány útra indul...; *Gál Péter*: Egy székely baka kalandjai a román hadseregben II.

Székelyföld. Kulturális folyóirat. Főszerk.: *Lövetei Lázár László*. Csíkszereda. 2016. 8. 194 old. – A tartalomról: *Nagy József*: A cs. és kir. 82. „székely” gyalogezred az 1916. évi Bruszilov-offenzíva idején; *Mihály János*: Feljegyzések az 1916. évi román betörésről; *Garda Dezső*: Az 1916. augusztus 27-i román katonai támadás és Gyergyó; *Benkő Levente*: Balázs Béla feljegyzései az 1916. évi menekülésről és következményeiről; *Gottfried Barna*: A Maros-védőállástól a Magyarorságra. A m. kir. 10. (miskolci) honvéd gyalogezred Erdélyben (1916. szeptember – 1917. március); *Lukács Bence Ákos*: IV. Károly székelyföldi látogatásai (1916 – 1918).

Székelyföld. Kulturális folyóirat. Főszerk.: *Lövetei Lázár László*. Csíkszereda. 2016. 9. 194 old. – A tartalomról: *Obrusánszky Borbála*: Bálint Gábor mongolisztikai gyűjtései; *Balázs Lajos*: Miért meszelték, vakolták le a gelencei templom freskóit.

Székelyföld. Kulturális folyóirat. Főszerk.: *Lövetei Lázár László*. Csíkszereda. 2016. 10. 194 old. – A tartalomról: *Dávid Gyula*: Tamási Áron a Bolyai Egyetemen 1956 októberében; *Bartha György*: Az én ’56-om... (A magyar forradalom erdélyi gyerekszemmel); *Ozsváth Judit*: „Testvérek voltunk” – Márton Áron és Domokos Pál Péter népművelő munkájának kapcsolódási pontjai; *Seres Attila*: Márton Áron és a lengyel diplomácia látóterében az 1930-as évek végén; *Mons. dr. Marton József*: Márton Áron az eszmék harcának keresztútjában; *Virt László*: Egyház az állami diktatúra szorításában – Tárgyalások, megállapodás, eskü – különös tekintettel Márton Áron példájára; *Mons. dr. Kovács Gergely*: Tisztelet/kultusz/reklám – ahogyan a posztuláció látja Márton Áron püspök emlékének ápolását.

Székelyföld. Kulturális folyóirat. Főszerk.: *Lövetei Lázár László*. Csíkszereda. 2016. 11. 194 old. – A tartalomról: *Kolumbán Antal József*: „Trium generum Siculorum” – A középkori székelyek történetének egyik rejtélye; *Mihály János*: „Arma Trivm Generum Siculorum”; *Gáll Erwin*: A 12. sz.-i Magyar Királyság és a Csíki-medence II. (Válaszfele Botár István barátomnak; Egy székely falu gyári modellje a Matricagyárban – Simó Márton beszélgetése Bálint Mózes nyugalmazott művezetővel.

Székelyföld. Kulturális folyóirat. Főszerk.: *Lövetei Lázár László*. Csíkszereda. 2016. 12. 194 old. – A tartalomról: *Czakó Gábor*: Nyelvédesanyánk tér-idő szemlélete; *Kónya-Hamar Sándor*: Erdélyi szívvel, összmagyar érdekekért; *Nagy Lajos*: Eklézsiakövetés [a háromszéki Csoma-]Kőrösön; *Bakó Botond*: Örökség és korszerűség a nagyenyedi kollégiumban.

Székelyföld. Kulturális folyóirat. Főszerk.: *Lövetei Lázár László*. Csíkszereda. 2017. 1. 194 old. – A tartalomról: Megáll-e a fal, amit rombolva építenek és építve rombolnak? – *B. Kovács András* beszélgetése Keresztély Irma, volt Kovácsna megyei tanfelügyelővel; Hosszú az út a szülőföldtől a szülőföldre – *Simó Márton* beszélget Tófalvi Zoltánnal; *Ábrám Zoltán*:

Harminc éve alakult a [marosvásárhelyi irodalmi] Comunitas Kör.

Székelyföld. Kulturális folyóirat. Főszerk.: *Lövetei Lázár László*. Csíkszereda. 2017. 2. 194 old. – A tartalomból: *Szabó Etelka*: Helyneveink tanúsága; *Kovács László*: Emlékeim az I. világháborúból; *Gáll Erwin*: Gyergyószentmiklós (is) a régészeti térképeken.

Székelyföld. Kulturális folyóirat. Főszerk.: *Lövetei Lázár László*. Csíkszereda. 2017. 3. 194 old. – A tartalomból: *Oláh-Gál Róbert*: Arany János születési dátumáról; *Mihály János*: Mindennapok a XVII. századi Udvarhelyséken; *Cseke Gábor*: Utazások régen volt kézikönyvekben; *Péntek János*: A valakihez szólás: a szó ajándékszeréje – Kapcsolatteremtő, kapcsolat-erősítő beszédmodok a moldvai magyarban; *Németh Boglárka*: A moldvai magyar tájnyelv szótárának első kötetéről; *Sepsiszéki Nagy Balázs*: Az Űz-völgyétől a Vereckei-hágóig.

Székelyné Körösi Ilona: A Fanto Fotó Kecskeméten. Egy fényképész dinasztia emlékére. Katona József Múzeum. Kecskemét 2014. 160 old.

Szépvízi Balázs Béla: A székely nemzet története. Hermit Könyvkiadó Bt. Bp. 2017. 202 old.

Szilvási Csaba: Szatmári helynevek igézetében. Tata-bánya 2013. 153 old.

Szilvási Csaba: Barangolás a labdarúgás szókinctárában. MLSZ. Bp. 2016.

Szondi-Album. Drégeli Emlék-lapok. Az 1885. évi első kiadás reprintje. *Honti Kiskönyvtár*. Szerk.: *Csáky Károly és Hála József*. Pongrácz Lajos Társaság. Ipolyság 2016. 82 old. – A tartalomból: *Pongrácz Lajos*: A Szondi-emlék története; *P. L.*: A Szondi emlék-kápolna; *Nagy Iván*: Drégel vára; *Höke Lajos*: Drégel-Palánk; *Gyürky Ödön*: Szondi a magyar költészetben; *Gyürky Antal*: Drégel nevezetességei; *Haan Rezső*: Drégelvári séta; *Jankó E. Vilmos*: Drégel várának hősiesség védelme 1552-ben; *P. L.*: Drégeli ereklyék; *Kubinyi Ferenc*: Drégel vára; *Velics Antal dr.*: Drégelről török források alapján; *P. L.*: Drégel-Palánk legrégibb rajzairól; *P. L.*: A Szondi emlék-zászló; *P. L.*: A Szondi emlék-érem; *P. L.*: A Szondi emlék-szobor; *dr. Brach Ferenc*: Szondi György vélelmezett sírhelye; *Haan Rezső*: A hontmegyei kaszinó küldöttsége Esztergomban; *Plachy Bertalan*: Gondolatok Drégel hegyén; *P. L.*: Drégelvár ostroma 1874-ben.

Szöcsné Gazda Enikő: Háromszéki hozomány a 19. szd.-ban. Skanzen kiadó. Szentendre. 2015.

Szöke Anna: A lélek és a valóság kapcsolata – Egy bácskai falu vallási élete. Grafoprodukt Kiadó. Szabadka 2015. 160 old.

Tagányi Zoltán: A közép-kelet európai faluközösség genezise. L'Harmattan. Bp. 2016. 354 old.

A test és a lélek. Grynaeus Tamás Emlékkönyv. *Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár* 33. *Kerekes Ibolya* közreműködésével szerkesztette *Barna Gábor és Kótyuk Erzsébet*. Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék. Szeged 2013. 176 old. – *Grynaeus András*: Út a Szent Hegyre; *Babulka Péter*: Gyógynövények, etno(farmako)botanikai és etnofarmakológiai kutatások a Kárpát-medencében élő magyarok körében; *Papp Nóra*: Etnobotanikai kutatások Erdélyben az 1960-as évektől napjainkig; *Papp Árpád*: A vajdasági népi gyógyászat kutatástörténetének százhusz éve; *Papp Árpád*: A vajdasági népi gyógyászat kutatástörténetének százhusz éve; *Marcsik Antónia*: Lepráról a különböző források tükrében; *Deáky Zita*: Selmezbánya egészségügyi viszonyai a 18. és 19. szd. végén; *Barna Gábor*: Egy 19. szd.-i [kunszentmártoni] szeptember – Ökrös József; *Kótyuk Erzsébet*: A császlóci [Ung vm.] gyógyító „szent ember”; *Halász Péter*: „Jóregvel, harmatosan szedjed, ne szólj senkinek...” – A gyógyító növények természetes erejét segítő hiedelmek a moldvai magyaroknál.

Tiszakécske 1956. A Tiszakécskei Honismereti Kör kiadványa. 2015. október 23. – A tartalomból: *dr. Zombor Gábor*: Tisztelt emlékezők!; *Tóth János*: Ajánlás Kécske ifjúságának; Az 1956-os forradalom eseményei; Tiszakécske, 1956. október 27. – Szemtanúk visszaemlékezései; *Lovas László*: Harminchárom évi hallgatás után; '56-os múzeum Kiskunmajsán; Terror Háza Múzeum; A kommunizmus áldozatainak emléknapja; *Tajti Erzsébet*: A Tiszakécskei Honismereti Kör tevékenysége 1956 szellemének ébrentartásáért.

Tóth Dezső: A dózsavárosi „Kőműves kör” története. Kiadja a Veszprémi Szemle Várostitörténeti Közhasznú Alapítvány. Veszprém 2016. 112 old.

Tölgyesi József: Szuhács János pedagógiai és közéleti munkássága. Balatonfüred 2015. 190 old.

Török Csaba: A szent életű bíboros. [Mindszenty József] Új Ember. Bp. 2017.

Trianoni Szemle Évkönyv 2016. Trianon Kutatóintézet Közhasznú Alapítvány. Bp. 2016. 300 old. – A tartalomból: *dr. Simicskó István*: Tisztelt olvasó!; *gróf Bethlen István*: A hősök emlékkövénél tartott ünnepi beszéd (1929. május 26.); *Krúdy Gyula*: Erdélyi krónika (Pest, 1916); *Kovács Vilmos*: A magyar hadiipar az Osztrák-Magyar Monarchiában; *Nagy Szabolcs*: Az 1916. évi erdélyi román betörés és annak székelyföldi következményei; *Gyóni Géza*: Dögmadarak; *Balla Tibor*: Az Osztrák-Magyar Monarchia Románia katonai kormányzásában 1916–1918; Gyimesbükki bejegyzések 1916-ról – Boér János plébános írásából; *Domokos László*: Száz éve már ... (A megrohant és felszabadított Erdély); *Carossa, Hans*: Naplójegyzetek az 1916. évi román frontról; *Benedek Elek*: „Elől tűz, hátul víz...”; *Buczkó József*: „Szállást adtunk hűséges magyar véreinknek” – Székely menekültek Hajdúnánáson 1916–1919; *Kozma Miklós*: Egy csapatistiz naplója 1914–1918; „Földre nyomott a szörnnyű felelősség

súlya” – Jászai Mari emlékirataiból; *Balogh Tamás*: A cs. és kir. Dunaflotilla az első világháborúban; *Juhász Gyula*: Gyóni Géza kálváriája hazakerült fogolytársai elbeszélése alapján; *Murádin Jenő*: Fegyverek és műzsák; *Ludmann Mihály*: Solymos István Bálint; *Kincses Károly*: Hogy látva lásd... – Vydareny Iván, a festő, fényképész, kiáltész; *Malonyai Dezső*: Magyar művészek a csatatéren – Mednyánszky László báró; *Kocsis Sándor*: Isten dicsőségére – Az elesett hősök emlékeztetere; *Kőő Artúr*: Népvándorlás a magyar történelemben: románok migrációja Erdélybe; *Zétényi Zsolt*: Katonai bíraskodás a nagy háborúban; *Varga E. László*: Magyarok a lengyel légióban 1914–1918; *Babucs Zoltán*: „Szabadka, Zombor, Újvidék” – A Magyar Királyi Honvédség délvideki hadműveletei a budapesti 2. honvéd gyalogezred történetének tükrében; *Boross Péter*: Trianon üzenete; *Bethlen István*: Hogy bánt el a trianoni szerződés a Duna-medence kis népeivel; *Széki Teleki Pál* gróf magyar királyi miniszterelnök beszéde a Nemzetgyűlés 1920. november 13-i ülésén a trianoni béke becikkelyezéséről; „Trianon egy szabadkőműves klikknek a műve” – Fejtő Ferenc történéssel beszélget *Szidiropulosz Archimédész*; *Szekfű Gyula*: „A trianoni fagnak fázós gyermekei”; *Pécsi L. Dániel*: Tökés István emlékeztetere; *Kondor Katalin*: Trianon nem felelt meg semminek – beszélgetés prof. dr. Kásler Miklóssal, az Országos Onkológiai Intézet főigazgató főorvosával; *Szakolczay Lajos*: A mi igazágunk, a mi erőnk – Az én Trianonom; *Szidiropulosz Archimédész*: Az önfeladás a legnagyobb bűn – beszélgetés Fábíán Gyulával Für Lajosról; *Für Lajos*: A felelősség elől nem lehet kitérni!; *Döbrentei Kornél*: Trianonról három tételben; *Kondor Katalin*: Golgotai út a feltámadásig – beszélgetés Koltay Gábor filmrendezővel; *Herczeg Ferenc*: Az „utolsó magyar”; *Alexa Károly*: A história tele van váratlanságokkal; *Tankó Eszter*: Beszélgetés Berszán Lajos gyimesfelsőlaki atyával; *Zeke Gyula*: Lesz-e gyümölcs a fán, melynek nincs virága; *Sipos Endre*: Adalékok a hazugság antropológiájához – a hazugság győzelme az igazság felett; *Szemjén Zsolt*: Kedves Olvasó; *Szidiropulosz Archimédész*: Először a „magyarnak lenni” című fejezethez; *Rákosi Jenő*: Harmincz millió magyar – Budapesti Hírlap, 1899; *Ravasz László*: A magyarság mibenlétéről; *Nemeskürty István*: Mi, magyarok – „A múltat nem lehet tőlünk elvenni, de csak akkor a miénk ha ismerjük”; *Babits Mihály*: A magyar jellemről; *Preigitzer Fruzsina*: A felelősséget közvetíteni...; *Szekfű Gyula*: A magyar illúziókról és az önismeret hiányáról; *Borda Lajos*: Bolondok hajóján; *Karácsony Sándor*: A csonkamagyarországi magyar modern ember; *Kondor Katalin*: Hunor és Magor: a közös gondolkodás szimbolikus párja – beszélgetés Tímár László vállalkozóval; *Borbély László*: Az újrakézdés jegyében – beszélgetés Mécs Károllyal és Reviczky Gáborral; *Hahn-Seidl Alida*: A hagyományokat megélni kell; *Sipos Endre* – *Szidiropulosz Archimédész*: A határon túli képzőművészet erősítette sorainak – beszélgetés Szemadám Györggyel Trianon kapcsán; *Z. Urbán Aladár*: „...nagy s szent akarát”; *Heinrich-Tamácska Péter*: Tisza, Ady és Goga világlátása – Adalékok az 1918-as összeomláshoz; *Medvigy Endre*: Mi az igazság Nyírő József esetében?; *Kurcz Ádám István*: Trükkö-

sen Trianonról – Gion Nándor néhány írásának rejtett történelmi üzenetei.

Tüntetések könyve. Negyedszázad 56 tüntetése Magyarországon (1988-2013). Írta: *Katona András* - *Kiszely Zoltán* - *Salamon Konrád* - *Simon János* - *Zachar Péter Krisztián*. Antológia kiadó, Lakitelek, 2014.

Ugoccai Kollégium. Vázlatok. Szerk.: *Molnár Eleonóra*. *Népfőiskolai füzetek 18*. Antológiai Kiadó. Lakitelek 2015.

Ungi Kollégium. Vázlatok. Szerk.: *Molnár Eleonóra*. *Népfőiskolai füzetek 19*. Antológiai Kiadó. Lakitelek 2015.

„**úgyis megette a fene**”. Naplók az első világháború idejéből. Szerk.: *Molnár Eszter Edina*. PIM Bp. 2015.

Újpesti Helytörténeti Értesítő. Kiadja Újpest Önkormányzata. Szerkeszti: *Rojkó Annamária*. Bp. 2016. 2. 32 old. – A tartalomból: *Kőrös Márta*: Árpád út...; *Szöllősy Marianne*: A női divatról... válogatás az újpesti Hölgyek Lapja írásaiból; *dr. Szerényi Mária*: Károlyi István alakja Jókainál; *Lőrincz Róbert*: Telepy Károly, az újpesti Duna-part festője; *Buda Attila*: Az Újpest névről; *Krizsán Sándor*: Újpesti úttörténet: A Vasút utcától a Görgey Artúr utcáig, 4.; *Rojkó Annamária*: Prém Margit, az adományozó, 2. – „Isten gazdag áldását kérve munkájára”; *Kadlecovits Géza*: Űzen a múlt, sörétgyártás Újpesten; *Iványi János*: Volt egyszer egy kőszínház Újpesten; *Forgács András*: A Standard gyár és mérnöke, 3.; *Barta Flóra*: Karinty Frigyes; *Karinty Frigyes*: Barátom, a vállalkozó; *Hir-mann László*: Ódry Lehel; *Szöllősy Marianne*: Több, mint fél évszázada hajszobrász [Tóth Tihamér].

Újpesti Helytörténeti Értesítő. Kiadja Újpest Önkormányzata. Szerkeszti: *Rojkó Annamária*. Bp. 2016. 3. 32 old. – A tartalomból: *Derce Tamás*: Volt egyszer egy Újpest járás 1.; *Forgács András*: A Telefongyár gyökerei is Újpestre vezetnek; *Rojkó Annamária*: Prém Margit, az adományozó 3. – „Hazánknak sok új barátot sikerült szerezniünk”; *Iványi János*: Az újpesti vágóhíd; *Krizsán Sándor*: Újpesti úttörténet: A Vasút utcától a Görgey Artúr utcáig 5.; *Fecské András*: Egy újpesti, akinek életét a háború megváltoztatta; *Hir-mann László*: Brunáry Ferenc; *Szöllősy Marianne*: „1956 gyönyörű volt s egyben tragikus is”.

Újpesti Helytörténeti Értesítő. Kiadja Újpest Önkormányzata. Szerkeszti: *Rojkó Annamária*. Bp. 2016. 4. 32 old. – A tartalomból: *Rojkó Annamária*: A Diadalív árnyékában; *Szöllősy Marianne*: Színházi hírek 1911-ből; *Solymár Péter*: Az újpesti Evangélikus Egyházközség története; *Forgács András*: A rádiózás kultúrtörténete; *dr. Kőrös András*: Szemelvények a Fraknóy hagyatékból; *Rojkó Annamária*: Prém Margit, az adományozó, 4. – Költözik az iskola; *Valachi Anna*: József Attila és nővére az Újpesti Munkásotthonban, két idődimenzióban; *Iványi János*: 50 éve halt meg Újpest megyei jogú város főmérnöke, Konrád Kálmán; *Jozeffka Antal*: Egy műegytemista

emlékei 1956-ból; *dr. Hollósi Antal*: Dr. Bollobás Béla (1911–1985); *Krizsán Sándor*: Újpesti úttörténet: A Vasút utcától a Görgey Artúr utcáig, 6.; *Barta Flóra*: Berda József; *Hirrmann László*: Szekrényessy József; *Szöllősy Marianne*: „Erzsike, a tárgyakhöz nem ragaszkodunk, egy darabig neked okoz örömet, aztán később másoknak szerzünk vele boldogságot...”

Újpesti Helytörténeti Értesítő. Kiadja Újpest Önkormányzata. Szerkeszti: *Rojkó Annamária*. Bp. 2017. 1. 32 old. – A tartalomról: *Kőrös Márta*: Újpesti iparosbál az utolsó békeévben; *Szöllősy Marianne*: Bálók, kedélyes estek Újpesten; *Lombos Antal*: Humanista örökség Újpesten – Az újpesti settlement emlékezete 1.; *Rojkó Annamária*: Prém Margit, az adományozó, 5. – „A jellem képzése az iskolában; *Jakobetz László*: „Bagolyvár” a Népszigeten, 1.; *Iványi János*: 100 éve alapították az Újpesti Szülőotthont; *Krizsán Sándor*: Újpesti úttörténet: A Vasút utcától a Görgey Artúr utcáig, 7.; *Szekeres Sándor*: Az UTE turistaotthona a Gál-hegy alján; *dr. Hollósi Antal*: Dr. Ránky László (1916–1988); *Slachta Etelka*: Naplórészletek 1840-ből; *Hirrmann László*: Slachta Etelka; *Szöllősy Marianne*: „Nagyon szerettem a szakmát, az iparban dolgozni mindig is tetszett nekem” [Schmidt Ferencről].

Varga Szabolcs – Müller Márton: Történelmi kalandozás a Dráva mentén. A Zrínyi – Sulejmán Tematikus Út Értékleltára. Szigetvár 2016. 128 old.

Vasi Szemle. A Vas Megyei Közgyűlés Tudományos és Kulturális folyóirata. Főszerk.: *Gyurácz Ferenc*, vendégszerkesztő: *dr. Soós Viktor Attila*. Vas Megyei Közgyűlés. Szombathely 2016. 3. 259–384. old. – A tartalomról: *Glavanics Krisztina*: A szentpéterfai színjatszókör – egy negyedszázados munka a gradistyei horvátság szolgálatában; *Tóthárpád Ferenc*: „... az igazról, a szépről, a jóról...” – a községi művészeti egyesület története; *Löcsei Péter*: Hiányzó láncszemek – Weöres-mozaikek XXXI.; *Nagy Zoltán*: Kézművesek a falvak magányában III. – Céhek, kézműves mesterek a szentgotthárdi, csákányi, körmendi uradalom falvaiban a 18–19. szd.-ban; *Hellenbarth Gyula*: A „népi demokrácia” évei; *Széll Kálmán*: Hitetlen hívők, hívő hitetlenek.

Vasi Szemle. A Vas Megyei Közgyűlés Tudományos és Kulturális folyóirata. Főszerk.: *Gyurácz Ferenc*, vendégszerkesztő: *dr. Soós Viktor Attila*. Vas Megyei Közgyűlés. Szombathely 2016. 4. 387–528. old. – A tartalomról: Pável Ágoston emlékezete: *Göncz László*: Emberi és nemzeti értékek őrzői – Apa és leánya: Pável Judit emlékezése édesapjára és a sorsfordulókkal teli 20. szd.-ra; *Lukács István*: Az emlékezet kódolt helyei a Mátyás királyról szóló szlovén narratívákban; *Lukácsné Bajzek Mária*: Pável Ágoston Vend nyelvtanának helye a muravidéki szlovén irodalmi nyelvfejlődésében; *Gráfi Imre*: Fényképezte Pável Ágoston; *P. Toldi Márta*: Olvasóközönség valóságos és virtuális térben; *Löcsei Péter*: Pável Ágoston és Weöres Sándor kapcsolatának első évei; *Nagy Zoltán*: Kézművesek a falvak magányában – céhek, kézműves mesterek a szentgotthárdi, csákányi, körmendi uradalom falvai-

ban a 18–19. szd.-ban; *M. Kozár Mária*: Emléktábla Pável Ágoston házán.

Vasi Szemle. A Vas Megyei Közgyűlés Tudományos és Kulturális folyóirata. Főszerk.: *Gyurácz Ferenc*. Vas Megyei Közgyűlés. Szombathely 2016. 5. 128 old. – A tartalomról: *Széll Kálmán*: „Különb embert, teljesebb magyart” – A községi katonaiskoláról – történet és emlékezés I.; *Bariska István*: A nagy háború margójára; *Torjay Valter*: Dr. Szabadfi József 56-os tevékenysége; *Boleratzky Lóránd*: Még egyszer Ordass Lajosról és Mindszenty Józsefről; *Németh András*: 1956, Cell-dömölk; *Löcsei Péter*: Weöres-mozaikek, XXXIII. – Költők a hallgatás tornyában; *Zsámbéky Mónika*: Szent Márton elfeledett és megkerült ereklyéje Szombathelyen; *Erdélyi Károly*: Evangélikusok a Királykő alatt; *Kapiller Ferenc*: Mozaikok egy vasi család XX. szd-i történetéből.

Vasi Szemle. A Vas Megyei Közgyűlés Tudományos és Kulturális folyóirata. Főszerk.: *Gyurácz Ferenc*. Vas Megyei Közgyűlés. Szombathely 2016. 6. 520–649. old. – A tartalomról: *Széll Kálmán*: „Különb embert, teljesebb magyart” – A községi katonaiskoláról – történet és emlékezés II.; *Horváth Boldizsár*: Markusovszky Lajos és Görgey(i) Artúr kapcsolatáról; *Keppel Csilla*: Sebesültek karácsonya Szombathelyen az első világháború idején; *Tóth Csaba*: „Felszabadultabb, univerzálisabb kifejezőmódokra van szükség” – Emlékezés Pozsonyi János festő- és grafikusművészre; *Gráfi Imre*: Adatok zabolai gróf Mikes János szombathelyi püspök portréjához; *Bendeffy István*: Solanus Götz, németújvári ferences gárdián; *Molnár Zoltán Tamás*: „Mathesis” a XVIII. szd-i Vas megyében; *Balogh András*: Népeségvesztő külterületek eltérő társadalmi folyamatai Vas megyében; *Kuglics Gábor*: Püspökmolnári szakrális emlékei.

Vasi Szemle. A Vas Megyei Közgyűlés Tudományos és Kulturális folyóirata. Főszerk.: *Gyurácz Ferenc*. Vas Megyei Közgyűlés. Szombathely 2017. 1. 128 old. – A tartalomról: *Nagy Zoltán*: A páztorbotnak nincsen párja – egy csaknem elfeledett műtárgy vizsgálata; *Bajzik Zsolt*: Az ikervári kastély története I.; *Szibler Gábor*: A sárvári kertváros kialakulása (1919–1945); *Tüskés Anna*: Szent Márton alakja a szélforgókon; *Tóth Csaba*: „Kit anya szült, az mind csalódik végül...” – Drimmer László (1925–2009) festőművész ismeretlen munkássága; *Sütheő László*: A Magyar–Osztrák Vízügyi Bizottság története; *Gyurácz Ferenc*: Az őrvideki magyarságról; *Ugry Bálint*: Festetics László újításai anyja, Sallér Judit temetésének rendjéről (1829); *Sziklai Ferencné Szamosvölgyi Mária*: Emlékezés az 1950-es évekre; *Kuglics Gábor*: Adatok Kristóf Ágota családjának történetéhez.

Városunk. Budapesti Honismereti Társaság Híradója. Fel. szerk.: *Gábrriel Tibor*. Bp. 2016. 2-3. sz. 16 old. – A tartalomról: *Széll Kálmán* tér – A megújult tér története; *G.T.*: A másik Gárdonyi [Albert] – Fővárosunk levéltárának vezetője volt (1914–1935); *Gönczi Ambrus*: Ferencvárosi helyszínelők–Régészeti feltárás a Csarnok téren; *Kőrösné dr. Mikis Márta*: Színes

üvegablakok alkotója – Walther Gida, az Országház üvegfestője; *gáti*: Hegyvidék és a „Nagy Háború”; *Katona Lucia*: A nyolcvan éves város – Pestszentlőrinc jubileuma; *Szekely Imre*: A felhévízi ispotály; *Krizsán Sándor*: Pest első lóvasútja a mai Kálvin térről indult; *Verrasztó Gábor*: Mahunka Imre Gyermeküdülő; *Vízy*: Steindl Imre – A gótikus díszítőformák mestere; Budapesti Honismereti Társaságról; *breinich*: A Budapesti Honismereti Társaság negyedszázados jubileuma; In memoriam Skultéty Csaba (1920–2015); *Bánpatak Ádám*: Újbuda kiállításai – Csonka Jánostól a Gellért hegyig; *gabriel*: Négy terem – három kiállítás: Régészeti feltárástól a légi felvételekig; *Bartos Mihály*: A Klauzál Gábor Társaság tárlata; Kitéintették a Honismereti Szövetséget – Fialata a Polgári Magyarorszáért díj.

Városunk. Budapesti Honismereti Társaság Híradója. Fel. szerk.: *Gábel Tibor*. Bp. 2016. 4. sz. 16 old. – A tartalomról: *D. Udvarny Illdikő*: Ferencváros bemutatkozik; *Hegedűs Károly*: Tablók a Kőbányai Polgármesteri Hivatalról; *gabriel*: Lóvasút és a BUR-vasút; *szöllősy*: Újpest az 1956-os forradalomban; *Vízy László*: A városháza Pesterzsébeten; *Gaál Károlyné*: Kárpátaljáról Kispestre – A „malenkij robot” mindennapjairól; *B. T. A.*: Neményi Lili Pesterzsébeten; *Iványi János*: Az Istvánélteli Főműhely; *Sz. M.*: 175 éves Újpest neve; 8. Reformkori Nap; Negyedszázados a Wekerlei Napok; *g. t.*: 1956 – Nem haltak meg hiába (Jubileumi konferencia és kiállítás); *V. L.*: Szent László öröksége – A lovagkirály emléke Kőbányán; Megemlékezés a második világháború újpesti áldozatairól; *Benyovszky Tóth Anita*: Egységügyi történetek Pesterzsébeten; *Fericsán Kálmán*: Hetven éve ölték meg Halassy Olivér olimpiai bajnokot; *Verbai Lajos*: Kőbánya, 1956.

Városunk. Budapesti Honismereti Társaság Híradója. Fel. szerk.: *Gábel Tibor*. Bp. 2017. 1. sz. 16 old. – A tartalomról: *Buda Attila*: Arany János Budapestje; *Horváth Péter*: Óbuda – 1956; *Siklós Zsuzsa*: 1956-ra emlékezünk – Kiállítás a kispesti Városházán; *Róbert Péter*: Az utolsó magyar koronázás; *Vízy László*: Az Óbudai Gázgyár munkás és tisztviselő telepe; *g. t.*: Egy kódexiró naptáráról, Bp. 2017.; Belső-óbudai téglagyárak – Kiállítás az Óbudai Hegyvidékiek Egyesületében; *Révész Antónia*: Az Óbudai Múzeum játéktörténeti kiállítása; *Molnár Krisztián*: Bunker a domb alatt – 1956-os Csepeli Búszkeséppont; *Szelepcsényi Sándor*: 1956-os Nemzetőr emlékmű a Rákosmentén; *Viszket Zoltán*: Reformátusok Óbudán; *Neubrandt Istvánné*: Kitelepítettek emlékeztek Óbudán; *Praimajer Mária*: Fővárosi fiatalok Pozsonyban a Lánchíd Kör szervezésében; Tóth Ilona emlékház.

Városunk. Budapesti Honismereti Társaság Híradója. Fel. szerk.: *Gábel Tibor*. Bp. 2017. 2. sz. 16 old. – A tartalomról: *Kőrösné dr. Mikis Márta*: Kivégzőfáltól a csendes mauzóleumig – Egy miniszterelnök nyughelyei; *Ádám Ferenc*: Csabarakosától Rákoscsabáig (950 év); *Kiss Dávid*: A Budapesti Munkásörtség története 1957-ben; *G. T.*: Kiteintők – Konferencia a Honismeret Napján; *Halász Péter*: Regös cserkészettől a

honismereti mozgalomig; Morvai Péterről; *Mautner Zoltán*: Szombath László zoológus harminc éve; *Rozgonyi Sarolta*: Helytörténeti vetélkedő Pestszentlőrincen; *Pápai Tamás László*: Haditermelés Pestszentlőrincen – Hadiszállítók az első világháború alatt; *szöllősy*: „Erély és szilárdság” – A pesti Vigadó, régi Országház, pesti rakpart...; Kommunizmus Áldozatainak Emléknapja; *Pap Zsolt*: Józsefváros Tisztviselőtelepe; *B. D.*: Csepeli fegyveres ellenállás; *Szóllósy*: Sorsfordulók – Pestszentlőrinc és Soroksárpetri az első világháborúban.

Veres Emőd – Kokoly Zsolt: Jogászképzés a Bolyai Tudományegyetemen 1945–1959. Kolozsvár 2016.

Veszprémi Szemle, 41. Várostarténeti folyóirat. Főszerk.: *Csiszár Miklós*. Veszprém 2016. 2. 128 old. – A tartalomról: *Földesi Ferenc*: Egy elfeledett házirend – A veszprémi hetes tüzerek; *Brányi Mária*: Kolostorok és kertek a Veszprémi Vár tövében; *Somfai Balázs*: A veszprémi új városközpont utcaneveiről – Utcanév-történeti adatok, elméleti és gyakorlati kérdésekkel hangszerelve; *Bándi László – Zachár Zsolt*: Veszprém emlékjelei 2014.; *Rainer Pál*: Harmincegyes honvédek XI. – Zita királyné és a harmincegyesek, harmincegyes cigányok; *Csaby J. Csaba*: Az 1965. évi arezzói kórusverseny 50. évfordulójára; *Somfai Balázs*: In memoriam Lechner László; *Sebő József*: A mondat, mint kulturális örökség; *Nagy Balázs Vince*: A Veszprémi Piarista Gimnázium, mint szellemi és kulturális örökség.

Veszprémi Szemle, 42. Várostarténeti folyóirat. Főszerk.: *Csiszár Miklós*. Veszprém 2016. 3. 128 old. – *Földesi Ferenc*: Veszprém és a Nagy Háború – 1915: Az első csorbítatlan háborús év; *Szurmay László*: Török hétköznapi Veszprém (1552–1566); *Pákozdi Éva Szilvia*: A veszprémi piarista könyvtárak adományozói III. – Dr. Lánicz Nándor orvos; *Kákonyi Anna*: A Laczkó Dezső Múzeum története I.; *Rainer Pál*: Harmincegyes honvédek XII.; *Földesi Ferenc*: A veszprémi Szent Mihály-bazilika Szentháromság nevű harangja; *Földesi Ferenc*: A 320 éves Szent Mihály-lélekharang.

Veszprémi Szemle, 43. Várostarténeti folyóirat. Főszerk.: *Csiszár Miklós*. Veszprém 2016. 4. 128 old. – *Gubicza Lajos*: Prológ – A Városi Zeneiskola megnyitására; *Molnár Jánosné*: Kecskeméthy Margit, a veszprémi zeneiskola alapítója; *Márkusné Vörös Hajnalka*: Válogatás a Veszprém Városi Zeneiskola megalakulásának dokumentumaiból; *M. Tóth Antal*: Zenei oktatás a 18–19. szd.-i Veszprém; *Molnár Jánosné*: Mozaik Veszprém gazdag zenei múltjából; *Molnár Jánosné*: A zeneiskola épülete; *Lechner László*: Zenei oktatás a veszprémi Piarista Gimnáziumban és a Városi Zeneiskolában az 1940-es években; *Tölgyesi József*: „Ne félj, kicsi nyáj...” – A Veszprémi Evangélikus Leány Egyesület története (01927–1950); *Bándi László – Zachár Zsolt*: Veszprém emlékjelei 2015; *Rainer Pál*: Harmincegyes honvédek XIII. – Eltérő életutak harmincegyes népfelkelő tisztből ellenforradalmi mártír, illetve csehszlovák miniszterelnök.

Veszprémi Szemle, 44. Várostartörténeti folyóirat. Főszerk.: *Csiszár Miklós*. Veszprém 2017. 1. 160 old. – *Földesi Ferenc*: A veszprémi főbíró választása; *M. Tóth Antal*: Veszprém zenei múltjából; *Ruzitska Ignác* élete és munkássága; *Kovács Győző Attila*: Veszprém meteorológiai viszonyai 2014-ben; *Kovács Győző Gyula*: Veszprém meteorológiai viszonyai 2014-ben; *László Péter* (közli): Két háborús év 1944-45 – dr. László Kálmán naplója; *Horváth Elvira*: A veszprémi omnibuszjárat története; *Hogya György*: Adalékok a veszprémi tűzoltóság II. világháborús korszakához – Véniss Sándor tűzoltóparancsnok 1942–1946; *Próder István*: 100 éve született dr. Péchy László vegyész-mérnök, egyetemi tanár; *Molnár János – Csiszár Miklós*: Káté István hegedűtanár, zeneiskola-igazgató; *Molnár János – Csiszár Miklós*: Kollár Kálmán hegedűtanár, karnagy; *Környei János*: Környei János klarinét-szolfézs szakos zenetanár.

Vitaszek Zoltán: A legelső Vas megyei legek könyve. *Magyarország megyéi legekben 9.* Szerzői kiadás. Békéscsaba 2016. 210 old. – A kötet a megye fontos vagy érdekes kultúrtörténeti momentumait, természeti kincseit, társadalmi életét és más értékeit mutatja be 199 szócikkben.

Vitézek hírmondója. Vitézi Rend hivatalos lapja. 2016. 1. 42 old. – A tartalomból: Vitézavatás Bicskén a református templomban; *Dobai Miklós*: Mindszenty József bíboros Magyarország hercegprímása 1892–1975; v. *Adonyi Ferenc*: A Magyar Királyi Honvédség története és fejlődése 1941 – 1945-ig III.; dr. *Tamás Gyula*: Visszaemlékezés a Magyar Királyi Csendőrségről; v. *Szurmay Sándor*: A galíciai front hős tábornoka; *Dobozy István*: Vitéz Ugody Alajos, a Vitézi Rend Dél Ausztráliai Csoport székkapitánya;

Czakó Gábor: Hitehagyott esküvés a bibliára; v. *Stéger László Károly–Cserei Mihály*: A szalak erősítése, rendi látogatások; v. *Horváth Csaba*: Állománygyűlés – Budapesten; v. *Stéger László*: Állománygyűlés – kényelmesen; v. *Horváth Csaba*: 30 év szolgálat [v. Kis Boáz ref. lelkipásztor]; dr. *Petrin László*: A kollektív büntudat pusztító ereje; v. *Kurucz Ádám*: Vitézi rend és a politika I.

Vízi László Tamás: A sérelmi politikázástól a nemzeti összetartozásig. Trianon, revízió, határkérdés, nemzetegyesítés 1920–2010. GEPOLITI Kiadó. Bp. 2016. 303 old.

Vörösmarty Mihály Füveskönyve. Válogatta, szerkesztette és az utószót írta: *Reisinger János*. Lazi Könyvkiadó. Szeged 2015. 169 old.

Wacha Imre: Kvaterkázás. Anekdoták a XX. század második felének nyelvészeiről, nyelvművelőiről. Kiadta az Anyanyelvápolók Szövetsége. Bp. 2016. 296 old.

Zombory Máté: Az emlékezés térképei. Magyarország és a nemzeti azonosság 1989 után. L'Harmattan. Bp. 308 old.

Zeitler Ádám: A makói labdarúgás története. A *Makói Múzeum Füzetei 116.* Makó 2015. Szerk.: *Forgó Géza*. Makó 2015.188 old.

Zsámboki Árpád: Hétköznapi hazaszeretet. 25 éves a Vas Megyei Honismereti Egyesület. Kiadja az egyesület. Szombathely 2016.

Összeállította: *Halász Péter*



HÍREK

Reformátor-szoborcsoport Kaposváron. Négy, a magyar reformációhoz kötődő jelentős személy élt, dolgozott és imádkozott Somogyban az 1500-as években: Sztárai Mihály Dél-Somogyban, Szegedi Kis István Kálmáncsán és rabként a kaposi vár börtönében, Kálmáncsehi Sánta Márton, a Somogyból elszármazott debreceni református püspök és Méliusz Juhász Péter hirdette Luther Márton tanait. A négyük alakjából álló szoborcsoportot, Tischler Ferenc alkotását, 2017. október 29-én avatták fel Kaposváron, a Lorántffy Zsuzsanna Református Óvoda, Általános Iskola és Gimnázium udvarában.

A 2017. ÉV TARTALOMJEGYZÉKE

KÖSZÖNTÉS

Köszöntjük a XLV. Országos Honismereti

Akadémiát Sárospatakon, 2017. július 2–7.

Aros János: Polgármesteri köszöntő 3/3

REFORMÁCIÓ, 500

Balázs Géza: A reformáció hatása a magyar nyelvi művelődésre 6/38

Bodnár Mónika: Ajándék a Sárospataki Református Tudományos Gyűjteményeknek 6/97

Csohány János: A reformáció magyarországi kezdetei és irányzatai 6/3

Elekes Botond: Unitárius reflexió a „Reformáció 500” emlékévre 6/45

Ferencz Győző: A zalai reformáció kezdetei 6/29

Harmati Béla László: Luther és a művészetek a Kárpát-medencében a XVIII–XXI. században 6/59

Karacs Zsigmond: Pillanatképek a pesti református egyház újjászületésének a korából 6/32

Kiss Endre József: A protestáns nevelés virágzása Sárospatakon 6/20

Kulcsár Tibor: A reformáció harmadik ágának magyarországi megjelenése és hatásai 6/8

Magyar Zoltán: A reformáció korának mondanemléke 6/73

Merényi-Metzger Gábor: A pilisi evangélikus templom kriptája és a benne eltemetett Belezsnayok 6/81

Nagy Sarolta: A reformáció a képzőművészetben 6/49

Novák László Ferenc: Protestáns sírjelek. A fejfák 6/88

Ugrai János: A református kollégiumok a közműveltség szolgálatában 6/15

ÉVFORDULÓK

Csoma Zsigmond: Száz éve született Balassa Iván, a református néprajztudós 6/98

Debreczeni-Droppán Béla: 100 éve hunyt el báró Szalay Imre 6/107

Godzsák Attila: Kétszáz éve született Trefort Ágoston 1/3

Halász Péter: „Tán egy új Széchenyi tűnt Benne el...”. Száz esztendeje született Mikecs László 5/4

Halász Péter: A száz esztendeje született Töltési Imrére emlékezve 6/102

Miklós Péter: Történész, feltaláló, főpap. Négyszáz éve hunyt el Verancsics Faustus 5/3

Valentynik Ferenc: „De csak a béke katonája volt”. A száz éve halott Gyóni Gézára emlékezünk 5/11

Kétszáz éve született Arany János

Áder János: Ünnepi beszéd az MTA Arany János Emlékévet megnyitó tudományos konferenciáján Nagyszalontán 2/3

Balázs Géza: Arany János szókincse, költői szótára 2/60

Buda Attila: Arany János és a főváros 2/21

Dánielisz Endre: Arany János szalontai évtizedei 2/5

Debreczeni-Droppán Béla: Stróbl Alajos Arany János-szobra a pesti Múzeumkertben 2/27

Gönczi Ambrus: Arany János lakhelyei Pesten 2/25

Novák László Ferenc: Arany János Nagykőrösön 2/8

Szilágyi Márton: Rózsa és Ibolya. Arany János kísérlete a tündérmesével 2/52

Szőrényi László: Arany János forráshasználata a Szent Lászlórol írott verseiben 2/49

Szulovszky János: Arany János és Ipolyi Arnold. (Kapcsolatuk eddig ismeretlen leveleik tükrében) 2/38

Voigt Vilmos: Hitt-e Arany János az asztaltáncoltásban? 2/56

Kétszáz éve született Arany János és Tompa Mihály

Balogh Balázs: Az örök ballada 4/9

Kováts Dániel: Tompa Mihály hona és honszeretete 4/11

Szenczi Árpád: Arany János pedagógiája 4/3

50 éves a Szabadtéri Néprajzi Múzeum

Halász Péter: A honismereti mozgalom szerepe az 50 esztendő Szabadtéri Néprajzi Múzeum létrehozásában 6/121

Sári Zsolt: Fél évszázada alakult meg a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum 6/113

ISKOLA ÉS HONISMERET

Tanítómestereink

Deák Ferenc: A kiegyezésről (Részletek) 5/15

Milleker Rezső: Honismeret (Részlet) 2/65

Ravasz László: Tompa Mihály (Részletek) 4/18

Trefort Ágoston: Közoktatásunk teendői (Részletek) 1/7

Újszászy Kálmán: Sárospatak és a Genius Loci (Részletek) 3/5

A szerk.: Akadémiai elismerés Baksa Brigittának 2/72

Bartha Éva: Gondolatok a III. Országos Hon- és Népiismeret Konferenciáról (Pécs, 2016. november 18–20.) 2/66

Benke György: A református kollégiumok hatása a magyar (országi) közművelődésre 3/6

Bodnár Mónika: Könyv a Sárospataki Református Kollégium történetéről 3/18

Faragó Anna Angelika: A hon- és népiismeret oktatásának időszaki kérdései és lehetőségei 2/69

Németh Zoltán: A Sárospataki Református Kollégium Gimnáziumának ásvány-, kőzet- és ősmaradvány-gyűjteménye 3/11

Sági Norberta: Olvasókönyv Lajosmizséről 1/8

Titkos Sándorné: Kötet a református nőnevelés történetéről 3/20

FÓRUM

„Márton Áron életén kiválóan szemléltethető a XX. századi Erdély hanyatttörténete”. Lázár Csillá-

val, a csíkszentdomokosi Márton Áron Múzeum létrehozójával beszélget Halász Péter 2/73
Sebestyén Kálmán: Az 1956-os magyar forradalom és a Kolozsvári Bolyai Tudományegyetem megszüntetése 2/76
Tóth József: Emlékeink védelméről 5/17
Zika Klára: Gondolatok a Honismeretről, a hungarikumokról. Találkozás Lezsák Sándorral 5/18

HAGYOMÁNY

Boda Bianka: A népviseletek és a ruhadarabok ábrázolása a XIX. század második harmadának festészetében 1/10
Gelencsér József: A dohányzással összefüggő jogszabások 1/24
Gelencsér József: A tiltott és kikényszerített tánc 3/22
Hidán Csaba László: A kolozsvári hóstátiak 1/15
Kúti István: A bányászhimnusz egyházi változata 5/22
Lukács László: Székesfehérvár néprajzi értékei 3/27
Lukács László: A székesfehérvári vastuskó 4/21
Magyar Zoltán: Idegen kincsszerzőkről szóló mondák 4/24
Siket István László: Csanád vezér legendája 4/20
Szabadi Mihály: XX. századi változások a Sárköz táncéletében 1/29
Széles Ágota: A húsvéthétfői „gurgulázás” Zamárdiban 2/79
Várhelyi Gyula: Szent Orbán pápa kultusza Tokaj-Hegyalján 1/20
Vasvári Zoltán: Betyárkártya. Vargyas Ildikó képzőművész és Kürtössy Péter néprajzkutató alkotása 2/81
Vasvári Zoltán: Népi építészetünk pusztuló emlékeinek megőrkötője. Bihari Puhl Levente cserepekre festett képeiről 5/21

EMLEKHELYEK

Bartha Lászlóné Borsó Katalin: 48 emlékezete Lovászpatonán 5/31
Fülöpszállási Székely Gábor: A három Virágh fiú sírja. Az 1848/1849-es forradalom és szabadságharc kun-szentmiklósi emlékhelye 5/30
Turán István: Kiskörös legrégebbi Petőfi-szobrai 5/34
Udvarhelyi Nándor: Szent László emléke a lengyelországi Bielany kamanduli templomában 5/26

KÖZGYŰJTEMÉNYEK

Hogya György: „Akik sohasem mernék folyam ellen úszni, azokat elviszi a víz”. A nagykaposi Erdélyi János Múzeum 1/32

TERMÉS

Benke György: Miskolc és Borsod reformációja 3/65
Brunn János: A titokzatos nevelőnő. Kéthly Anna 1944-ben illegálisban, Györkönyben 4/71
Brunner Attila-Veress Dániel: A szecesszió az Alföldön 5/58
Csoma Zsigmond-Suri Vivien: Káposztáskertek Pest-Buda környékén a XVIII–XIX. században 5/45
Fábián Borbála: Kaszárnyából vármegyháza Baján 4/41
Farkas Ferenc: Egy református borsodi főúr, báró Vay II. Miklós 3/74

Fazakas László: Könyvek és lapbotrányok a kolozsvári kaszinókban 4/57
†Fehér Erzsébet: A könyvről Lorántffy Zsuzsanna 3/72
Fehér József: A „Bodrogszerdahely földje és népe” című konferenciáról 3/38
Fehér József: Rákóczi Zsigmond, a kultúrapártoló és zsoldárszerző fejedelem 3/68
Fleisz János: Nagyvárad és környéke a Rákóczi-szabadságharc időszakában 5/39
Fülöp László: Kolozsvár magyar adózó polgárainak neveiről, 1453 4/36
Fülöpszállási Székely Gábor: A fülöpszállási céhekről 1/55
Godzsák Attila: A Gellért-hegyi Magyar Kálvária terve 1/56
Godzsák Attila: Emlékezés Sebeők Sári operaénekesnőre 5/68
Gönczi Ambrus: Az első pesti löverseny pályája 5/50
Halmai Margó: Borsod-Abaúj-Zemplén megye Árpád-kori templomai a reformáció előtt és után 3/53
Hegyessy Gábor: Bodrogszerdahely növénytanai kutatása 3/39
Jósvainé Dankó Katalin: Régészeti leletek Bodrogszerdahelyen és környékén 3/45
Kádár Tamás: „Kis Mohács” a Gerecse szívében: a maróti csata (1526) 1/47
Kis Krisztián Bálint: Vendéglátó műintézmények a régi Szolnokon 4/46
Kis Krisztián Bálint: Muraszombat és Csáktornya nyomdászata, könyvkereskedői és sajtótermékei a kezdetektől 1944-ig 5/53
Kiss Endre József: Szempontok a reformáció kortörténeti értelmezéséhez 3/60
Kuglics Gábor: A püspökmolnári (szenttamási) temetőkápolna 1/68
Kurucz Ádám: Épület alá helyezett mágiikus célú edények az Árpád-kori Magyarországon 4/30
Kurucz Ádám: Vitéz Nagy Pál gyalogsági tábornok, a Magyar Királyi Honvédség első főparancsnoka 5/63
Merényi-Metzger Gábor: Kik nyugodtak az ercsi Nagyboldogasszony-kápolnában? 1/67
Németh Gyula: A vasgyártás fejlődése Gömör vármegyében a kezdetektől az ózdi vasgyár megalapításáig 1/52
Nevizánszky Gábor-Prohászka Péter: Bazin és környéke múltjának kutatója, Meissl Ferenc 4/62
Pálmány Lilla: Ábrahám Pál zeneszerző emlékezete 5/70
Pápai Tamás László: Kiss István, az első műegyetemi építésmérnöki diploma tulajdonosa 4/66
Prakfalvi Péter: „Leg”-ek és jelképek a somoskői várról 1/35
Sztyahula László: Máriacsalád története (I. rész) 1/38
Sztyahula László: Máriacsalád története (II. rész) 3/79
Turán István: Egy templomrombolás háttere. A kiskőrösi lutheránusok elleni 1726–1730-as vármegyei intézkedések vizsgálata 1/63
Valentyik Ferenc: Az erdélyi színészfejedelem alsódbasi rektorságáról 1/60
Varga Istvánné: Ismét szépen szól a fülöpszállási műemlék orgona 1/71
Viczján István: Mi volt a „tokaji orvosi föld”? 3/31

ZSENGE TERMÉS

Bartha Éva: A XXI. Országos Ifjúsági Honismereti Akadémia (Lakitelek, 2016. november 2–5.) 2/83
Godó Ákos: Kisiratosi mondák 2/89
Gujás Enikő–Szilágyi Boglárka–Vecsei Vivien: I. Béla, a Szekszárdon legendássá vált királyunk 2/85

KRÓNIKA

Abonyi András–B-Béres Viktória: Az Év Algája, 2016: a balatoni fecskeszat 2/99
Andrásfalvy Bertalan: Martin György emléktáblájánál 5/98
Baksa Csaba: Az Év Ásványi Nyersanyaga, 2017: a zeolit 2/95
Barina Zoltán: Az Év Vadvirága, 2017: a hóvirág 2/100
Bartha Dénes: Az Év Fája, 2017: a vadalmafa 3/96
Bodó Imre: Emlékezés Esküdt Lajosra 1/85
Bodó Imre: Fekete István-szobrot avattak Mosonmagyaróváron 1/89
Bodó Imre: Száz éve született Pancza Ernő, A Népművészet Mestere 3/94
Bodó Imre: „A szülőföld szolgálja”, dr. Takács Lajos néprajzkutató 4/96
Csirmazné Cservényák Ilona: Honismereti mozgalom Matyóföldön 3/88
Dukrét Géza: A XXII. Partiumi Honismereti Konferencia 1/73
Dukrét Géza: A XV. Civil Akadémia a Felvidéken 1/76
Gergely István–Gergelyné Bodó Mária: Szent-Györgyi Albert nyomában 5/91
Halász Péter: Az Év Madara, 2017: a tengelic 3/104
Jánosi Melinda: A kristályok kristálya. Az Év Ásványa, 2017: a kvarc 2/94
Kirsch Attila: A gróf Jankovich-Bésán család lezármaszottjai látogattak Gicre 1/84
Koczó József: Vámosmikola települési értékeinek ápolásáról 5/97
Kocsis Pál: Helytörténeti vetélkedő a 200 éves Pitvarosról 4/92
Kósa László: Bárth János laudációja 1/88
Lepesi Zoltán–László: Vasúti megemlékezés az évszázados fák alatt 4/93
Merkel Ottó: Az Év Rovara, 2017: a nagy szarvasbogár 2/101
Nyeste Krisztián–Antal László: Az Év Hala, 2017: a harcsa 3/101
Pál Lászlóné Szabó Zsuzsanna: Szirbik Miklós emlékezete Makón 1/79
Siket István László: A Maros mint szimbólum 1/83
Szöcsné Gazda Enikő: Konferencia a székely kapukról 3/110
Titkos Sándorné: A honismereti mozgalom Borsod-Abaúj-Zemplén megyében 3/83
Varga István: Elismerés a Nemzeti Jászkun Emléknapon 5/94
Végh József: Rákóczi-emlékfás községek találkozója Romhányban 1/74
Virág Attila–Gasparik Mihály: Az Év Ősmaradványa, 2017: a barlangi medve 2/97

A XLV. Országos Honismereti Akadémia.

Sárospatak, 2017. július 3–7.

Debreczeni-Droppán Béla: Reformáció, 500. Ünnepi megnyitó 4/76

A Honismereti Akadémia kitüntetettjei 4/80
Bél Mátyás – Notitia Hungariae Emlékérem kitüntetésben részesültek 4/80
Honismereti Munkáért Emlékéremmel kitüntetettek 4/82

Honismereti Emléklappal kitüntetettek 4/88

A szekciósülés beszámolója 4/88

1. szekció: Reformáció és művelődés (*Vitéz Ferenc*) 4/88

2. szekció: Sárospatak, a hazai reformáció egyik központja (*Benke György*) 4/90

3. szekció: A vallási hagyományok és az egyháztörténet a honismeretben (*Bodnár Mónika*) 4/91

Nagy elődök, mai példaképek – honismereti konferencia Szombathely, 2017. március 24–26.

Debreczeni-Droppán Béla: A honismereti mozgalom jövője az egy évtizede megfogalmazott felhívás tükrében 5/86

Halász Péter: Mozgalmunk forrásvidékéről. A regösccserkésztől a honismereti mozgalomig 5/82

Zsámboki Árpád: A Honismeret Napja 10. évfordulójára rendezett szakmai konferencia 5/77

In memoriam

Dr. Krupa András (Csanádalberty, 1934–Békéscsaba, 2015)

Gyivicsán Anna: Krupa András, a kutató és az ember 1/90

Fabulya Lászlóné: Krupa András és a honismereti mozgalom 1/92

Ferencz Győző: Ladányi András, a honismertető bányász 1/94

Kiss Ernő: Bogdán Lajos (1935–2017) 4/98

Kolics Pál: Vas István (1935–2016) 3/95

Lukács László: Csoóri Sándor (1930–2016) 1/92

KÖNYVESPOLC

Csoma Zsigmond könyve a reformáció borairól és virágairól (*Kocsis Annamária*) 6/126

Helena Bunjevač–Busch Károly: Sínparok a közös múltból (*Majdán János*) 1/102

Kele Sándorné–Kissné Pásztor Éva: Szentmártonkáta Anno. Múlt és jelen találkozása (Szerkesztette: Kucza Péter) (*Bihari József*) 2/109

Kubassek János: A Szahara bűvöletében. Az „angol beteg” igaz története. Almásy László hiteles életrajza (*Kovács Sándor*) 1/102

Nemzetépítő kísérlet. A Magyarok Világszövetsége kronológiája 1989–2000 (*Zika Klára*) 2/110

Takács Tibor: A párttitkár halála. Egy 1956-os gyilkosság története (*Valentyik Ferenc*) 1/106

Tanulmánykötet Balassa Iván életművéből (*Selmecci Kovács Attila*) 6/124

Váradi Pál Péter–Löwey Lilla: Erdély – Kárpátok koronája. Keleti-Kárpátok 1–2. (*Halász Péter*) 1/104

* * *

Bérecsi Richárd: Vasúttörténeti mozaikok 2/105

Bihari József: Könyv a Tápió mente zenekarairól 1/96

Bihari József: Könyv a 750 éves Tápiószecséről 5/108

Bodnár Mónika: I. Rákóczi György Bibliája 3/116

Bottyányi István: Sződ és környékének első világháborús hőseiről 5/114

Csoma Zsigmond: Mód László könyve az Alsó-Tisza menti ártéri szőlőskertekről 4/109
Csoma Zsigmond: Ellenállás a kollektivizálással szemben Északkelet-Magyarországon 4/116
Csontos Csilla: Magyar Zoltán: A teremtő népi képzelet. Magyar Zoltán néprajzkutatóval beszélget Szegedi László 1/98
Ferencz Győző: Képes napló Zalaegerszegről 5/107
Halász Péter: Ott látok egy aranyágot... Archaikus népi imádságok világa 1/100
Halász Péter: Könyv az erdélyi magyar történelmi családokról 4/102
ifj. Benke Tibor: Kunszentmárton katolikus papjairól 4/114
Kiss András: Mende-történetek 5/104
Koczó József: Csáky Károly legújabb műveiről 2/106
Kovács Sándor: Az érd-ófalui Szent Mihály-templom műemléki helyreállítása és Historia Domusa (Szerkesztette: Lehoczki Zsuzsanna) 1/101
Löffler Erzsébet: Tizedesek, utca kapitányok, fertálymesterek a Kárpát-medencében 1/96
Mezey László Miklós: Idézetgyűjtemény a szülőföld varázsáról 1/104
Miklós Péter: Baja 1956-ban 5/100
Nánási László: Pápa a Tanácsköztársaság idején 5/115
Németh János István: 1956 Sokorópátkán – a szájhangomány alapján 5/100
Pál Lászlóné Szabó Zsuzsanna: Megtagadva és elszakítva. Sorskérdések Kováts Judit regényeiben 3/118
Pusztai Zsolt: Mezőtúr új szerében 4/107
Rémiás Tibor: Hajdu Imre helytörténeti kötetei Sárospatakról 3/113
Rémiás Tibor: Sárospatak (2015). Szerkesztette: Sikora Attila és dr. Vitányi Eszter 3/116
Selmecki Kovács Attila: Album Szondi György emlékére 4/106
Selmecki Kovács Attila: Évkönyv Balassagyarmatról 4/119
Székely András Bertalan: Népből és nemzetből fakadó művészet 1/99
Szlovák Sándor: Székelyföldről Matyóföldre 3/117
Tölgyesi József: Civil élet a törvények árnyékában 4/112
Tölgyesi József: „Ikerkötet” Bósról és Kimléről 5/119
Udvarhelyi Nándor: Born Ignác úti levelei 1770-ből 4/100
Udvarhelyi Nándor: Egy klasszikus mű Erdély aranybányászatáról 5/111
Várkonyi-Nickel Réka: Könyv az ózdi társadalom történetéről 2/111
Viga Gyula: Frisnyák Sándor új könyvéről 5/120

HÍREK

Honismereti bibliográfia (összeállította: *Halász Péter*) 1/107
 Honismereti bibliográfia. Válogatás a Borsod-Abaúj-Zemplén megyéről megjelent honismereti vonatkozású könyvekből (2010–2016) (összeállította: *Székelyné Forintos Judit*) 3/120
 Honismereti bibliográfia (összeállította: *Halász Péter*) 4/121
 Honismereti bibliográfia (összeállította: *Halász Péter*) 5/126
 Honismereti bibliográfia (összeállította: *Halász Péter*) 6/130
 Honismereti évfordulónaptár, 2018 (Összeállította: *Halász Péter*) 5/123
 A Magyar Kultúra Napja, 2018, XXII. pályázat 5/122
 A Magyar Nemzeti Levéltár a reformáció évfordulójára 6/144
 A reformáció emlékműve Sashalmon 6/31
 A tatárok elől elrejtett kincs került elő 4/75
 A Trianon Múzeum Alapítvány felhívása 2/112
 Címerbizottság alakult 2/93
 Emlékermek a reformáció kezdetének évfordulójára 6/144
 Élőhely-rekonstrukció a Hortobágyon 4/19
 Évfordulós kiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban 6/14
 Felavatták IV. Károly mellszobrát 3/4
 Gyógynövényház és kert Ópusztaszeren 5/76
 Háromszázötven éves protestáns prédikáció került haza 6/87
 Kálvin-szobrot avattak Halmajon 6/87
 Különleges régészeti lelet 3/21
 Luther élete rajzfilmen 6/144
 Luther-rózsa – emlékkút a budai Várban 6/80
 Magyar Nyelvőr Díjakok 2016. 3/82
 Megnyílt a felújított Bibliamúzeum 6/58
 Megújuló szécsényi műemlékek 5/62
 Megújult a székesfehérvári bazilika 2/75
 Muzeális intézmények támogatása 4/120
 Reformáció, 500 – kiadványok 6/37
 Reformátor-szoborcsoport Kaposváron 6/139
 Szarmata sírokat találtak Monornál 3/21
 Széchenyi szobrot avattak Kápolnásnyéken 2/104
 Tárlat Ópusztaszeren 5/76
 Történelmi emlékhellyé avatták a Trefort kertet 3/30
 Újranyílt a Hadtörténeti Intézet és Múzeum 4/19
 Védelmet kapott a földikutya élettere 4/120

A 2017. ÉV TARTALOMJEGYZÉKE

(Összeállította: *Selmecki Kovács Attila*) 6/140

(Összeállította: *Selmecki Kovács Attila*)



HÍREK

A Magyar Nemzeti Levéltár a reformáció évfordulójára. A Magyar Nemzeti Levéltár az 1526 és 1570 közötti korszak magyar forrásanyagának teljes körű feltárásával és adatbázisba rendezésével készült az évfordulóra. Valamint *Utazás Wittenbergbe* címmel összeállított egy, a reformáció magyarországi történetét bemutató levéltár-pedagógiai programot, amelynek része egy online tananyag és az arra épülő munkafüzet, illetve különféle levéltári foglalkozások.

* * *

Emlékérmek a reformáció kezdetének évfordulójára. 2017. október 30-án a Magyar Nemzeti Bank a reformáció tiszteletére készített két emlékérmet bocsátott ki. Az emlékérme elölapján egy középkori templom bejárati homlokzatának ábrázolása látható, fókuszában nyitott templomkapuval, utalva arra, hogy a reformáció a valósággyakorlást megkönnyítette, hiszen a korábbi latin nyelvű misék helyett nemzeti nyelven kezdték el hirdetni Isten ígését. Az ablakban megjelenő galambábrázolás és a templomkapuban egy pontból kiinduló 5 sugárvonal a Szentlélek szétáradását hivott megjeleníteni. A reformáció előtérbe helyezte a *Szentírást* mint egyedüli tiszta forrást, ezért az emlékérme hátlapján a központban a *Biblia* ábrázolása található. A párkányra helyezett nyitott könyv fölött a Szentlélek galambja jelenik meg kitért szárnyakkal, hiszen a *Biblia* a Szentlélek segítségével értelmezhető. A két motívum tematikus egységét különleges, közös felfényezésük is érzékelteti. A könyvjelzőként kinyúló szalag alsó részén olvasható a „REFORMÁCIÓ 500 ÉVE” felirat, amely megvilágítja az érme kibocsátásának apropóját, ugyanakkor érzékelteti, hogy a folyamat még nem zárult le, folyamatosan szükség van a reformációra, a megújulásra. A szalag másik oldalán a tervező mesterjegye látható. A 10 000, illetve 2000 forintos emlékérme tervezője: Csíkszentmihályi Róbert *Kossuth-díjas* szobrászművész.

* * *

Luther élete rajzfilmen. A Magyarországi Evangélikus Egyház a reformáció kezdetének 500. évfordulójára rajzfilmet készíttetett Luther Márton életéről és a reformáció koráról. Az eredeti ötlet Richly Zsolt rajzfilmrendezőtől származik. A Luther életéről szóló rajzfilm gondolatát alapos kutatómunka és anyaggyűjtés követte a reformátor életének és munkásságának legfontosabb helyszínein, majd megindult a tízrészes sorozat gyártása Richly Zsolt irányításával és számos animációs munkatárs közreműködésével. A megjelenítés a fametszet és a képregény ötvözésével hozza közel egymáshoz a középkort és mai, modern világunkat. A rajzfilm a német szerzetesből lett teológus és reformátor Luther Márton életét dolgozza fel. Az epizódok a gyermekkortól kezdve a szerzetesi éveken és a katolikus egyházzal való konfrontálódáson át a reformáció megszilárdulásáig és elterjedéséig terjedően dolgozzák fel az egyszerű parasztcsaládból származó Luther életét és a XVI. századi Németország vallástörténeti eseményeit.



*A mándi református templom és a nemesborzovai harangláb
a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum Felső-Tiszavidék tájegységében
(Tokodi Gábor felvétele, Sári Zsolt cikkéhez)*

560 Ft



EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA
EMBERI ERŐFORRÁS
TÁMOGATÁSKÉZELŐ



MAGYAR NEMZETI MÚZEUM

nka
Nemzeti Kulturális Alap



*A Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtára
(Kiss Endre József cikkéhez)*